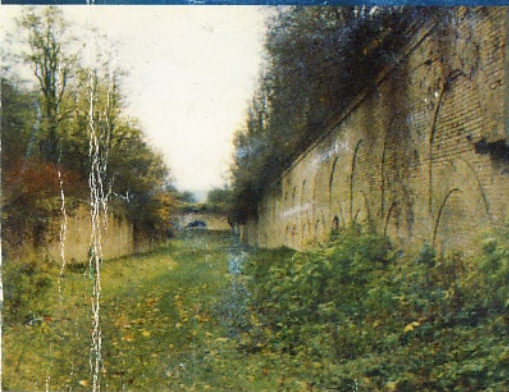

Петро САВЧУК

дубенський
ФОРТ

Історичний нарис

Петро САВЧУК

ДУБЕНСЬКИЙ ФОРТ

Історичний нарис

Рівне
«Ліста»
2001

ББК 63.3 (4 Укр-4 Рів)

С 126

Редактор
Михайло ПІДЛИПНИЙ
Фото

Анатолія НАЗРУКА, Миколи ФОМЕНКА
та з фондів Львівського філіалу Укрзахідпроект

Рецензенти:

ПОСТОЛОВСЬКИЙ Руслан Михайлович - професор, член-кореспондент Міжнародної Слов'янської Академії Наук;

САВЧУК Борис Петрович – доктор історичних наук, професор, зав.кафедри історії України Прикарпатського університету імені В.Стефаника.

У нарисі вперше так широко і всебічно висвітлюється історія Дубенського форту, збудованого наприкінці ХІХ-го - початку ХХ-го століть.

Опираючись на архівні документи автор показує, як і чому появився форт, яка роль відводилась йому в системі фортечних укріплень того часу. Ми дізнаємося як проходило становлення форту, як жили його мешканці і як впливав форт на життя тисяч людей з навколишніх населених пунктів, що входили в зону його впливу.

Форт представляє собою пам'ятку військової архітектури кінця ХІХ століття.

Книга розрахована на широкий загал вчителів, військових, краєзнавців, журналістів.

ISBN 966-7206-19-10

Книга видається за сприянням Дубенської районної державної адміністрації - **голова Аркадій Миколайович РЕВЕНКО.**

С 126 Петро САВЧУК. **Дубенський форт.** – Рівне: "Ліста" – 2001.– 288 стор. з ілюстраціями.

© Петро Савчук, 2001.

© Святослав Надозірний, дизайн обкладинки, 2001.

© Дубенський форт. Рівне, "Ліста", 2001.

ВСТУП

Дубенський форт (в народі - Тараканівський, за назвою села, поблизу якого він знаходиться) нині викликає гострий інтерес. Він являв собою не тільки стратегічне бойове укріплення, але й був важливим соціально-політичним об'єктом, з яким було пов'язане життя тисяч волинян, десятків сіл, що входили в зону впливу форту.

Зі становленням форту розширялася інфраструктура: залізнична станція в м. Дубно, саме місто, телефонний зв'язок, будувалися дороги, мости, поживавилася торгівля. Але була і негативна сторона – пересування людей контролювалося, селянам дозволялося будувати лише дерев'яні будівлі.

Висвітлюючи життя дубенського форту, автору довелося в кожному конкретному випадку провести значну дослідницьку, аналітичну і практичну роботу. Автор відійшов від будь-яких встановлених схем, залишившись наодинці з подіями того часу, прагнув показати як і чому саме в даній місцевості з'явився форт, яка роль відводилася йому в Дубенському фортечному укріпленні.

Форту даються неоднорідні, часто неадекватні визначення: невелика фортеця; окрема фортифікаційна споруда, що входить у склад великої фортеці; окреме укріплення, яке складається з одного чи кількох фортифікаційних споруд відкритого або закритого типу. Форти створювались як частина фортеці. Форти закритого типу у XVIII ст. будувалися у вигляді кам'яних багатоярусних башт з амбразурами для гармат. Пізніше будувалися з бетону (залізобетону) і сталевих конструкцій для артбашт.

Еволюція артилерійської зброї постійно диктувала необхідність нових підходів до спорудження укріплень такого характеру. До середини XIX ст. на озброєнні в артилерії знаходились модернізовані єдинороги, гармати 1838-1856р.р. Принцип побудови і дії всіх цих гармат однаковий, вони різнилися деякими конс-

трукціями. Гарматний ствол – це гладкостінна бронзова або чавунна труба з глухим дном, біля якого був затворний отвір. Такий ствол кріпився запорами на стінці лафета, встановленого на колеса. Заряджали гармати з дула: спочатку закладали заряд, потім пиж, а тоді вже снаряд. Підпалювали порох у затворному отворі і полум'я попадало на порох заряду.

Стрільба велась тільки прямою наводкою. Це був вищий ступінь розвитку гладкоствольної артилерії.

Боєприпасами артилерії були заряд, снаряд, засоби запалення заряду і розриву снаряду. З гармат гладкоствольної артилерії стрільба велась тільки димним порохом. В XIX ст. був прийнятий єдиний зернистий порох. Для зручності зберігання і перевезення заряди поміщались в картузи, в матерчаті або паперові мішки.

Запалювали заряди за допомогою гнота – розжареного залізного стержня. Але інколи порох затухав, а тому винайшли скорострільні трубки з металу, які наповнювались порохом складом. У середині XIX ст. з'явилась витяжна трубка.

Як снаряди для гладкоствольної артилерії застосовували ядра, картеч, розривні снаряди. Крім звичайних ядер застосовували запалювальні й освітлювальні снаряди. Розривні снаряди вагою до пуда називались гранатами, а понад пуд – бомбами.

Недосконалість снаряда було основною причиною недостатньої ефективності стрільби гладкоствольної артилерії. При самообороні і відбитті атак піхоти найбільший ефект давала картеч. Дальність стрільби досягала 300 сажнів.

Великим якісним переверотом у розвитку артилерії був перехід до нарізних гармат і довгастих снарядів. Цей захід здійснений у 60-ті роки минулого століття. На озброєння армії нарізні гармати вперше надійшли в 1860 році. Це була 4-фунтова бронзова гармата. Скорострільність дальнобійних гармат була дуже низькою. В 1867 році в армії з'явилися 4-ри і 9-фунтові казеннозарядні польові гармати. Стріляли з таких гармат продовгастими чавунними снарядами зі свинцевою оболонкою. В 1877 році в Росії на озброєння прийняли нарізні гармати нової конструкції, розроблені М. В. Маєвським і А.В. Гадоліним. Ствол гармати був сталевим. Снаряди виготовлялися з чавуну і сталі. Гармати сис-

теми 1877 року одержали назву дальнобійних. Облогова артилерія стала стріляти до 8500-9000 м, що підняло роль фортечних укріплень.

Після російсько-турецької війни (1877-1878р.р.) виникла необхідність створення гармат, які вели б навісний вогонь. Таку важку (6-ти дюймову) польову мортиру створив в 1885 році російський конструктор А. П. Енгельгардт.

В 1872 році В.С.Барановський створив принципово нову гармату – першу в світі скорострільну гармату. Створені ним механізми і обладнання в принципі збереглися і в сучасних польових гарматах.

В 1900 році на озброєння армії була прийнята 3-дюймова (76 мм) скорострільна гармата з гідравлічним відкатом і каучуковим накатником. Але в 1902 році була виготовлена ще більш досконала 3-дюймова гармата, яка перше бойове хрещення одержала в російсько-японській війні. Скорострільність її - до 12 пострілів на хвилину. Почав використовуватися оптичний приціл.

В кінці XIX ст. був винайдений бездимний порох (для бойового заряду) і сильні вибухові речовини (піроксилін, мелініт) для спорядження снарядів, які до цього наповнювались димним порохом. Сигнальні, освітлювальні і запалювальні ракети, призначені для військової мети, вперше були прийняті на озброєння в кінці першої чверті XIX ст. Конструктор К.І.Константинов створив нові бойові ракети: 2, 2.5, і 4 – дюймові, які були прийняті на озброєння армії. В ракетній галузі успішно працював М.І.Кибальчич.

Після російсько-японської війни було здійснено ряд реформ в армії, спрямованих на технічне вдосконалення збройних сил. В період реформ, які проводились з 1905 року, на озброєння дубенського форту поступило декілька нових скорострільних артилерійських гармат і нові зразки стрілецької зброї (в т. ч. станковий кулемет «Максим»).

Була здійснена реформа військового обмундирування, яка робила його більш простим, зручним у бою. Для мундирів і гімнастеров вибрани тканину хакі. Однобортні мундири замінили двобортними з урахуванням моди XX ст.

Вся система військових чинів складалась із чотирьох ступенів: нижчі чини (I ступінь), обер-офіцери (II ступінь), штаб-офіцери (III ступінь), генерали і адміралаи (IV ступінь). Війсь-

кові чини різних родів військ дуже часто не співпадали по окремих позиціях.

В армії, на флоті і на цивільній службі існувало 14 класів чинів, шість нижчих класів об'єднувались назвою "обер-офіцери" (тобто з 14 до 9 класу). Чотири наступні класи називались "штаб-офіцери" (з 8 по 5 клас). І чотири вищих класи називались "генеральські".

Чинам перших двох найвищих класів присвоювався титул "високопревосходительство", чинам 3-го і 4-го класів – "превосходительство", 5 класу – «високородіє», 6-8 класів – "високоблагородіє". А з 9 до 14 – "благородіє".

Пропонуємо читачеві розкрити сторінки неоднозначної книги. Для одних - це непізнана старовина, якої багато хто не знав і нічого від цього не втратив.

Для інших – це унікальна можливість відчувати, як жили, діяли сторіччя назад наші попередники. Кожен може співставити життя-буття чиновника, писаря, підрядчика, долю неграмотного. Можливо, людські, духовні цінності наших предків наштовхнуть нас на позитивні емоції. А коли подумати, проаналізувати, зважити, щось візьмемо у майбутнє для себе, для нащадків. Адже на землі нашій вічній ніщо не виникає і не зникає без причини.

1

розділ

СТАНОВЛЕННЯ
ФОРТУ

Початок будівництва

Наприкінці XVIII ст., після третього поділу Польщі, кордон між Російською імперією (куди входила Україна) і Австрією пройшов по лінії Збараж-Броди-Берестечко-Сокаль. Для зміцнення західних рубежів царський уряд будує в XIX ст. декілька фортечних споруд. Вони мали зміцнити систему інженерної оборони, яка перестала відповідати військово-політичному становищу імперії на заході. Для розширення комунікацій будується залізниця зі сходу на захід. Вона разом з Київсько-Варшавським трактом дозволяла оперативно зосередити війська на Волині в разі війни з Австрією.

На початку 70-х років XIX ст. інженерний департамент військового міністерства, очолюваний інженер-генералом Тотлебенном, подав уряду план спорудження прикордонних малих фортець для прикриття і розгортання армій. У ньому особливо наголошувалось на необхідності спорудження фортечних укріплень поблизу Дубно.

Дубенський форт вирішили будувати на лівому березі колись болотистої долини ріки Ікви, на пагорбі, який є продовженням цілого каскаду горбів і пагорбів, підвищень, які тягнуться на захід до Повчанської височини. Поблизу обраного місця зі східного боку проходила залізниця Київ-Львів. Було недалеко до залізничної станції Дубно – 4,5 верстви, а до м. Дубно – 8 верств. Майже з усіх сторін – південно-західної, західної і північно-західної – майбутній форт оточували підвищення, і лише зі східної, північної і північно-східної сторін навкруги - на 10-15 верств - розкинулись низини.

Підвищення поблизу вибраного для форту місця майже перпендикулярно впиралося в ріку Ікву, перерізуючись трьома великими лощинами, якими протікали болотисті річечки, що впадали у ріку Ікву.

На 2-3 верстви околиці були покриті лісами. В південно-західній, підвищеній стороні околиць форту, в межах досягання артилерійського вогню, у переважно низьких місцевостях, розкинулись села, хутори, колонії. Село Малі Загорці розмістилося на відстані 400 сажнів від верків форту (тепер ця віддаль значно збільшилася), село Підлужжя, розбите на дві частини, розрізала шосейна дорога Київ-Львів, села Турковичі і Микитичі знаходилися в лощині за 5,5 верств, між селами було дві переправи через болотисту річечку. На західному схилі височини – за 5 верств – була колонія Олішанка, а на відстані 6 верств – колонія Мизачів, за 2,5 верстви від верків, у найближчій від форту лощині, розкинулись Великі Загорці. За 4 верстви, у тій же лощині, знаходився хутір Олександрівка, а колонія Олександрівка – за 5 верств на північно-західному схилі підвищення. В 5 верствах був хутір Кривуха, в 1 верстві 400 сажнях – село Тараканів, в 3,5 верствах від форту знаходилося село Кам'яниця.

Опис розташування форту засвідчує, що вибрано для форту місце не зовсім вдало і воно, на наш погляд, не відповідало призначенню цієї військової споруди. З заходу, звідки, власне, йшла загроза, наступаючий ворог міг ховатися за пагорбами та височинами, вони обмежували ефективність вогню з форту. А зі сходу до форту примикала болотиста місцевість, лише на віддалі 10-15 верств була тверда рівнина. Такі невігідні умови могли скласти додаткові труднощі для захисників форту в разі відступу і дати великі переваги противнику в разі взяття форту.

На схилах першого земляного валу форту знаходилися майданчики для артилерійських і кулеметних вогневих точок. З рову, який розділяв 1-й і 2-й земляні вали, зроблені виходи під перший земляний вал, по схилах якого захисники форту займали бойові позиції. Ширина рову між валами складає майже 14 метрів.

Довжина рову з кожної із чотирьох сторін форту складає 230 м. Стіни рову міцно укріплені кладкою з бетону й цегли. На другому земляному валу збудовані бетонні майданчики для артилерійського і кулеметного озброєння.

В центральній частині форту зведена чотирикутна трапецієвидна двоповерхова казарма, до якої ведуть чотири підземні

ходи (зі сходу на захід і з півдня на північ), прокладені під другим земляним валом зі сторони рову.

Казарма відокремлена від двоповерхових казематів смугою у 8-10 метрів. Полігональна військова вулиця відмежовувала центральну казарму від безпечних казематів, які знаходилися по другий її бік, під насипом головного валу.

На цьому валу були обладнані вогневі позиції, що склалися з брустверів для гармат і тильних траверсів на горі валу. Між ними пролягав валганг – шлях для переміщення гармат.

Через головний рів при необхідності висувався металевий міст. Незаповнений водою головний рів укріплювався ескарповою і контрескарповою стінами. На контрескарповій стіні на східному, північному, західному і південному кутах розташовувались бетонні бойові каземати-кофри.

З появою в другій половині 80-х років XIX ст. фугасних бомб форт укріпили бетоном і залізобетоном. В 90-х роках форт вже мав бетонні фортифікаційні тюфяки, траверси, стіни.

Підземні шляхи до центра форту з обох сторін облаштовані бійницями — під певним кутом до входу в підземний перехід. Ворога, який прорвався би в підземелля, передбачалося знищувати кулеметно-рушничним вогнем.

Під другим земляним валом на різних горизонтах були зроблені підземні коридори, які оперізують по периметру центральну казарму.

З кругового коридора є входи на скати другого земляного валу, тобто на вогневі позиції. У підземних переходах вмуровані в стіни направляючі рейки, якими за допомогою лебідок піднімали на вогневі позиції боєприпаси зі сховищ.

Під землею прокладено чотири потерни, вони з'єднують безпечні бокові каземати форту з ескарповим муром. З потерн на вал ведуть апарелі (похилі площини для вивозу кулеметів) на валганг. Апарелі укріплені бічними бетонними мурами.

Обороздатність форту збільшувало додаткове фланкуюче укріплення по другий бік залізниці, навпроти східного фасу форту.

Будівництво форту проходило інтенсивно. Протягом 70-80 років Дубенський форт “Застава” був добудований з подальшою реконструкцією у 90-х роках XIX ст.

ПЛАН ФОРТУ

Форт являє собою бетонно-земляне укріплення. Головну ударну силу форту становила кріпосна артилерія. Однак її ефективність знижували деякі фактори. Оточуюча місцевість не була розбита на сектори, а роль розподільника на сектори оборони відігравали постріли червоними зарядами.

Слід описати верки форту і інші споруди оборонного характеру. Верки форту мали вигляд чотирикутника, одна діагональ якого звернута зі сходу на захід, а друга – з півночі на південь із зрізаним кутом, який створював п'ятий фас. Протяжність лінії вогню форту становила 255 сажнів. У контрескарпі західного і північного висхідних кутів зовнішнього рову були вмонтовані бетонні кофри з амбразурами для канонірних гармат.

Кофри західного кута відкриті для анериладного вогню з правого берега Ікви біля сіл Дитиничі і Чеський Страклів. Гласіс, за виключенням 100 сажнів, які прилягали до залізничних шляхів, був підведений під продовження лінії ската бруствера і повністю прострілювався рушничним і кулеметним вогнем. Через східний кут зовнішнього рову перекинутий всувний міст, який втягувався лебідкою в потерну.

Весь форт обнесений передовим валом і залізною решіткою системи полковника Ошевського-Круглика.

По гласісу і навколишній місцевості зроблені насадження, стовбури яких у своїй нижній частині досягали від 3 до 4 вершків у діаметрі. Для зв'язку з полем під бруствером із східної частини форту йде широка потерна.

Поза фортом, поблизу його північно-східного кута, для безпосереднього обстрілу залізничної колії, прикриття мертвого простору було зроблено польовий профіль укріплення (на одну роту піхоти припадало дві гармати), оточений водяним ровом.

Укріплення це не було з'єднано зв'язком із фортом і не мало призначеного йому артилерійського озброєння.

Всередині форту знаходилася центральна двоповерхова, цегляна, покрита залізом, казарма, захищена від прицільних і перекидних пострілів двома траверсами, які охоплюють казарму: один зі східної, другий – із західної сторін.

Ці траверси прикривали і бруствер від тилкових пострілів. Вони своїми кінцями з'єднуються один з одним за допомогою залізної стінки, призначення якої було маскувати собою центральну казарму, бо з'єднати траверси безпосередньо було неможливо через відсутність місця.

Під тильними траверсами і частково валгангами влаштовані в двох ярусах безпечні від вогню приміщення: на нижньому

поверсі - 26 жилих казематів, які вміщували до 650 чоловік, 14 казематів - для сховищ та інших цілей. На верхньому поверсі було шість подвійних казематів - на 150 чоловік кожний. Крім того, люди могли знаходитися в потернах. Призначення цих безпечних казематів - перебування людей в період облоги, бо назовні вогонь ворога ставав небезпечним.

В безпечних казематах, призначених для житла, розміщалися: в двох - лабораторія, в одному - караул, в трьох - лазарет, в одному - лазня (вона ж пральня і дезинфекційна), в одному - телеграфна станція, трьох - електричні машини і двигун, одному - водопровідний бак, одному - кухня (там же і хлібопекарня).

Ці каземати, як коридори та потерни, були темними і мали електричне освітлення, а житлові - і штучну вентиляцію.

Із казематів нижнього яруса, оточених коридорами, йдуть три потерни в зовнішній рів для зв'язку з кофрами і мають бетонні виходи на валганг.

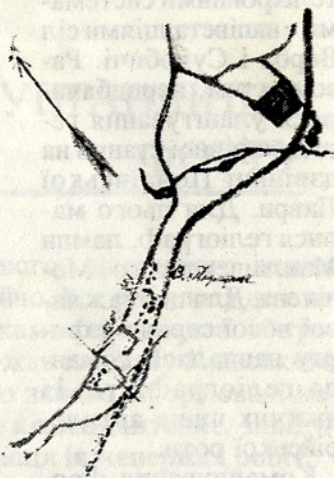
Під траверсами знаходилося шість облаштованих видаткових порохових льохів і один запасний.

Каземати під траверсами мають лише один безпечний зв'язок між казематами західного і східного траверсів і не мають зв'язку між коридорами і центральною частиною форту.

Знаючи, що при прицільному вогні універсальна казарма могла бути зруйнована і переходи по так званій військовій вулиці перекрито, бажано було зробити безпечний коридор для зв'язку з розрізненими казармами, з якими можна підтримувати зв'язок по валгангу під ворожим вогнем.

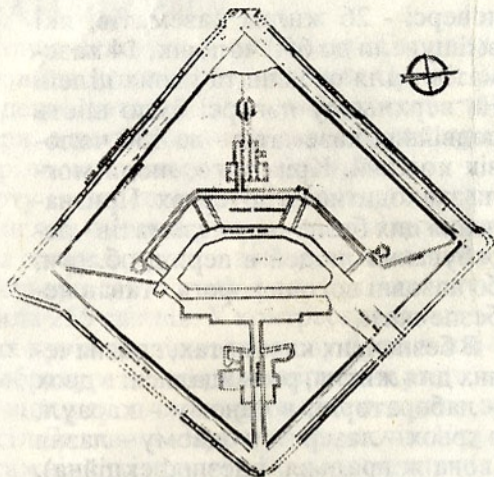
Мережа телеграфного і телефонного зв'язку у фортовому районі і на театрі воєнних дій, як на той час, виглядала добре. В мирний час всередині форту працювала центральна телеграфна і телефонна станції. З телефонною станцією були з'єднані повітряним проводом всі укріплення форту, село Чеський Страклів, залізнична станція, місто Дубно. Крім того, в Дубно працювала фортова телефонна станція з двома телеграфістами.

У воєнний час форт мав бути з'єднаний двома повітряними

Генеральний план Дубенського форту.

телефонними системами з напівстанціями сіл Верба і Судобичі. Разом з тим, передбачалося улаштування геліографічної станції на дзвіниці Почаївської Лаври. Для цього малися геліограф, лампи Маклашевського і Монжена. Для цієї важливої нової справи у форту навчалася команда геліографістів із нижчих чинів артилерійської роти.

Розміщення оборонних споруд форту.

Командування форту дбало про техніку для зв'язку. Тут був цілий комплекс телефонних та телеграфних належностей: у фортовому інженерному управлінні малося 20 внутрішніх фортечних телефонів, до них 25 верств кабелю; 24 трубчаті свисткові телефони для повідомлень між казематами, а до них 500 сажнів проводу; два геліографи з належностями, а також вісім ламп Маклашевського, дві - Монжена.

В кріпосному артилерійському управлінні зберігалася 8 пар свистків Симінса, 8 пар телефонів з двома свистками, які належали інженерним службам, 11 верств телефонного кабелю, 40 сажнів ізоляційного проводу та інше.

Всередині оборонної лінії форту знаходилися пункти спостережень. Особливих пристосувань, як повітряна куля, вишки тощо у форту, на жаль, ще не було. Для спостережень було встановлено на найвищих пунктах тилових траверсів три броньовані будки.

Територія навколо форту розподілялась на райони. Ось військово-статистична характеристика семиверстового району: в околицях форту знаходилося 30 сіл, хуторів, невеликих поселень, в яких нараховувалося 1272 двори станом на весну 1899 року з населенням 10924 жителі, в т. ч. 2032 чорноробочих, 98 столярів, 19 ковалів, 16 пічників, 1009 парокінних підвід. Такий облік мав важливе значення для залучення людей, засобів на випадок розгортання воєнних дій. (Державний архів Рівненської області, далі (ДАРО) ф. 497, оп. 1, spr.1. арк.15-21).

2

розділ

УПРАВЛІННЯ
ФОРТУ

Структурні удосконалення військового і цивільного життя дубенського форту відбувалися постійно. Все робилося для чіткого взаємозв'язку між різними ланками керівництва. 19 травня 1897 року комендант форту одержав із штабу Київського військового округу повідомлення про заново сформовані наказом за №187 фортові управління: **комендантське, завідувача артилерійської частини, виконавця інженерних робіт.**

Діяльність форту, його взаємодія з іншими військовими частинами, цивільною владою, господарськими організаціями регулювалися постановами військового відомства, які були видані у 1869 році, книгами постанов з постачання військ, господарським статутом від 1888 року, височайшими указами про військові чини з 1 січня 1897 року, про цивільні чини. Коменданту і завідувачу артилерійської частини направлялися накази з військового відомства, циркуляри головного штабу. Управління виконавця інженерних робіт – накази військового відомства і циркуляри головного штабу. (ДАРО, ф.497, оп.1, спр.7, арк.281-282).

Комендант і комендантське управління

7 червня 1897 року височайше затверджено військовою радою положення про Дубенський форт, у якому поставлено завдання: сформувані управління форту відповідно до штатного розпису: **комендант форту**, полковник, по чинах столових - 1628,31 крб., додаткових - 1302,4 крб.; **комендантське управління** – комендантський ад'ютант, обер-офіцер, діловод, (військовий) інтендантський чиновник, у мирний час – цивільний; писарі: один – вищого окладу, один – середнього, один – обозний, рядовий як у воєнний, так і у мирний період. Церковний причт, у воєнний час – священик, один церковник; жандармська служба – один вахмістр, три унтер-офіцери у воєнний і мирний час з канцелярськими витратами на суму 10 крб.;

Комендант у форту був центральною і головною фігурою.

Апарат створювався для організації комендантської служби. Комендантська служба складала систему організаційних заходів по забезпеченню розміщення військ, підтриманню загального порядку. Комендант підтримував зв'язок з вищими військовими органами, стежив за виконанням їх наказів.

Управління військового коменданта організовувало гарнізонну та караульну служби, забезпечувало виконання бойових завдань, які стояли перед фортом.

Крім штату, визначеного положенням №187 від 1897 року, приписувались до управління прикомандировані.

Основні вимоги, що ставились перед Дубенським фортом, – це перебування в постійній бойовій готовності до негайних рішучих і ефективних дій гарнізону. Ця закономірна вимога покладалася на головну особу в укріпленні – коменданта. У положенні про укріплення коменданту надавалися широкі повноваження. Ось лише витяг з положення про управління фортецями, затвердженого 15 вересня 1901 року і оголошеного наказом військового відомства 1901 року за №358:

“Обов’язки і права коменданта стосовно до цивільних властей і місцевого населення”.

При перебуванні фортеці в мирному стані:

§67. Цивільна влада, а також міські і земські управління, зобов’язані надавати коменданту форту повне сприяння в усіх його вимогах, які стосуються забезпечення височайше затверджених правил і надання відомостей про благонадійність населення в межах фортечного району.

§68. Необхідні коменданту відомості про краї і населення збираються присутственими місцями і посадовими особами по можливості шляхом усних повідомлень і переговорів, без зайвого листування і зберігаються у секретності.

§69. Поліційні начальники місцевостей, які ввійшли у фортечний район, не підпорядковуючись безпосередньо коменданту,

УПРАВЛЕННЯ КОМЕНДАНТА

ДУБЕНСЬКОГО ФОРТА

Частина Стрелк.

Розпорядження 1898 г.

№ 113

Форт у г. Дубно.

Величезн. куб.

Штамп управління коменданта форту.

зобов'язані виконувати всі законні його вимоги, що стосуються служби і загального упорядкування: у випадку пожежі або іншого нещастя, що загрожували форту, чини поліції безумовно виконують всі розпорядження коменданта, спрямовані на припинення лиха.

§70. Поліційні начальства місцевостей, що входять у фортечний район, зобов'язані надавати коменданту форту відомості:

1. Про всі запровадження в цьому районі, поліцейські заходи.
2. Про випадки з військовими чинами, які підвідомчі коменданту форту.
3. Про тих, що прибувають на тимчасове і постійне проживання, а також відбувають і проїжджають через фортечний район і всіх взагалі військових чинів і іноземців.
4. Про дух і настрої населення.

§71. Подробиці стосунків тих, що перебували при форту, у міських і сільських поселеннях, з поліцією фортів, визначаються особливими для кожного форту інструкціями, встановленими по узгодженню з Міністерством військових і внутрішніх справ.

§72. В межах фортечного району, визначеного семиверстовою смугою, всякого виду акти, які встановлюють права власності, володіння або користування нерухомим майном, розташованих у цьому районі, крім випадків короткого тимчасового найму міських нерухомостей і переходу майна у спадковість, здійснюються підлеглими присутственими місцями і посадовими особами не інакше, як після представлення сторонами посвідчень.

ПРИМІТКА 1. Установлення цього правила не розповсюджується на Петербурзьку фортецю.

ПРИМІТКА 2. В дев'яти західних губерніях від подання зазначених у цій статті посвідчень не звільняються особи, які мають свідоцтва від генерал-губернаторів або губернаторів на право купівлі нерухомого майна в цих губерніях.

§73. Коменданту дозволяється забороняти перебування в межах фортечного району особам, присутність

Вид з півдня на головний рів. Північно-західна ескарпова і контрескарпова стіни.

яких визнана шкідливою для громадського спокою і безпеки форту. У випадку невиконання названими особами вимог коменданта про виїзд у визначений строк за межі фортечного району, вони випроваджуються із нього цивільним начальством з вимоги коменданта”.

Спочатку, коли важливим було будівництво і реконструювання форту, головною фігурою був виконавець робіт, який поєднував обов'язки коменданта. Першим цю посаду обіймав підполковник Беліков. З березня 1891 року він займається зміцненням фортового господарства. До нього звертаються постійно громадяни зі своїми справами. У червні 1892 року підполковник Беліков, як в.п. коменданта, ще й займає посаду начальника господарського інженерного управління.

Але з часом змінюється структура військово-господарської діяльності форту. У березні 1896 року військовий інженер полковник Беліков – вже виконуючий посаду коменданта по спостереженню за еспланадою дубенських укріплень, голова управління – спрямовує роботу на найближче завершення будівельних робіт. *(Там же, ф.497, оп.1, спр.1. арк. 23, 54).*

Комендант намагається надати форту статус діючої оборонної одиниці з усіма атрибутами. Піднімається питання про введення прапора, флагштока, які мали не лише символічне, але й практичне значення. Їх використовували у повсякденному житті форту, а також у державні, громадські, релігійні свята.

Прапор піднімали в день фортового свята 28 серпня (новий стиль) – в день Успіння Пресвятої Богородиці.

В цей день у форту служився молебень. У 1898 року з цієї нагоди комендант звернувся до настоятеля церкви Різдва Богородиці с.Страклів, щоб відслужити молебень у фортовій церкві. Так практикувалося і надалі.

На запити керівництва щодо атрибутів форту 7 січня 1898 року Київський окружний фортечний штаб повідомив, що прямого законоположення про порядок заведення у фортецях прапорів і флагштоків, як і утримання їх у належному вигляді, немає, але в питанні заведення прапорів, у випадку заміни старого новим цей штаб звертався в інженерне управління, яке на підставі циркуляра головного інженерного управління роз'яснило, що слід звертатися в Санкт-Петербурзьке інженерне управління, де виготовляються штандарти. Рішення відносно встанов-

лення флагштоків могло приймати фортове інженерне управління.

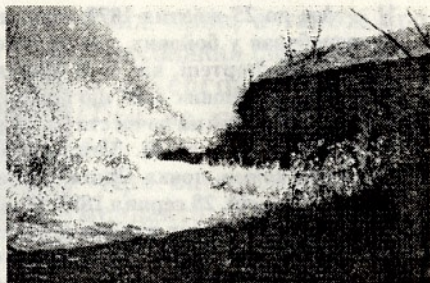
Документи свідчать: хто б не очолював будівництво форту, він дбав про його даліше становлення, розвиток, зміцнення матеріальної бази, створення бойового військового колективу. Комендант спонукав офіцерів, нижчих чинів, чиновників повсякденно вдосконалювати військову майстерність, формував функціональну надійність, стійкість, вчив ефективно використовувати бойові можливості озброєння форту.

Яскравою особистістю був комендант Петро Іванович Корзун, полковник, прибув у Дубно 30 листопада 1897 року. Він безпосередньо брав участь у бойових діях, був фронтовим офіцером і прийняв справи від полковника Белікова.

Народився 19 жовтня 1844 року, виходець із дворян Могилівської губернії, православний. Освіту здобув у 2-му кадетському корпусі і 1-му Павловському військовому училищі. Закінчив курс по 1-му розряду. Юнкером, після закінчення кадетського корпусу, вступив 25 серпня 1863 року у Павловське училище. Після закінчення у чині прапорщика направляється у Владикавказьку фортечну артилерію, командиром роти нарізної батареї. Після різних посад 22 березня 1896 року командидується у Бердичів членом комісії для проведення пробної мобілізації 3-ї батареї 5-ї армійської бригади, тут призначається тимчасово, з 12 по 30 травня 1896 року, командиром 1-го дивізіону 19-ої артбригади.

Наказом штабу Київського військового округу від 8 лютого 1896 року призначається начальником полігону з одночасним виконанням обов'язків командира батареї. 12 січня 1897 року стає командиром 2-го дивізіону 26-ої артбригади, а з 26 жовтня того ж року обіймає посаду коменданта Дубенського форту.

Брав участь у восній кампанії з Туреччиною у 1877-1878 р.р. В період з 12 квітня 1877 року перебував при Кавказькому облоговому артилерійському полку, який входив у склад загону діючого корпусу на кавказько-турецькому кордоні. При цьому брав участь у бойових діях полку. Виступивши з Олександрополя за кордон з частиною артпарку 20 травня, через два дні прибув у поселення Кюрюк-Даре для з'єднання з головними силами корпусу під фортецею Карс.

Вид з півдня на головний рів.

Аж до 25 жовтня 1877 року, по день розпуску загону, парк перебував у бойових діях. З 3 по 6 листопада брав участь у штурмі фортеці, аж до її взяття. Отже, 1 рік 5 місяців брав участь у бойових діях, що подвоїло строк служби.

Одружений на дочці статського радника Ользі Яківні Каневській, православної. Діти: син Микола, 20 жовтня 1874 року народження, дочка Надія, 17 червня 1876 року народження, син Олексій, 28 серпня 1883 року народження, син Всеволод, 4 лютого 1889 року народження.

Нагороди: ордени Святої Анни 2 ст. з личками; Святого Володимира 3 і 4 ст.; срібна медаль за взяття Карса 1877 р. і пам'яті російсько-турецької війни; срібна медаль на олександрівській стрічці в пам'ять імператора Олександра III. *(Там же, on 1, спр. 9, арк. 1-14, 16).*

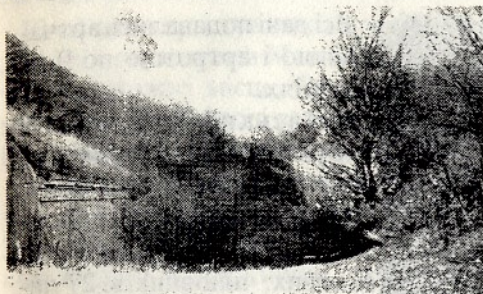
Бажання охопити всі ділянки фортового життя вимагає від коменданта налагодження зв'язку. Для цього також використовуються посильні. Головним документом, який регламентував внутрішнє життя у форту, були накази коменданта.

4 січня 1901 року наказом коменданта форту зобов'язано завідувача артчастини щоденно присилати до обіду і після обіду чотирьох нижчих чинів в комендантське управління форту. Вимагалось чітко виконувати накази, розпорядження, вказівки.

На виконання наказу №3 коменданта форту від 29 січня 1901 року завідувач артилерійської частини видав розпорядження, щоб на пост №1 призначались переважно грамотні нижчі чини, щоб нижчі чини з речами проходили тільки через цей пост. Через пост №2 нижчі чини з речами більше не пропускалися, виходячи з форту з будь-якими речами, вони мали мати записку, підписану взводним фейєрверкером з позначкою, які речі і для якої мети проносять. Виписка подавалася сторожі, а пізніше, разом з білетом, при вході всередину форту пред'являлася для перевірки у комендантське управління.

Наказом коменданта форту за №40 у пункті 2 запропоновано нижчим чинам артилерійської частини в перший тиждень виставляти пости у дві черги.

У першу чергу готувало управління 1-у напівроту і молодих солдатів, в другу чергу - 2-у напівроту і навчальну команду. У пункті 3 начальникам фортових управлінь наказувалось доповідати про серйозні випадки порушення дисципліни підлеглими, нижчими чинами, про непокору, зневагу начальників і ни-

Загальний вид північно-східної частини головного рову.

жчих чинів, а також про невиконання своїх обов'язків черговими по роті (Там же, *спр.14, арк. 27, 44*).

Про вимогливість коменданта свідчить наказ завідувача артилерійської частини, де говорилося:

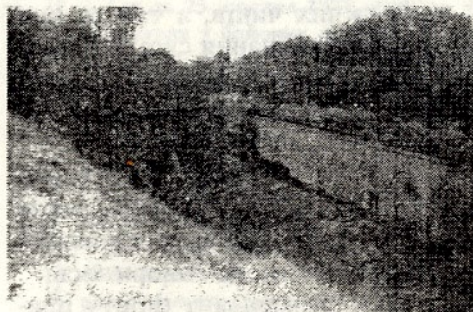
“Комендант форту примітив, що біля садиб учи-

няється стрільба із рушниць і револьверів. Приписую офіцерам артилерії повідомити проживаючих у них родичів і знайомих, що така стрільба не повинна прощатися не лише у садибах і поблизу них, але й поблизу шосейних доріг у смузі форту. Нижчим чинам у межах форту стріляти суворо забороняється” (Там же, *спр.15, арк.73*).

Комендант зобов'язаний був дотримуватися табеля термінових донесень в округ по інспекторській і строювій частині. Такі донесення подавались у встановлені строки. На підставі §21 положення про термінові донесення комендант щомісяця, не пізніше 10 числа, зобов'язувався представляти в Київську контрольну палату копії всіх наказів за попередній місяць. Подавали по формі донесення і управління форту, зокрема про стан чинів і коней.

Тримісячні донесення подавались з питань розквартирування, а в кінці року - про нижчих чинів, розміщення в казармах і приватних квартирах. Третинні донесення подавались на 15 число грудня, квітня, серпня. В них ішлося про прибуття і вибуття надстрокових службовців. Піврічні донесення робилися з чотирьох питань у різні строки. Річні донесення подавались з 56 позицій. Артчастина подавала відомості про наряди військових для сприяння цивільній владі, про молодих солдатів, чисельність військ, оберфейєрверкерів, технічних майстрів, кандидатів на класну посаду, про одружених чинів.

Господарська частина подавала третинні донесення про стан пороху і порохових складів-погребів. Річні - про недоліки і недоторкані запаси артвідомства, про кошти, необхідні у випадку мобілізації, строки проведення оглядових стрільб, майновий склад, стан озброєння форту.

Вид земляного валу на північно-східну контрескарпову стіну.

Всі дані подавалися артчастиною і артротою по 9-ти позиціях.

Київський військовий округ вимагав дотримуватися строків подання необхідної оперативної інформації щодо руху кадрів військових, чиновників. 27 листопада 1896 року штаб округу надіслав у форт застереження, що деякі ко-

мандири відсилають у відпустку офіцерів різних рангів, не інформуючи своєчасно керівництво округу, нерідко такі повідомлення подавалися аж напередодні повернення з відпустки.

Головний штаб для удосконалення взаємодії різних підрозділів циркулярно вимагав від коменданта форту виконання прийнятого рішення про заміну офіцерів на канцелярських посадах чиновниками, а офіцерів направляти на службу у війська. В управліннях форту був свій штат службовців. У коменданта форту мало бути два писарі, але вони входили у штат управління артилерійської частини. Коли старший писар управління Антін Будков знаходився на лікуванні (спочатку у приймальному покої, а потім був переведений у Дубенський зведений лазарет), до комендантського управління для письмового навчання прикомандирували канонірів артилерії Василя Смирнова і Андрія Катаєва.

Комендант форту, управління суворо слідкували за виконанням положення про Дубенський форт. Для входу у форт видавалися білети разові і на певний період. 11 січня 1898 року командир 41-го Селенгінського полку просить коменданта форту видати білет на вхід у форт до патронного складу завідувачеві полкової зброї поручику Поджидаєву. Резолюція: «Підготувати білет. Беліков 15.01.98 року». Білет був дійсний на один вхід і підлягав поверненню. Так, підрядчикам по постачанню дров Янkelю Рабіновичу і Моше Расе, а також Абраму Гурвіцу, видано було вхідні білети тільки на еспланаду форту. З 28 листопада по 31 грудня 1903 року користувався білетом на вхід на еспланаду вільнонайманий слюсар Кревцов, який проживав у фортовій слобідці.

Білетами користувалися працівники різних фахів, які працювали у форту, зокрема Матвій Броварницький, який займався очисткою відхожих місць, Онуфрій Варшицький - прибирав вулиці і каземати. У 1904 році на весь рік у майстерню артилерійської роти білет одержав вільнонайманий слюсар Артем Мазнякін.

Багато одноразових вхідних білетів видавалось для бажаючих молитися у фортовій церкві. Вхід у церкву з 3 березня по 30 грудня 1903 року мав Онуфрій Варшицький, магазинер Трохим Кедись з дружиною і п'ятьма дітьми допускався разово, 11 лютого, у фортову церкву, аналогічний білет одержав Стефан Кищуха з дружиною і трьома дітьми 29 березня і 27 грудня 1903 року, а технік Ульян Дусь з дружиною Марією і дочкою одержали білет на цілий 1903 рік.

Церкву по білету відвідував садівник Йосип Мойсенюк. Подаємо зразок такої перепустки, в якій вказувалось: "Білет. Пред'явник цього новобранець Іван Вердиш на службі в Дубенській фортечній артилерійській роті, допустити у середину форту. Без права передачі. Білет потрібно повернути 15 січня ц.р. Комендант форту М.П.Коз'яков, №74, січень 1904 р., форт біля м. Дубно" (Там же, *спр. 27, арк. 1,3,7-16*).

Постійні й тимчасові жителі фортової слобідки завжди інформували коменданта про своє перебування або зміну місця знаходження. Полковник Ф.Ф.Баумгартен рапортував: «Пред'являючи при цьому білет №4, виданий проживаючій у мене Моніці Петрівні Кузь, доповідаю, що названа дівчина завтра від'їжджає у м. Петербург, а тому прошу про видачу їй паспорта». На рік одержав вхідний білет у церкву вахмістр жандармської команди Джиган з дружиною Наталкою, дочкою Таїсією і тещею Антоніною Стрілецькою.

Виконавець інженерних робіт форту полковник Ф.Ф.Баумгартен рапортом просив коменданта 8 травня 1904 року заключити умови з селянином села Підлужжя Дмитром Гнатюком строком на один рік на очистку нечистот і димових труб та видати йому і його робітнику Василю Бондарчуку вхідний білет всередину форту і на еспланаду.

Комендант форту пише виконавцю робіт у зв'язку з чисткою димоходів: "Бажано, щоб були з тих, яким вхід у форт був дозволений. Допускати у форт осіб невідомих я затрудняюсь".

Пропускний режим постійно суворішав. Так, 25 листопада 1907 року було оголошено наказ коменданта щодо допуску всередину форту:

“Підтверджую до неухильного виконання правила про допуск всередину форту. Відповідно до них без білета пропускаються тільки добродії офіцери, які служать в частинах і управліннях військ, розташованих у форту. Сторонні особи допускаються після пред’явлення білетів за моїм підписом і моїм штемпелем, вільнонаймані робітники тільки з наглядачем, який має особний знак. Без перешкод повинні пропускатися у форт у різний час унтер-офіцери, фортечні жандарми, команди форту, і крім того, всі сторонні особи, якщо вони супроводжуються мною, виконавцем інженерних робіт, тимчасово виконуючим посаду завідувача артчастини форту і комендантським ад’ютантом”. (Там же, *спр. 42, арк.7*).

Цивільні служби повинні були інформувати коменданта про важливі події, які відбувалися в місті, повіті. Так, дубенський справник відповідно до положення про форт повідомляв, що Волинський губернатор 14 червня 1901 року прибуває о 8-ій годині 54 хвилин вечора в Дубно і другого дня о 9-ій годині 20 хвилин вечора відбуває.

Рапорти, повідомлення, запити, звіти про командировки – все стосувалося коменданта, його управління. До нього сходилася інформація про різні проблеми - і радісні, і сумні. Не обійшлося і без трагічних випадків. 11 березня 1901 року командир 20-го піхотного Галицького полку письмово повідомив коменданта, що, перебуваючи на лікуванні у Житомирському лазареті, будучи прикомандированим до названого полку, молодий солдат артилерійської частини Дубенського форту Андрій Єлтишев 8 березня о 5-ій годині після полудня від хронічного запалення легенів волею божою помер.

Комендант форту був прямим начальником всього особового складу, надстрокових, вільнонайманих службовців форту, безпосередньо відповідав за стан форту, спрямовував зусилля підлеглих на виконання бойових завдань. Ці питання успішно вирішував М.П.Коз’яков, який 15 січня 1901 року став новим комендантом Дубенського форту, про що доповів рапортом начальнику штабу Київського військового округу. У свою чергу начальник військових перевезень КВО повідомив коменданта, що йому замість видачі прогонних грошей дозволено перевозити залізницею сім’ю з прислугою і майном від станції Воронцовська до станції Дубно в першому класі, а також у третьому класі одного чоловіка прислуги, 222 пуди майна. В вагоні першого класу - дружину і сина, і в тому ж класі інших осіб за плату 0,25 відсотків вартості квитка за одну людину.

Комендант форту Микола Пилипович Коз'яков народився 1 листопада 1846 року, православний, уродженець Тульської губернії. Загальну освіту здобув у Орловському Бахтинському кадетському корпусі. Військову - в 3-ому військовому Олександрійському і Михайлівському артилерійському училищі по першому розряду. Закінчив курс успішно в офіцерській артилерійській школі в 1891 року. Нижчий чин одержав 20 серпня 1866 року. Підпоручик - з 12 липня 1869 року. Поручик - з 29 грудня 1873 року, капітан - з 26 грудня, підполковник - з 3 травня 1892 року. Звання полковника присвоєно 30 грудня 1899 року.

Одружений, дружина православна, уродженка Харківської губернії. Діти: син і дочка.

Нагороди: ордени Святого Станіслава 3 ст. - 1876 р.; Святої Анни 3 ст. - 1880 р., Святого Станіслава 2 ст. - 1885 р., Святої Анни 2 ст. - 1890 р., Святого Володимира 4 ст. - 1895 р., Святого Володимира 3 ст. - 1905 р.

М.П.Коз'яков прослужив в комендантах форту аж до травня 1908 року.

7 травня 1908 року комендант форту М.П.Коз'яков видав наказ: "Височайшим наказом від 30 квітня 1908 року я підвищений в генерал-майори із звільненням від служби з мундиром і пенсією".

В управлінні коменданта важливою фігурою був комендантський ад'ютант. Саме він організовував роботу управління, контролював виконання наказів коменданта. У нього було широке коло прав і обов'язків. Таким у форту протягом десятиріччя був П.О.Зброжек.

У діяльності коменданта важливе місце займало управління. Його структура, штат були визначені, а ось організація роботи - це було повсяденне копітке завдання. Частих турбот завдавали писарі. Їх не вистачало, а часом траплялися майже банальні ситуації. Так, писарський учень Дубенського повітового військового начальника Андрій Чернишевський, який прибув у розпорядження коменданта, був зарахований з 21 липня 1901 року на провіантне і приварочне забезпечення за посиленним окладом. Проте наказом від 29 серпня його виключено зі списків.

З 23 вересня А.Чернишевського знову зараховано для письмових робіт у комендантське управління форту. Але виявилось, що це призначення невірне.

І вже 13 листопада 1901 року начальник бригади повідомив коменданта форту, що писарський учень для комендантського управління форту не призначений, а тому Чернишевський не може бути зарахований у писарі, оскільки призначення писар-

ських учнів робиться наказом по бригаді, а тому ні один учень не може бути включений у списки без такого наказу.

Дубенський повітовий військовий начальник також ставить до відома коменданта, що Андрій Чернишевський не може бути зарахований у писарі і просить 31 листопада відкомандирувати його. 4 грудня він був відправлений Дубенському повітовому військовому начальнику.

Певний час писарським учнем в управлінні коменданта працював Юхим Юрчук. Для несення служби у форт прибув обозний рядовий 41-го піхотного Селенгінського полку Яків Уваров, який з червня був зарахований на посилений оклад. У розпорядження коменданта повітовий військовий начальник направляє позаштатного нестройового Іллю Грищенкова. *(Там же, стр. 16., арк. 16,45, 19,35, 70).*

Зміни серед особового складу управління відбувалися постійно, що вимагало безпомилкового документального ведення. Скажімо, наказом військам 11-ої піхотної дивізії від 27 лютого 1904 року (м. Луцьк) рядовий 41-го піхотного Селенгінського полку Іван Волошин направлявся переводом в управління коменданта Дубенського форту як обозний замість рядового Михайла Полянського. Наказ підписав генерал-лейтенант Грибський. Канцелярія управління коменданта вела широке листування, концентрувала документи, які рухали все життя форту, давали орієнтири для повсякденної праці.

Книги, канцелярські приладдя управління форту одержувало з книжкового магазину головного і окружного штабів. За всі канцтовари постійно висилалися кошти: у травня 1901 року в магазин головного штабу - за виконання замовлення у попередньому році: висланий офіцерський покажчик, в цей же магазин - за купівлю гербових марок на 3,2 крб.

Комендант форту вимагав дотримання військових статутів, положень, інструкцій, стежив за виконанням виданих наказів. Комендант нагадує у наказі за №193: "Наказом по форту 12 вересня 1901 року №160 я вимагав від начальників фортових управлінь точного виконання статей 15 і 16 положення про управління форте-

Руїни контрескарпової стіни.

цями. Для зручності виконання цього наказу призначаю для відповідної доповіді четвер з 11-ої до 12-ої годин ранку у приміщенні коменданта. У випадку термінових обставин - у будь-який час у мене на квартирі". (Там же, *спр.17, арк.41*).

Для багатьох жителів на-
волишніх сіл, гостей волості, навіть військовослужбовців Дубенського гарнізону, форт був екзотичною спорудою. Багато людей хотіли тут побувати. 22 листопада 1904 року до коменданта звернувся командир першого ескадрону 31-го драгунського Чугуєвського її величності государині імператриці Марії Федорівни полку ротмістр з рапортом, в якому просив дозволити нижчим чинам ескадрону оглянути форт. До рапорту прикладено список осіб: старші унтер-офіцери Мазурін, Рожко, Степаненко, Недобай, молодші унтер-офіцери Лутченко, Головін, Яременко, сфрейтори Богославець, Домихін, Титов, Микашвілі.

Управління коменданта вело активне листування з вищими військовими структурами з метою підвищення обороноздатності форту. Одним із важливих питань була модернізація форту.

Головне артилерійське управління військового Міністерства повідомило коменданту 7 червня 1901 року: "Внаслідок Вашої телеграми від 3 червня головне артилерійське управління повідомляє, що для ознайомлення з улаштуванням електричної установки у Дубенському форту, якою передбачається, між іншим, користуватися і для освітлення місцевості електричними прожекторами, у визначений форт командидується постійний член артилерійського комітету генерал-майор Дюшен". Обмін кореспонденцією проходив постійно.

Головне управління військового міністерства у Санкт-Петербурзі 16 березня 1904 року направило відношення коменданту форту: "На поповнення утвореного некомплекту офіцерів у деяких фортечних артилеріях головне артилерійське управління з наказу в.п. товариша генерал-фельдцехмейстера просить виділити від Дубенської фортової артилерійської роти одного офіцера в чині підпоручика для переведення його у Севастопольську фортечну артилерію.

Офіцер повинен бути визначений на розсуд командира роти і на повну його відповідальність з числа цілком добре атестованих як у службовому, так і моральному відношеннях і, по можливості, який перебував у частині після переведення його в Дубенську фортечну артилерійську роту не менше трьох років, не відносячи цього лише до тих підпоручиків, які були відправлені в Дубенську фортечну артилерійську роту просто з училищ.

Подання про перевід годиться зробити з таким розрахунком, щоб воно поступило в головне артилерійське управління не пізніше 15 квітня. До подання повинні бути прикладені практичний запис про службу офіцера і атестація” (Там же, *спр.* 28, *арк.* 59). Згодом такий офіцер був знайдений.

Інженер управління КВО 26 квітня 1905 року вимагав від коменданта форту надати відомості: “1. Які приміщення ввіреного форту військового відомства займаються міськими фортечними спільними караулами, потіснивши офіцерські або унтер-офіцерські караули, їх склад, а також і розміри приміщень, платформ при них у квадратних сажнях. 2. Які ще і в якій кількості необхідні особливі предмети. 3. Скільки необхідно в рік мітл, ломів та іншого. Яка сума потрібна для закупівлі предметів”. (Там же, *оп.* 2, *спр.* 3, *арк.* 19).

Комендант надавав допомогу своїм підлеглим в їх облаштуванні, коли вони виходили в запас, одержанні освіти дітьми офіцерів, чиновників, а також одержанні цивільної освіти офіцерами тощо.

У середині червня 1905 року комендант форту звернувся в канцелярію технічного училища морського відомства з запитом, коли розпочнуться вступні екзамени в училище, хто має право поступати в училище без екзаменів, якими пільгами користуються вступники, закінчивши курс при проходженні служби в морському відомстві, чи мають права на вступ в академію (генерального штабу, артилерійську...) ті, хто закінчив курс, але не закінчив 7-ми класів реального училища, де знайти положення про училище.

Однак не все вирішувалося позитивно. Не вдалося коменданту прилаштувати на залізниці свого ад'ютанта. На запит коменданта головний штаб повідомив, що капітан П.О.Зброжек не може бути призначений на залізничні дороги, оскільки начальник головного штабу не дозволяє командувати офіцерів, які закінчили юнкерські училища по другому розряду, ви-

значаючи цей освітній ценз низьким для комендантів залізничних доріг.

Комендант працював в управлінні, приймав у термінових справах удома, бував на місцях господарських та військових об'єктів і з усього побаченого і почутого робив висновки.

Оглядаючи форт, він виявляв недоліки у постовій службі. Помітив, що в караульному приміщенні статут гарнізонної служби несправний (порваний і без багатьох сторінок). А тому зобов'язав завідувача артчастини замінити статут, що й було зроблено. Він зустрічався з нижчими чинами. 11 січня 1905 року оглянув молодих солдатів (*Там же, оп. 2, спр. 5, арк.3*).

До коменданта зверталися з особистих та службових питань і він їх вирішував: одні оперативно, інші – згідно з інструкціями, статутами, положеннями.

Комендантське управління було центром регулювання всіх процесів багатогранного життя форту. Належне місце тут займали господарські справи.

У наказі по військовому відомству від 19 листопада 1901 року за №341 повідомлено: "Військова рада по рекомендації головного інтендантського управління журналами 26 квітня і 12 липня д.р. ухвалила: 1. Впровадити у військовому відомстві з 1 січня 1902 року звітність по оприбуткуванню і витратах провіанту виключно на вагу, причому щодо розмірів провіанту керуватися виключно ваговими визначеннями, які показані в існуючому таблиці провіантного забезпечення від інтендантського відомства. В тих місцевостях, в яких торгівля насінними продуктами велася на вагу, торги на постачання провіанту і зернового фуражу проводити з 1 січня 1902 року виключно на вагу. А в тих місцевостях, в яких торгівля велася поки що на об'ємні одиниці, заготівлю згаданого постачання проводити як і раніше, переходячи до нового порядку після представлення цін на торги".

Події революції 1905-1907 років торкнулися багатьох регіонів держави. Для втихомирення населення часто використовувались війська. Про такі факти вимагалось повідомляти округ. Завідувач артротти форту Ф.Й. Демський рапортував коменданту, а комендант 3 січня 1907 року Київському штабу військового округу, що «війська ввіреного йому гарнізону в 1906 року не залучались до сприяння цивільній владі».

Комендант цікавився життям нижчих чинів, реагував на вияв-

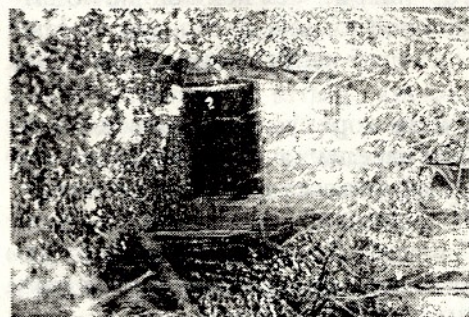
лені недоліки, особливо дбав про вживання у військовий колектив молодих солдатів. Після закінчення призовів та в інші дні М.П.Коз'яков проводив групові та індивідуальні бесіди серед молодих солдатів, намагався підвищити авторитет офіцерів, різного рангу командирів.

Комендант форту стежив за справедливим ставленням командирів до підлеглих, вимагаючи дотримання державних законів. 14 березня 1906 року М.П.Коз'яков направив завідувачеві артчастини відношення «Про дотримання закону при призначенні офіцерів на посади, про ступінь покарання». Зокрема, тут зазначається, що «при призначенні на посаду офіцера роти ним зроблені нижче названі порушення закону. По-перше, на посаду завідувача навчальної команди призначений один із наймолодших офіцерів, який прослужив у строю менше двох років, а так як перебування цього офіцера більше року в школі нічого спільного немає зі строєм, не може вважатися службою в строю, чим порушено 507 ст. кн. VII св. в. п. 1869 р. вид. 2.

По-друге, так як призначення на посаду пов'язане з одержанням харчових грошей, то прямо впливає з вище наведеної статті, що харчових позбавляються саме старші офіцери частини. Вами зроблено таке призначення, що без харчових залишився найстаріший офіцер частини. Порушена та ж стаття.

По-третє, порушена стаття 28 статуту господарювання, згідно з якою харчові гроші видаються за дійсне виконання посади, а наказ по частині дає право на одержання харчових не за дійсне, а за фіктивне виконання посади.

По-четверте, порушена стаття 61 загального положення про діловодство (наказ військового відомства 1904 р. №30, згідно

Вихід на валганг зі східної потерни.

з яким наказами оголошуються розпорядження, які не мають документального значення, а є випадковими нарядами, нагадуванням).

По-п'яте, офіцерам, які одержують утримання за виконання вищої вакантної посади, видача утримання по безпосередній посаді

припиняється. Вами одному і тому ж офіцеру надано право виконувати дві посади і одержувати нагороду за обидві.

Наказую негайно відмінити наказ, зробити законне призначення». (Там же оп. 2, спр. 2, арк. 33).

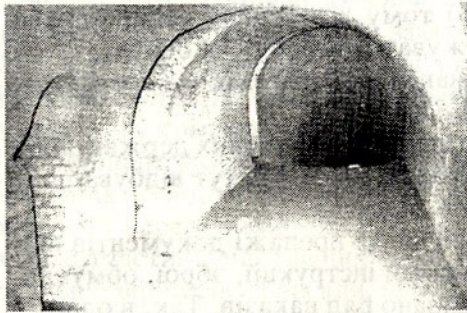
Важко робити висновки про шпіонаж іноземних держав щодо функціонування форту, але факти, події, які тут відбувалися, свідчать, що для цього є навіть підстави.

У Дубенському форту мали місце пропажі документів військової ваги: зникнення військової інструкції, зброї, обмундирування. З цих фактів було видано ряд наказів. Так, в одному із них 4 червня 1906 року зазначалося: "Із розслідування справи про пропажу в управлінні завідувача артилерійської частини форту пакета з "Протоколом інструкції для складання плану приведення сухопутної фортеці в готовність до оборони" вияснилось, що причиною такої пропажі була та обставина, що секретні пакети вручалися писарям, а не офіцерам.

Відповідно до наказу командувача військами, пропоную негайно встановити і дотримуватися, щоб в артилерійському і інженерному управліннях форту всі без винятку секретні пакети приймалися обов'язково під розписку офіцером або чиновником, при чому негайно, після здачі пакетів на відправлення, управлінню належить перевірити наявність розписки. Кожний окремий пакет повинен бути запечатаний п'ятьма сургучними печатками, причому печатання слід проводити обов'язково в присутності офіцера, цей офіцер зобов'язаний власноручно вкласти в конверт папір, що відправляється, і всі до нього додатки.

Кожному начальнику, що одержав секретний пакет, слід переконатися в цілісності печаток, а тоді перевіряти, чи всі папери і додатки наявні. Всі непорозуміння щодо цілісності печаток і змісту пакета належить вияснити негайно. Здаються секретні пакети на пошту неодмінно з поміткою у правому кутку конверта "замовленим порядком" і з наклейкою однієї семикопієчної марки на пакети будь-якої ваги відповідно до квитанції, одержаної з пошти. При цьому секретного пакета зберігати в справах, а не в чернетках паперів, що відправляються, або, якщо пакети записані у видаткову книжку, приклеювати їх у графі "Розписка одержувача".

Отримувати з пошти секретні пакети не за раніше виданими загальними дорученнями, а кожний раз за дорученнями на пошто-

Загальний вид північної потерни.

вих повістках, одержуваних з поштових контор”. Оригінал підписав комендант форту, полковник Коз’яков. (оп. 1. спр. 35 арк. 68-69).

В іншому наказі коменданта форту від 18 вересня 1906 року за №190 відзначалося, що “із повідомленого мені дізнання по справі про пропажу казен-

ного револьвера у телефоніста Пульферта я бачу, що на телефонній станції в м. Дубно не встановлено ніякого порядку відбування служби телефоністами. Станція залишається відкритою не лише тоді, коли в ній немає нікого із службовців, але навіть і тоді, коли залишаються в ній тільки сторонні особи. Вхід чужим особам не заборонено і тому на станцію приходять і залишаються в ній надовго особи, яких належить зовсім не пускати на станцію.

Зважаючи на такі непорядки, на які я вже не раз звертав увагу, приписую прийняти до остаточного виконання наступне: 1. Стороннім особам вхід на станцію цілковито заборонити – допускати тільки тих, хто має потребу в подачі телефонограми на фронт; 2. На станції у будь-який час належить бути комусь із нижчих чинів (це цілком можливо, бо їх троє); 3. Черговий телефоніст не має права відлучатися зі станції, не залишивши за себе замісника; 4. З пошти кореспонденцію належить отримувати не черговому телефоністові; 5. Нижчі чини артилерійської роти, які приходять щоденно, щоб одержати з пошти кореспонденцію, і ті, що ночують на станції, можуть посилатись для рознесення телефонограм, інші ж нижчі чини не можуть відлучатися зі станції без дозволу старшого телефоніста, якому вони підпорядковані. Старший телефоніст відпускає тих нижчих чинів в місто лише для виконання доручень і зобов’язаний стежити за їх поведінкою, а у випадках невиконання ними наказів або поганої поведінки доповісти в управління коменданту форту, а коли буде потрібно, то по телефону доповідати комендантському ад’ютантові; 6. Телефоніст, який змінюється з чергування, не може вважати себе вільним від обов’язків служби і виходити без службової потреби в місто, а за неночі-

влю у приміщенні станції підлягає суворій відповідальності; 7. Відібрати у телефоністів револьвери і зберігати їх на складі, в сухому приміщенні; 8. Притягнути до законної відповідальності телефоніста Пульферта за неуважне ставлення до зброї, довіреної йому на зберігання, результатом чого стала кража револьвера, і за те, що пішов зі станції, залишивши там сторонню особу; 9. На телефоніста Гварамадзе накладити суворе дисциплінарне стягнення за те, що будучи призначеним за старшого, не підтримував належного порядку на станції. Гварамадзе перевести у форт на центральну телефонну станцію.

Пропоную тимчасовому виконувачу посаду виробника інженерних робіт форту вжити всі заходи до того, щоб на телефонних станціях був повний порядок і, крім того, не церемонитись із розжалуванням у рядові тих унтер-офіцерів, які виявились на виробництві негідними цього звання. Підвищувати в унтер-офіцери з великою обережністю і вибачливо, дотримуючись того погляду, що, якщо є вільні унтер-офіцерські вакансії, тільки тоді їх слід заповнити. Якщо немає достойних, то нехай всі вакансії залишаються вільними.» (Там же, оп. 1, спр. 35, арк.111-112).

Висока бойова готовність вимагала належного рівня морального стану особового складу, технічної оснащеності, сприяння бойовому навчання, чіткого порядку у повсякденній службі і навчанні офіцерів, нижчих чинів.

Комендант систематично запрошував для доповідей начальників управлінь форту. 6 березня 1906 року полковник М.П.Коз'яков наказав запросити на 11-ту годину ранку завідувача артчастини в управління коменданта з проектами інструкцій для приведення сухопутного форту у готовність до оборони.

Напруженими були 1907-1908 роки у діяльності коменданта і всього управління. У цей час у форту відбулися кардинальні структурні зміни в гарнізоні та матеріальній частині.

Станом на 1 січня 1907 року в управлінні коменданта знаходились всі чини відповідно до штату, в тому числі комендант, ад'ютант, з нижчих чинів – писар вищого окладу і середнього, і обозник-рядовий. Разом з тим, до управління були прикомандировані нижчі чини.

На цей же період у Дубенському форту необхідні були по штату 431 нижчий чин, у т. ч. 401 стройовий, 27 - нестройових, 3 - вільнонайманих. Було в наявності 447 чоловік, у т.ч. 423 стройових нижчих чинів. Понад штат малося 12 бомбардирів, 80 канонірів. Разом з тим неvistачало 5 обер-офіцерів, 4 - старших і

12 - молодших фейєрверкерів, 36 бомбардирів-навідників, 15 бомбардирів-лаборатористів. Як видно, не вистачало стройових нижчих чинів провідних військових спеціальностей.

На 1908 рік комендантське управління розформувалося. Відкликом окружного штабу від 11 жовтня 1908 року писарі скасованого управління коменданта форту Омелян Мельник і Тимофій Войцицький переводились на службу у Житомирський місцевий лазарет та в управління Балтського повітового військового начальника на писарські вакансії.

Отже, посада коменданта форту була почесною, відповідальною. На нього покладалися завдання зміцнення боєздатності і боєготовності оборонної споруди. Коменданти глибоко знали військову справу, мали тверді знання і навички, щоб успішно керувати гарнізоном. Вони мали високу військово-технічну підготовку, відповідали вимогам тогочасної військової теорії і практики, зміцнювали військову дисципліну, дбали про оснащення форту сучасною бойовою технікою і зброєю. В методах керівництва військовими підрозділами демонстрували нові вимоги до організації служби офіцерів, нижчих чинів.

Коменданти підтримували динамічність, маневреність у вирішенні військових, господарських, побутових і духовних питань у житті гарнізону. Вони вміло підпорядковували підлеглих своїй волі з метою вирішення завдань, що ставилися військовими статутами.

Управління артилерійської частини

В управління завідувача артилерійської частини входили: завідувач артчастини — підполковник або полковник (він одночасно командир фортової артилерійської роти) у воєнний і мирний час, завідувач господарства (із складу обер-офіцерів фортової артроти), діловод (він же скарбник), один обер-офіцер.

Таким чином, було три офіцери в воєнний і мирний час, нижчі чини складали 17 чоловік, серед них два обер-фейєрверкери другого розряду; технічний майстер, два писарі вищого і нижчого окладу, два артилерійські наглядачі вищого і нижчого розряду, один старший медичний фельдшер, два лазаретні службовці, три майстрових вищого і нижчого окладів, а також конюх і закрійник. Штати були однакові як для мирного, так і воєнного часу.

Для управління завідувача артилерійської частини на рік на

канцелярські витрати виділялось 250 крб.; на утримання найманого слюсаря – 360 крб.

Всім чинам, крім окладів за штатним розписом, виділялися ще кошти на так зване всеутримання, які визначалися існуючими законами.

Фуражне утримання на одного верхового коня визначалося по другому розряду. У форту в мирний час планувалось мати одного робочого коня, у воєнний час добавлявся ще один.

Казенна прислуга призначалася чинам управліннь форту згідно з положенням.

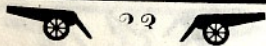
Передбачались окремо штати для дубенської артилерійської роти – для мирного і воєнного часу. Командиром роти був по сумісництву завідувач управління артилерійської частини форту. В штат входили: два старших офіцери – капітани або штабс-капітани, чотири молодших офіцери. Отже, сім офіцерів, молодші офіцери заміщалися в мирний час чинами з числа поручиків, підпоручиків, а у воєнний час – поручиками, підпоручиками або прапорщиками запасу.

Склад нижчих чинів роти складався із стройових і нестройових. До стройових належали: один фельдфебель, 12 старшин, 24 молодших фейрверкерів, два музиканти. Рядові роти: 48 бомбардирів-навідників, 20 бомбардирів-лаборатористів, 22 бомбардири, 268 канонірів.

Таким чином, нараховувалося 397 стройових нижчих чинів. Крім того, доповнювався склад роти ще одним писарем старшого або молодшого розряду, одним ротним фельдшером. Всього штати роти нараховували 399 чоловік (*Там же ф.497, оп.1, спр.5, арк.1*).

Артуправління свою діяльність спрямовувало на підтримку постійної бойової готовності роти. Керівництво ротою здійснював особисто через офіцерів, чиновників завідувач артилерійської частини, який одночасно був командиром артроти – головної оборонної сили форту. В усіх ланках управління дозволялося нижчим чинам, майстровим проявляти ініціативу у визначенні способів виконання поставленого завдання. Завідувач управління проявляв твердість і наполегливість при виконанні завдань вищестоящих органів і власних, оперативно реагував на зміни особового складу роти, вимагав у підлеглих особистої відповідальності за виконання розпоряджень.

Артилерійське управління постійно дбало про забезпечення

форту боєприпасами, допоміжними матеріалами, надсилаючи постійно заявки в головне управління міністерства, округу та інші інстанції.

12 грудня 1899 року завідувач артчастини форту направив начальнику артилерії Київського військового округу рапорт з проханням виділити на 1900 рік кредит на суму 641 крб. для придбання необхідних матеріалів відповідно до відомості №1: ганчір'я полотняного, сала гарматного, сажі голландської, щіток з щетини, лазурі, гасу, дощок ялинових довжиною 3 сажні шириною 10 дм., товщиною 1 дм., брусків ялинових довжиною 3 сажні шириною і товщиною 3 дм., цвяхів довжиною 2 дм., хворостини змішаної, жердини соснової довжиною 3 сажні, товщиною 2 дм., транспорту, вохри, топленого масла, свічок стеаринових, олівців червоних, буравчиків запальних, ваг березових, фартухів гарматних, платформних дощок, плоскогубців, гвинтів, лопат, сокир, кенег, щіток для підлоги, різних напилників, мотузки, ясенювого воску, чистого дьогтю, сіна, вівса. Всього - 74 назви, а також 7 готових видів виробів (Там же ф.497, оп-2, спр.1, арк.11-19).

Придбання боєприпасів, озброєння, обмундирування постійно планувалося у форту на вимогу військового міністерства, округу.

Головне артилерійське управління військового міністерства направило в Київське військове артуправління для ознайомлення план потреб Дубенського форту на 1900 рік. На підставі цього окружне артуправління розробило кошторис потреб фортової артрототи: 1. Гарматне сало для роти на утримання артилерії 10- пудів. Буде вислане розпорядженням головного артуправління. 2. Предмети, яких не вистачає до штату, не підлягають включенню до плану. Додатковий кошторис Дубенської артрототи не було включено в план на утримання в 1900 році.

План заготівлі потреб Дубенської артрототи передбачав на 1900 рік виділення 1505 крб. 3,5 коп. Їх мали використати:

а) у розпорядження управління завідувача артчастини - 1,68 крб. Витрати на заробітну плату при необхідності: 4,8 крб. на утримання в чистоті і порядку складів - для витрат згідно з положенням; 38,19 крб. - на купівлю і ремонт одягу для постових - витрати згідно з положенням; 200 крб. - по кошторису №11 на негайне виправлення матеріальної частини артилерії, яка приходить в непридатність на практичних заняттях і на за

доволення невідкладних і непередбачених потреб з представленням рахунків про витрачені суми на технічну перевірку головного артуправління; 256,95 крб. - на фураж робочих коней - для купівлі по цінах не вище затверджених Київською військовою окружною радою; інші 139 крб. 89 коп. відпускалися грішми на ремонт різних предметів, закупівлю посуду, фарбувальних матеріалів, на кування і лікування коней, закупівлю призів, видачу нагородних грошей за призову стрільбу, змагання з озброєння, а також інші витрати;

б) решту предметів і матеріалів на суму 865 крб. 19 коп. намічалось заготовити з торгів при окружному артуправлінні. На тих же умовах, затверджених військовою радою, заготовити однорідні предмети і матеріали на 1900 рік для облогової артилерії з постачанням предметів у форт Дубно, але якщо практичні стрільби дубенської роти будуть призначені в 1900 році частково у форту, а частково на Київському навчальному артполігоні, то надати можливість артилерії дубенського форту заготовляти дошки, бруски, хворост для виготовлення мішеней кошторисними цінами на суму 280 крб. 38 коп. і через незначні суми провести готівкою в пунктах проведення стрільби (Там же оп.2, спр.1, арк.1-6).

Постачаючи озброєння, командування військового округу контролювало і бойову діяльність форту.

За результатами іспекторського огляду, проведеного з 15 по 17 жовтня 1901 року в артилерійській частині форту, було видано наказ від 3 листопада 1901 року командувача Київського

військового округу, в якому зазначалось, що згідно з порядком огляду 15 жовтня оглядалось озброєння форту і дії особового складу, восьмидюймових сталевих мортир при 6 гарматах в 120 пудів і при стрільбі з кулеметів марки "Максим", 16 жовтня відбулася перевірка поточної і матеріальної звітності, сортових

Штамп управління артилерійської частини.

книг і поточних сум, 17 жовтня - стройовий огляд у похідній формі зі зброєю і у обмундируванні першого строку, вияснення претензій, огляд казарм, казенних і власних речей нижчих

чинів, перевірка знань обов'язкових відомостей, огляд порохових погребів і збереження в них комплектів, складів із артилерійською матеріальною частиною, кухні, пекарні і огляд непридатного артилерійського майна.

Після ретельної перевірки стройового огляду було зроблено висновок: "Вид людей здоровий і бадьорий, на привітання відповідають добре, виправка добра, але при моєму проходженні по форту багато не повертали голови, а лише косили очима. Дії зі зброєю, повороти, подвоєння рядів і ламання фронту робили відмінно, в переміні напряду на об'єкт невпевнені. Виведені нижчі чини в стрій в охайному вигляді, пригонка мундираної одежі першого строку добра і сама одежа як першого, так і другого строку в кращому вигляді, ніж у минулі роки. Казарми утримуються у повній чистоті. Постелі в повному порядку. Казенні і власні речі нижчих чинів і перевірка знань обов'язкових відомостей підтвердила, що власних речей у всіх нижчих чинів вдосталь, онучі певною частиною відповідних розмірів. Чобіт - не менше двох пар. Хрестики є в усіх.

Виписні книжки у порядку. Ноги тримають у чистоті. Взводні і командири відділень своїх людей знають. Обов'язкові відомості засвоєні нижчими чинами добре. Кухня, їдальня і ванна в порядку. Харчі добрі, м'ясні порції ціною 21 золотник. Добре випечений хліб. Але солі замало, хлібні короваї від 7 до 8 фунтів.

Стан озброєння, прийоми при гарматах, огляд складів, порохових погребів, непридатного артилерійського майна засвідчив високий рівень готовності: гармати, лафети та інша матеріальна частина добре вифарбована і змащена належним чином відповідно до положень. Вся матеріальна частина утримується в повному порядку, але необхідно провести заміну петель з мотузки біля дерев'яних зарядних ящиків, на що вже відпущені кошти, а також перефарбувати частину 6-ти дюймових трапелів, які мають потерту фарбу".

Далі у висновках комісії зазначалося: "Хоч з поліпшенням вентиляції у порохових погребах зменшилась вогкість, але, незважаючи на це, присутність вогкості помітна на снарядах навіть на дотик.

Платформи, які знаходяться на озброєнні форту декілька років, при постійному на них навчанні прислуги і неодноразовій

перестрілці, застаріли і хоч у даний час мають задовільний вигляд внаслідок заміни непридатних частин запасними і частинами від навчальних платформ, але не можуть довгий час залишатися на озброєнні форту, а тому будуть вжиті заходи до найшвидшого забезпечення форту платформами.

Статутні дії при 8-ми дюймових мортирах і 6-ти дюймових гарматах в 120 пудів виконувались чітко, без суєти, із повним знанням справи, з кулеметами "Максим" поводитися вміють добре.

Молоді офіцери форту зробили помітні успіхи у своїх спеціальних артилерійських обов'язках, що цілком підтвердилось при бойовій стрільбі у присутності командувача військами округу". (Там же оп.1, спр.17, арк.49-50).

При аналізі звітності і фінансових сум було виявлено, що "в журналі покарань зустрічаються надто лаконічні записи проступків, здійснюваних нижчими чинами. В книжку ротного артильного не вносяться продукти, забрані від підрядчика. Фінансова та матеріальна звітності ведуться вірно. Грошові суми відповідно до фінансового журналу і складські записи виявились на виду".

Командир артротти, чини управління, офіцери дбали про удосконалення військових навиків нижчими чинами. Теоретичні навчання, практичні стрільби перетворювалися у повсякденну виснажливу роботу. А військові відомства надсилали все нові і нові циркуляри, накази, інструкції, які вимагалося виконувати точно і безумовно.

Київське артилерійське управління циркулярним приписом від 21 березня 1901 року вимагало підтвердження і виконання статуту гарнізонної служби і наказувало офіцерам артилерії точно керуватися і виконувати його в усіх необхідних випадках.

Наказом по артилерії Київського військового округу від 1 травня 1901 року встановлювався порядок допуску відвідувачів в артуправління - як військовослужбовців, так і цивільних. В роті проводилася робота по його виконанню.

В лютому 1903 року у форт надійшов важливий документ щодо удосконалення стрільби. На підставі циркуляра головного артуправління від 8 жовтня 1902 року було оголошено: "З метою обмеження, по можливості, прилипання дрібного гравію

(крупного піску) до снарядної мазі, що наповнює жолобки ведучих поясків снарядів, і зменшення, таким чином, вірогідності появи при стрільбі подряпин у каналах гармат, а також збереження гармат від ушкодження гравієм, який заноситься безпосередньо в канали через дуло при стрільбі в вітряну погоду; особливо при стрільбі залпами, артилерійський комітет визнав за необхідне вжити такі заходи: а) підготовлені до стрільби снаряди, викладені для гармат на снарядних дошках, накривати брезентами, підкладаючи їх з однієї сторони під дані дошки; б) перед вкладанням снарядів у гармату легко витирати їх, а особливо ведучі пояски, просаленою ганчіркою; в) на тих гарматах, де з місцевих умов можуть при несприятливому стані погоди (наприклад, сильному вітрі), особливо при стрільбі залпами, потрапляти в канали гармати через дуло більш або менш значні частини гравію після пострілу, перед зарядженням гармати на практичній стрільбі неодмінно прочищати канал банником. Оголошуючи про це, наказую прийняти вказівку до точного керівництва" (Там же, ф.497, оп.1, спр. 21, арк.70).

Офіцери, фейєрверкери, бомбардири, каноніри провели значну роботу по виконанню цього наказу. На показових змаганнях чини артроті демонстрували високі результати при стрільбі.

В артроті, як і у форту в цілому, спрямовували організаційну роботу на дотримання штатного розпису. Однак дані засвідчують, що досягти цього не завжди вдавалося.

За 1900 рік середній списочний склад гарнізону Дубенського форту: 11 штаб- і обер-офіцерів, 7 осіб їх дружин і дітей, 420 нижчих чинів, 6 їх дружин і дітей (станом на 18 січня 1901 року).

Стан гарнізону Дубенського форту на жовтень 1901 року.

У форту служило 3 штабс-офіцери, 8 обер-офіцерів, 20 унтер-офіцерів, 1 музикант, 279 рядових. Отже, всього було 327 чоловік. Прикомандированих: один рядовий, 15 нестройових, в т.ч. в управлінні коменданта - 11 чоловік. В управлінні виробника інженерних робіт знаходилось 4 прикомандированих. Як видно, по ряду чинів був некомплект. Особливо не вистачало унтер-офіцерів, 104 - рядових (Там же, оп.1, спр.19, арк. 135-137).

Крім постачання з військових складів, у форту виготовлявся

одяг. Тут був штатний закрійник, майстрові. Виготовлена продукція поступала на склади, а тоді вже йшла за призначенням. Відомість готової продукції в Дубенській артилерійській роті за 1904 рік (станом на 1.01.1905р.)

Назва готової продукції	В 1904 р. виготовлено	Всього в наявності	Видано в роту в 1904 р.	Залишилось на 1.01.1905
1. Чоботи	130	130	130	-
2. Краватки	416	416	416	-
3. Шаровари	416	1248	416	832
4. Мундири	208	1040	208	832
5. Шинслі	208	832	208	624
6. Кашкети	208	832	208	624
7. Шапки	99	515	99	416
8. Башлики	70	486	70	416
9. Рукавиці	-	416	-	416
10. Навушники	-	416	-	416
11. Надчеревики	-	416	-	416

Артилерійська рота складала серцевину всього гарнізону форту. І тут концентрувалася не лише вся оборонна і військова справа, але й вирішувалося чимало господарських питань. Сюди направлялися основні кошти, які надходили з вищих військових установ. Організована перевірка грошових сум управління артилерії за грудень 1902 року показала, що на рахунках управління було 1157,37 крб., в т.ч. грошей на господарському рахунку - 3,14 крб., різних капіталів - 346,95 крб., перехідних сум - 807,28 крб. Серед ротних сум по ротній книзі нараховувалось 86,7 крб., офіцерського позичкового капіталу - 916,51 крб. Таким чином, на рахунках артилерії було 2160,58 крб. (Там же оп.1, спр. 21, арк.28).

А ось ще один приклад наявності коштів.

На 11 липня 1905 року в управлінні артилерії форту знаходилось чимало коштів. А. управлінські суми: 1. Господарські - 449,06 крб.; 2. Різних капіталів: запасного капіталу - 41 крб., власних солдатських грошей - 24,3 крб., завдаток підрядчика - 225 крб., в солдатській крамниці - 13,36 крб., офіцерській бібліотеці - 2,44 крб. 3. Перехідні капітали, в т.ч. з них на спорядження снарядів - 17,11 крб., видачу кормових - 90,93 крб., приварочних - 1244,84 крб., на виконання артилерійського кошторису - 964,6 крб., на користь поранених - 2 крб., жалування нижчих чинів - 99 коп., зароблених нижчими чинами - 87,5 крб. Б. Ротні суми: в т.ч. видаткові - 29,7 крб., образні - 2,33 крб., артільні - 253, 2 крб., офіцерський позичковий капітал - 1119,

12 крб. в т.ч. грішми – 8,43 крб., документами 1110, 69 крб. (Там же, *спр.* 32, *арк.* 261).

З огляду на якісний і кількісний стан майна, можна судити про побут військових, цивільних осіб. У відомості майна інженерного відомства, складеній у Дубенській фортовій артилерії на 15 жовтня 1905 року зазначалися: 62 шафочки фейєрверків, 50 дерев'яних табуреток, 20 класних столів, 13 лавок до класних столів, 26 обідніх столів, 40 лавок до них, 420 шт. ліжок для нижчих чинів, 4 мідних умивальники, 4 умивальники і тазу мідні, 25 дерев'яних вішаків, 2 дерев'яних цебри.

Тут, в артчастині, знаходилось 38 одинарних пірамід (кожна піраміда на 10 гвинтівок), 8 - подвійних (кожна на 20 гвинтівок) (Там же, *оп.* 2, *спр.* 3, *арк.* 36-39).

В управлінні і артроті були казармені меблі, вони сюди завозилися в різний час, їх перелік: 7 лавок до класних столів, 10 лавок до обідніх столів, мідний умивальник з мідним тазом, залізне відро до умивальника, три дерев'яних цебри.

Ось перелік усіх меблів для кімнати чергового офіцера, де кожний день кипіла напружена роботи по підтриманню життєдіяльності форту, його підрозділів: диван, оббитий клейонкою зі шкіряною подушкою, стіл для письмового приладдя, обідній стіл, крісло, оббите клейонкою, два віденських стільці, умивальний набір, настільна лампа, графин зі склянкою і підставкою, підсвічник, попільниця.

Меблі караульного приміщення: стіл, 6 лавок, піраміда для гвинтівок, бочка з мідним краном для води, умивальник мідний з мідним тазом і залізним відром, настінний годинник, термометр.

На час табірних зборів тимчасово видавалось артроті 24 старих обідніх столи з 24 лавочками, які за ротою не значились.

Меблі для карцерів: 12 одиночних столів, 12 табуреток до них, 12 підйомних нар, 12 вішалок на два кілочки. (Там же, *оп.* 2, *спр.* 3, *арк.* 42-49).

З наведеного нижче опису ділової документації, інструкцій можна судити про стан керівництва бойовою і повсякденною роботою в артилерії форту. Серед книг та справ: накази військового відомства 1889-1906 років; циркуляри головного штабу 1889-1906 років; накази військам Київського військового округу 1889-1906 років; циркуляри штабу КВО.

Стройова частина: систематичний збірник, генерал-лейтенанта

нта Кассінського, 1869-1887 р.р.; статут військових повинностей, Горіянова 1890 року; книга для керівництва ад'ютанта, Зайцева; положення про письмоводство у військовому відомстві; письмоводство в роті, сотні і ескадроні; письмоводство офіцера і чиновника. Тут настільними книгами були: положення про навчання нижчих чинів грамоті і службі; положення про звільнення нижчих чинів у запас; керівництво про санітарну службу, звід правил для парадів і зустрічей та інших цілей; довідкова книга для артилерійських гостей, Смоліна; алфавітний покажчик наказів і циркулярів округу 1881-1885 років; списки по старшинству капітанів, генералів артилерії; звід військових постанов; зводи постанов про надстрокову службу нижчих чинів; положення про порядок навчання молодих солдатів у піхоті; статут внутрішньої служби; положення про проводи нештатних команд; положення про охорону військ від холери; законоположення про побачені рани і удари; про охорону здоров'я солдатів; звід законів Російської імперії; довідкова книга для інспекторських оглядів у піхоті (*Там же, оп.2, спр.4, арк.130, 131*).

Інтендантська частина: збірник з військово-квартирної повинності, Рудченка; положення про інженерно-речове постачання, положення про управління господарством в окремих частинах військ, тимчасове положення про управління господарством в фортечній артилерії; положення про утримання стройового офіцера; положення про провіантне, приварочне, фуражне і дорожнє постачання; положення про офіцерський позичковий капітал; опалювання, освітлення і вода, Маєвича; положення про господарство в роті; статут господарської книги; статут про військову повинність; збірник про перевезення військ; звід законів Російської імперії; порадник про навчання носильників у військах; постанови про постачання військ.

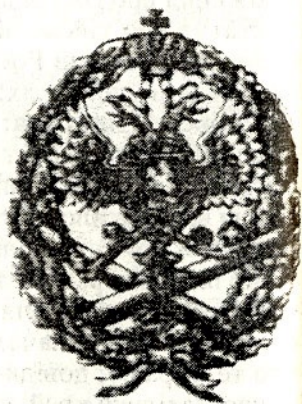
Суддівська частина: посібник полковим судам для нижчих чинів; військовий статут про свідчення (зізнання); інструкція полкового суду; звід законів Російської імперії та інші документи. Накази всієї артилерії 1870-1905 років; циркуляри головного артилерійського управління, 1883-1905 років; постанови по складанню планів стрільби з облогової і фортової артилерії, Скоробогатова; порадник для навчання стрільби; довідниковий витяг для транспортних начальників; керівництво для чинів військового телеграфу; довідкова книга для офіцерів і чиновників, Південно-Західний край, становлення і описання, т. 1; лекції з електрики, Королькова; положення про перевезення військ по воді;

статут внутрішньої служби; опис приладу для навчання вірному спуску курка; про погану хворобу або сифіліс; школа каноніра фортечної артилерії; правила стрільби фортечної і облогової артилерії (*Там же, спр.24, арк.132-137*).

В артчастині зберігалися архіви: 1885 р.: ротна книга 16-ої роти Івангородської фортової артилерії, книга наказів; книга алфавіту Дубенської фортової артилерійської роти: **1887р.:** книга алфавіту Дубенської фортової артилерійської роти, накази 16-ої роти Івангородської фортової артилерії, книга звільнення нижчих чинів Дубенської фортової артилерійської роти, журнал вихідних паперів Дубенської роти; **1888р.:** книга 16-ої роти Івангородської артилерії, книга алфавіту Дубенської фортової артилерійської роти, **1889р.:** накази 16-ої роти Івангородської артилерії, розпис новобранців, накази Київського військового округу по фортовій артилерії, журнал вихідних паперів Дубенської фортової артилерійської роти, стройова справа дубенської фортової артилерійської роти; справа артилерії, журнал покарань нижчих чинів Дубенської фортової артилерійської роти за 1889-1892 р.р.; ротна книга, книга опису майна артротти, шнурова книга, інженерна справа Дубенської артротти, книга алфавіту, грошовий журнал артротти, книга матеріальної частини казначейства Дубенської артротти, книга нижчих чинів (*Там же оп.2, спр.4, арк.138-140*).

1891 р.: накази Київської артилерії, стройова справа Дубенської роти, стройова справа Київської артилерії, накази Київської фортової артилерії, розпис новобранців, грошовий журнал Дубенської роти, книга нарядів Дубенської роти, журнал вихідних паперів, ротна книга, книга звільнених нижчих чинів, опис гармат роти, справа артилерії. Всього 12 справ. (*Там же оп.2, спр.4, арк.140-141*).

1892 р.: стройова справа артротти, розпис новобранців, опис майна, грошовий журнал, стройова справа, розсильна книга, книга заарештованих нижчих чинів, накази Дубенської артротти, книга звільнених нижчих чинів, журнал вхідних паперів, книга наказів,

Знак Михайлівської артилерійської академії.

алфавітна книга, книга хворих, книга опису гармат, інтендантська справа (Там же оп.2, спр.4, арк.140-141).

1893р.: книга наказів, справа артилерії, розпис новобранців, розсильна книга, зошит наказів, книга чергових форту, інтендантський опис фуражу, книга заарештованих, наказ військам Дубенського гарнізону, книга приймання і здачі Дубенської роти, журнал покарань, книга нарядів нижчих чинів. (Там же оп.2, спр.4, арк.142-143).

1896р.: накази, грошова розносна книга, алфавіт, книга хворих нижчих чинів, справа капіталів, присланих з різних місць, списки новобранців, книга наказів і донесень фортового караулу, алфавіт артилерійського наглядача матеріального і артилерійського майна, книга чергового роти.

1897 р.: справи Київської фортової артилерії, височайшіє накази.

1898р.: розносна книга, книга медичних оглядів, книга офіцерського позичкового капіталу, книга матеріального майна артилерійської роти, книга звільнених з двора, опис гармат, продуктивний зошит, розносна книга, книга внесків офіцерського позичкового капіталу, справи Київської фортової артилерії.

1899р.: накази по гарнізону, книга чергових писарів, справа про відпуск вогнестрільних припасів, про термінові і випадкові донесення, книга приймального покою, рішення головного військового суду, справа артилерійська про стрільбу з гармат, книга для медичних оглядів нижчих чинів, книга аптечних матеріалів, книга асигнувань дубенської роти.

1900р.: журнал офіцерських записів, журнал господарського обладнання, грошовий журнал бібліотеки, книга медичних оглядів, книга власних солдатських грошей, книга амбулаторних хворих, книга майстерень, алфавітна книга надстрокових службовців.

1901р.: стройова справа Очаківської команди, Очаківська фортова артилерія, грошовий журнал завідувача артилерійської частини, опис гармат і приладдя, продуктова книга завідувача солдатської крамниці, зошит для розстановки постів, книга-щоденник солдатської крамниці і буфету, книга наказів артилерії.

1902р.: накази Дубенського форту, алфавіти, крім того, зберігалися матеріали 1903, 1904 років.

Опис майна у взводах дає нам уявлення про обстановку життя солдата у форту протягом усієї служби.

Наводимо назви книг, які знаходились у 3-му взводі (командир поручик О.Г.Котельников) у лютому 1906 року. Ці книги знаходились під відповідальністю командира взводу. 24 лютого взводний 3-го взводу старший фейєрверкер Яків Або здав свою посаду і казенні речі, які знаходилися в його віданні, молодшому фейєрверкеру Панасу Поспелову. З відомості передачі ми можемо простежити назви, рік видання та кількості книг, які знаходились у взводі і якими користувалися нижчі чини: статут внутрішньої служби 1902 року, статут гарнізонної служби, статут дисциплінарної служби, статут стройової фортової служби, пояснювальна записка до статуту стройової служби, порадики навчання стрільбі, ч. I-II, школа каноніра 6-ти дюймових гармат, 8-ми дюймовим мортир, військові відзнаки, докладна програма, Драгомирова.

Казенне майно третього взводу: ліжка (шафа, щити заголів'я для нижчих чинів) – 89 шт., матраци-89, солом'яні подушки-86, ковдри – 12, шаф фейєрверкерів - 6, табуреток - 6, велике дзеркало, навчальні посібники, Березовського – 18, гвинтовочні піраміди - 7.

24 лютого 1906 року командир 2-го взводу підпоручик А.Г.Котельников пред'явив акти про здачу майна завідувачу артилерії форту. У своєму рапорті він зазначав: "На виконання наказу від 21 лютого 1906 р. №52 надаю опис казенного майна 2-го взводу ввіреної Вам артилерії даного старшим фейєрверкером Савченком заново призначеному на його місце молодшому фейєрверкеру Вороніну. Тут зазначено: спальні ліжка для нижчих чинів - 87, постелей - 99 шт. Шафи і табуретки - 8 шт. Книжки: пояснювальна записка до статуту стройової служби, статут внутрішньої служби, школа каноніра 8-ми дюймової мортири, порадики для навчання стрільбі, ч. I-II, школа каноніра 6-ми дюймової гармати, докладна програма, Драгомирова.

У форту працювала палітурна майстерня. З огляду інструментів, які тут були, видно, що вона була добре оснащена: дві дерев'яні дошки затиску книг, залізна лінійка, ножиці, круглий ніж, ніж для обрізки картону, прес для палітурних робіт, стіл для оправляння, два верстати для підшивки книг і справляння дерев'яний косинець. Завідував майстернею бомбардир Сив

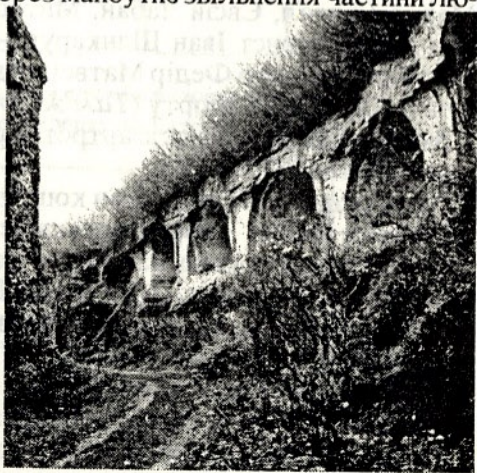
ков, але згодом передав її молодому солдатіві Петрові Никифорову.

Через те, що найбільше військового і цивільного люду було в артилерійській частині, управлінський штат тут був значний. Відомість майна в канцелярії управління завідувача артчастини виглядає так: 13 ліжок спальних для нижчих чинів, 5 ротних шаф фейєрверкера, 6 шаф інших (5 - управління, 1 - роти), 7 письмових столів (6 - управління, 1 - ротний), 8 стільців, 10 ротних табуреток, управлінська етажерка, 3 управлінські рахівниці, 7 чорнильниць, з них 6 управлінських, 7 управлінських прес-пап'є, 2 лійки, годинник настінний, 5 управлінських портретів, 4 відомості про негайні донесення, обідній стіл, баки для обідів, самовар, умивальник, відро для води, таз під умивальник, стіл для палітурника, прес для оправляння книг, два верстати для підшивки справ, ножики круглі для обрізання книг.

Крім того, в канцелярії знаходилось майно: трикутник дерев'яний, два ножики для обрізки каргону, ножиці, залізна лійка, дві дерев'яні дошки для затискування книг, два шила, обов'язок чергового канцелярського писаря, скринька для секретних документів, два дзвінки.

Управління форту, особливо артроти, потерпали від недостатчі військових кадрів. 20 вересня 1906 року полковник Ф.Й.Демський звернувся до командира Зегрзької фортової артилерії з проханням, що "в Дубенській фортечній артилерійській роті є 3 вакансії надстрокових службовців. Через майбутнє звільнення частини людей запропонувати у ввіреній Вам фортовій артилерії старшим фейєрверкерам, чи не бажає хто з них зайняти названу вакансію..." (Там же оп.2, стр.4, арк.189).

Зі Зегрзької артилерії полковник М.В.Фрост повідомив: "Виявили бажання залишитися в дубенській артилерії два фейєрверкери - Василь Скитєв і Яків Потапов, на яких підписані атестації. 9 грудня вони будуть звільнені в

Західні каземати. Руїни.

запас армії на облік дубенського повітового військового начальника. Яків Потапов – старший фейєрверкер, дисциплінований, не має покарань, кмітливий, знає службу, здібний командир 4-ої роти. Василь Скитев, старший фейєрверкер, дисциплінований, покарань не має, до службових обов'язків ставиться добросовісно, дбайливий, службу несе справно, спеціальні знання з артилерії знає добре, з підлеглими обходиться рівно і справедливо, хорошої поведінки” (Там же оп.2, спр.4, арк.191-195).

Знак Миколаївської академії генерального штабу.

12 грудня Я.Потапов, В.Скитев подали рапорт на ім'я завідувача артчастини з проханням прийняти на службу у форт.

На 5 червня 1907 року в управлінні фортової артилерійської команди чини розподілялися таким чином: полковник Ф.Й.Демський, поручики О.Г.Котельников, Г.І.фон-Нотбек, А.Г.Котельников. Нижчі чини: старший фейєрверкер Олексій Козявкін, писарі Єгор Самофалов, Семен Савчук, артилерійський наглядач Михайл Переверзев, бомбардири-навідники Марко Бодгол, Євсій Чабан, Митрофан Постолатий, бомбардир-лабораторист Іван Шинкарук – всього 7 бомбардирів, 16 канонірів, канонір Федір Матвеев в дисциплінарній команді при штабі Київського форту (Там же, оп.2, спр.5, арк.95-96).

Зменшення чисельності артроты призвело до зменшення її фінансування.

На 1 грудня 1907 року стан коштів в артчастині форту виглядав таким чином. З господарських сум залишок складав 460,99 крб. На рахунку різних капіталів – задаток підрядчика - 75 крб. солдатська крамниця - 161,69 крб. На рахунку перехідні суми - 1183,2 крб. Отже, всього в управлінні - 1880,98 крб., в т.ч. грішми - 237,91 крб., документами - 1643,07 крб., офіцерський позичковий капітал - 1047,25 крб., в т.ч. грішми - 142,19 крб. документами - 905,06 крб. і ротних сум - 350,5 крб.

Наводимо дві відомості про склад управління та роти і строки служби.

**Відомості особового складу артилерії
Дубенського форту на 1 січня 1907 року**

	Управління	рота
В списку перебуває:	11	421
в тому числі		
А. Перебуває на особливих правах кандидатів на класну посаду.	-	-
Ті, що перебувають на надстроковій службі:		
унтер-офіцерів	1	3
музикантів	-	-
призвані із запасу	1	-
Ратники 1 розряду	-	-
Всього	1	3
Б. Нижчі чини, які прибули по призову на загальну строкову службу і строк служби яких закінчується, і тих, що вислужують до 1 січня 1907р.:		
6 років і більше	-	-
5 років	-	-
4 роки	-	-
3 роки	3	52
2 роки	4	91
1 рік	1	92
новобранці	-	153
Всього	8	388
В. Вступили по призову, але користуються скороченими строками по освіті:		
а). 4 літній строк служби		
перший рік	-	13
другий рік	1	9
третій рік	-	6
четвертий рік	-	-
б). 3 літній строк служби		
перший рік	1	2
другий рік	-	-
третій рік	-	-
в). 2-х літній строк служби		
перший рік	-	-
другий рік	-	-
Всього	2	30
Всього по управлінню	11	421

**Відомість про строки служби нижчих чинів
артилерії Дубенського форту на 1 квітня 1907 року**

	управління	рота
В списках перебуває	15	415
в тому числі		
на надстроковій службі		
унтер-офіцерів	-	4
музикантів	-	-
Всього	-	4
Нижчі чини ті, що прибули призовом загального строку, і термін служби яких закінчувався до 1 січня 1908р.		
6 років і більше	-	-
5 років	-	-
4 роки	4	52
3 роки	7	87
2 роки	2	91

	управління	рота
1 рік	-	133
новобранці	-	-
Всього	13	363
Поступили з призову, але користуються скороченими строками служби по освіті		
а). На 4-х літньому терміні військовослужбовців		
перший рік	-	14
другий рік	-	13
третій рік	1	9
четвертий рік	-	6
б). На 3-річному терміні військовослужбовців		
перший рік	-	4
другий рік	1	2
третій рік	-	-
Всього	2	48
Всього по управлінню	15	415
Завідувач артилерією Дубенського форту полковник Ф.Й.Демський.		

Оскільки через артилерійське управління проходила значна частина як військових, так і цивільних людей, усім, хто звільнявся у запас, командир підписував атестації, їх можна було використати при переході на іншу роботу, службу. Це була своєрідна рекомендація.

В атестаті, виданому 3 травня 1907 року завідувачем артилерійської частини Дубенського форту Артему Васильовичу Мазнякіну, зазначено: “У випадку скасування Дубенського форту дано цей документ від артилерійської частини Дубенського форту, звільненому вільнонайманому слюсарю Артемію Васильовичу Мазнякіну в тому, що він, перебуваючи ще на дійсній службі (з 1897 по 1901р.) у вищеназваній артилерії, був старшим майстровим вищого окладу. В 1907 році (після звільнення у запас армії) був прийнятий як вільнонайманий слюсар. Весь час (з 1897 по 1907 р.) вищеназваний Артемію Васильовичу Мазнякін відзначався чесною, тверезою і бездоганною поведінкою, всі покладені на нього обов’язки при відмінному знанні своєї справи виконував у точності з видатною сумлінністю. З своїм розвитком, досвідченістю цілком може займати самостійну посаду по слюсарній частині, що підтверджуємо, з прикладанням казенної печатки” (Там же, оп.2, спр.5, арк. 92).

А ось інший атестат. “Виданий цей перебуваючому на дійсній службі в Дубенській фортовій артилерії старшому фейєрверкеру Олексію Юхимовичу Козявкіну в тому, що він, перебу

ваючи на дійсній службі, весь час вів себе чесно, тверезо, бездоганно, всі покладені на нього обов'язки виконував заповзято, дисциплінований, стягненням не піддавався, звідсіля старший фейерверкер Олексій Юхимович Козявкін цілком заслуговує, якщо побажає бути прийнятим на цивільну або приватну службу, як людина самостійна, щира і розвинута, що підписую з прикладанням казенної печатки. 8 грудня 1907 р." (Там же оп.2, спр.5, арк.125).

В атестації машталіра (кучера) Мирона Новикова вказувалося, що на дійсній службі проявив старання: досвідчений у догляді коней, дисциплінований, не піддавався покаранням (Там же оп.2, спр.6, арк.72).

Артуправління, рота підтримували контакт із комендантом, враховували його накази, приписи у практичній роботі. Поряд з виконанням завдань по постачанню харчування гарнізону, особовий склад залучався для допомоги населенню, до гарнізонної, караульної, сторожової служби, до участі у церковних парадах, збройних змаганнях зі стрільби. Тут нижчі чини одержували політичну освіту, моральні навички, вчилися проявляти військову дисципліну, пильність, ініціативу, мужність, рішучість і товариську. Здобуті в армії навички, вміння ставали в пригоді у цивільному житті.

Управління виконавця інженерних робіт

Управління інженерних робіт – ровесник форту. Його працівники зводили укріплення, проводили його реконструкцію, підтримували повсякденну життєдіяльність.

20 грудня 1897 року військова рада схвалила і ввела в дію тимчасову штатну інструкцію управління Дубенським фортом, при цьому ліквідувала господарсько-будівельний комітет: його обов'язки по добудові форту було передано виконавцю інженерних робіт форту з його значно скороченим штатом, оголошеним наказом по військовому відомству у 1897 році. Оскільки форт з установленням управління коменданта і його органів одержав бойове завдання і повинен був знаходитися у бойовій готовності, то інженерному управлінню, крім продовження будівництва форту, ще й належало займатися підготовкою до бойових дій. Поєднання в одному управлінні завдань будівельних і бойових неможливе, вважав комендант.

Штат управління виконавця інженерних робіт – виконавець

робіт, інженерний штаб- або обер-офіцер, всі у мирний час інженери, обер-офіцери – два у воєнний період і один – у мирний. Нижчі чини – кондуктор першого класу як у воєнний, так і у мирний час, один старший інженер-наглядач, один писар вищого окладу, техніки з вільнонайманих – один старшого розряду і один молодшого – постійно, нестройові – один старшого розряду, три – молодшого. Управлінню відпускалося на рік на креслярські роботи і канцелярські витрати 100 крб.

Очолювали управління авторитетні люди – справжні професіонали, чудові організатори, патріоти Вітчизни. Одним із них був військовий інженер полковник Беліков.

У 1898 році відбулася зміна керівництва управління виконавця інженерних робіт. Першого листопада почав виконувати обов'язки виконавця інженерних робіт полковник, військовий інженер, Ф.Ф.Баумгартен. Протягом тижня він прийняв від полковника Белікова особовий склад і поточні справи й приступив до прийняття креслярського, канцелярського майна (*Там же, оп. 1, спр. 7, арк. 7;9*).

Окрім начальника управління тут працював ще один інженерний офіцер. Протягом багатьох років, по суті, до завершення активної життєдіяльності форту, ним був Д.М.Панов. Він постійно заміняв начальника управління на час його відсутності, брав участь у численних військово-господарських комісіях, які так часто створювалися у форту. Капітан Панов своїми знаннями, вмінням, енергією, любов'ю до справи завоював повагу колег, віддавав багато сил та енергії для розвитку і функціонування Дубенського форту.

Розтягнуте на десятки років будівництво форту вимагало постійних змін у плануванні приміщень, удосконаленні фортифікаційних споруд, добудові і реконструкції багатьох господарських і побутових приміщень.

В 1899 році командування форту розробило нові заходи щодо дальшого зміцнення обороноздатності форту. Передбачається цілий комплекс робіт, серед них: поліпшення механічної вентиляції в бойових житлових казармах воєнного часу, планується встановити на валгангах форту металеві траверси, прокласти на потернах легкі рейкові колії для полегшення подання бойових припасів, зробити електричне освітлення в нових бетонних кофрах, контрескарпових галереях і перебудованих частинах потерн. Важливого значення надавалося влаштуванню

ню підземного телеграфного і геліографічного зв'язку з фортом, розширенню телефонного зв'язку всередині форту, в казематах у воєнний час, обладнанню поблизу форту розвантажувальної платформи з запасними шляхами, влаштуванню обриву поблизу східного кута форту, а також закінченню будівництва фланкуючого укріплення з бетонними казематами, побудові на валганзі форту бетонних платформ для фортових гармат і бетонних шляхів для доставки артилерійських вантажів.

Цілий комплекс споруд необхідно було зробити поза фортом, які мали інше призначення, але опосередковано сприяли його обороні. В першу чергу ставилося завдання побудувати дерев'яну казарму поза фортом для першої роти фортової піхоти, дерев'яні квартири для трьох ротних командирів та шести субалтерних офіцерів зі службами. Намічалось побудувати дерев'яні приміщення для коменданта, управління, чинів управління, для сімей чинів надстрокової служби, а також три колодязі (*Там же, ф. 497, оп. 1, спр. 7, арк.241-245*).

Головне інженерне управління військового міністерства 16 грудня 1899 року повідомило начальника інженерів КВО стосовно побудови необхідних приміщень у Дубенському форту: двох казарм для фортової піхотної роти зі службами приймального покою, квартирами для трьох ротних командирів і шести молодших офіцерів зі службами і трьома казематними колодязями. Однак військове міністерство не дозволило цього.

Осінь 1901 року була напруженою у зв'язку зі зміною кадрів. Було звільнено у запас чиновників, спеціалістів управління. Сюди був переведений на службу на посаду інженерного наглядача рядовий 41-го піхотного Селенгінського полку Овсій Комар, а в запас вийшов старший інженерний наглядач Федір Паршин. 17 вересня, через шість днів після прибуття у форт, відправлений на місце своєї служби до Дубенського повітового начальника, з огляду на повну непридатність як казенної прислуги, нестройовий рядовий Карапет Єршов (*Там же спр.13, арк. 12-13*).

31 серпня 1901 року у форт в управління виконавця інженерних робіт прибув переведений на посаду телеграфіста з п'ятого саперного батальйону молодший унтер-офіцер Михайло Голованов. Із шостого саперного батальйону у форт був також переведений на посаду телеграфіста рядовий Іван Писарев. Мо-

лодшого телеграфіста управління Олександра Вавилова відправлено у запас з 1 вересня 1901-року, наприкінці місяця був відрахований у запас також Яків Батрак. На службу в управління прибув рядовий 126-го піхотного Рильського полку Назар Сошенко.

Коли відбув свій строк служби молодший телеграфіст Олександр Вавилов, командування зайнялося пошуками нового спеціаліста. Майже одночасно, 5 вересня, пішов у запас старший телеграфіст Олександр Озолін, хоч перед цим він одержав підвищення, а через тиждень прибув в управління на цю посаду сфрейтор Ярема Люлька з 14-го саперного батальйону і згідно з атестацією був поставлений на провіантне і приварочне забезпечення у фортову артроту.

З 25 вересня 1901 року на посаду інженера-наглядача прибув рядовий 125-го піхотного Курського полку Федір Лантуренко. Замість відправленого в запас молодшого інженерного наглядача нестройового Гаврила Єпифанова через два дні прибув нестройовий рядовий піхотного Староскольського полку Фрол Нестеренко. Цього ж дня вийшов у запас старший нестройовий Валентин Рейнбург. *(Там же, спр. 13, арк. 12-14).*

Налагодження зразкового порядку у недобудованому форту вимагало від коменданта маневрувати наявним особовим складом, якого не вистачало для розстановки на всіх відповідальних ділянках. Командування військового округу задовільнило прохання коменданта форту про призначення двох нестройових чинів у додаток до чотирьох штатних нижчих чинів для нагляду за складами будівельних матеріалів. У кадрових змінах пройшла вся осінь.

Ряд посад в управлінні виробника інженерних робіт форту займали військові, але тут працювали і цивільні. З жовтня 1901 року в управління виробника інженерних робіт на посади писарів прибули рядові 42-го піхотного Якутського полку Кузьма Павленко і Микола Сошніков.

Щорічно управління виробника інженерних робіт ремонтувало виробничі та житлові приміщення. На вимогу начальника управління Ф.Ф.Баумгартена влітку звільнили каземати №80 і №85, призначені під околоток артчастини, для ремонту. На початок листопада, до прибуття роти вони були відремонтовані. *(Там же, спр.18, арк. 15-16).*

У вересні 1901 року приступили до ремонту верхнього поверху тилового фасу - для встановлення залізних віконних ст

вень. Наказом по форту 11 вересня були прийняті для роти відремонтовані каземати центральної казарми. Після інспекторського огляду комендант форту виявив ряд недоліків.

Щорічні ремонтні роботи у форту, особливо військового призначення, дають уявлення про розташування казематів, допоміжних приміщень, служб, а також періодичну їх змінюваність залежно від повсякденного призначення тощо. На передньому фасі верхнього поверху на 4 жовтня 1901 року під околодок фортової артилерії було зайнято каземат №85.

Казенні приміщення верхнього поверху центральної казарми №№34, 35, 37, 38 після ремонту здані у листопаді 1901 року (Там же *спр.* 18, *арк.* 37-39).

Суттєві недоліки мав житловий фонд у слобідці для офіцерів форту. Тут не завжди створювався затишок. А тому в квартирах при огляді вирішено було зробити поліпшення – влаштувати окремі від кухні приміщення для прислуги, оскільки сімейні офіцери утримують, окрім вістових, ще й жіночу прислугу. Виникла потреба збільшити розміри льохів, льодовень, упорядкувати теплі ватер-клозети. Усі надвірні будівлі були старі, незручні. Із метою поліпшення гігієнічних умов ці будівлі й приміщення вирішили обладнати на віддалі від житлових, збільшивши площу двору удвічі, а сам двір вимостити й упорядкувати для стоків дощової води, встановити на дахах довгі водостічні труби. На випадок пожежі було вирішено завезти відповідний інструмент і тримати поблизу квартир, біля кожної садиби великі резервуари води, збільшити площу насаджень біля житла, побудувати приміщення для конюхів і артконеї, повітки для обозу, фуражу, оскільки все майно зберігалось в офіцерських квартирах. На випадок пожежі це загрожувало великими втратами казенного майна. Такі наміри мав виробник інженерних робіт у листопаді 1901 року.

Згідно з приписом коменданта форту завідувач артроти вимагав від завідувача господарства в короткий термін доповісти, які ремонтні виправлення вимагаються в приміщеннях казарм і складів, у будівлях офіцерів. При складанні відомості про реконструкцію вимагалось суворо обмежуватися власними силами при проведенні звичайних ремонтних робіт.

Виконавець інженерних робіт полковник Ф.Ф.Баумгартен звернувся 23 березня 1901 року до завідувача артчастини форту: "Прошу, Ваше Високочоблагородіє, зважати на необхідність

будь-яких пристосувань для зняття артилерійських снарядів зі штабелів порохових погребів Дубенського форту” (Там же, *спр. 18, арк. 4, 23-25*).

21 січня 1904 року виконавець інженерних робіт доповів коменданту про закінчення робіт з переобладнання електроосвітлення у запасному пороховому погребі, що його уже можна використати за призначенням. Тепер необхідно було звільнити другу кордегардію біля східної потерни, пристосовану під порохові погребі, для перебудування електрики. Проте проводити там роботи було неможливо через те, що ліхтарі, якими освітлювалися порохові сховища, стали непридатними, а тому всі роботи припинилися до одержання з Санкт-Петербурзького окружного артилерійського управління ламп “Морсо”.

20 січня 1904 року комендант форту видав наказ №20 про ремонтні роботи в 1903 році. 5 лютого 1904 року комісія під керівництвом коменданта зібралася о 10-ій годині в управлінні артилерійських частин для перевірки виконання наказу, зокрема для огляду фортових будівель. 24 лютого були пред’явлені акти №1-15 по виконанню робіт. У березні розпочався ремонт казематах нижнього і верхнього поверхів з тилової частини форту (Там же, *спр.31, арк.12,13,17*).

20 липня були закінчені роботи по встановленню опалення лівій частині тильних казематів форту, після цього відразу приступили до ремонту правої половини казематів, а вже 16 серпня виробник інженерних робіт доповів, що ремонт казематів центральної казарми закінчено, вимиті всі приміщення і очікується прийом артротю. Комендант наказав здати в околоток побутові необхідні матеріали. 28 вересня були здані роботи по упорядкуванню опалення в казематах з правої сторони. Вівторок ремонт під насипом лівого фасаду у казематах №№27-29, а

М. В.

ВРЕМЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

ПРОИЗВОДИТЕЛЯ РАБОТЪ

на Дубенскомъ Фортѣ.

4 Авг 28 1891 год.
№ 28

Форта Застава у г. Дубно.

Штамп тимчасового управління виконавця інженерних робіт. 1891 рік.

середині жовтня завершилися роботи по упорядкуванню опалення 26-го і 27-го казематів. (Там же, *спр.* 31, *арк.* 53, 55, 60, 65).

Ремонт квартир щорічно займав належне місце у роботі всіх служб. 2 березня 1904 року комендант видав наказ №62 "Про ремонт квартир офіцерів". У цьому наказі зазначалося, що весь будинок полковника Т.Л.Голяховського вимагає капітального ремонту, у квартирі поручика Потопольського слід полагодити піч, в їдальні і на кухні упорядкувати окрему льодовню і погріб. У житловому приміщенні поручика Г.І. фон-Нотбека піч і весь карниз обвалилися, двері в передню не зачинялися, в усіх дверях - щілини, подвійні рами нещільно прилягають, з плит обвалилася штукатурка, а у помешканні підпоручика К.Й.Масевича необхідно було обклеїти шпалерами кімнату, у квартирі підпоручика Котельникова - обклеїти три кімнати, відремонтувати піч, пофарбувати підлоги, у житлі підпоручика Ільїна - відремонтувати дверні ручки в кухні.

У військових приміщеннях інженерного відомства, які належали форту, зокрема у форту і в селі Страклів, нараховувалося 9 квартир, в яких мешкали офіцерські чини артилерійської роти (Там же, *спр.* 31, *арк.* 22-23, 34, 53-65). Ремонтні роботи у більшості випадків закінчувалися своєчасно.

Виконавець інженерних робіт на початку лютого 1905 року представив коменданту акти, згідно з якими побудовано кам'яний колодязь, пристосовано на воєнний час каземати, облаштовано електричне освітлення і механічну вентиляцію в казематах для воєнного часу, в 30 з них встановлено опалення, капітально перебудовано дерев'яний міст через ріку Ікву, зроблено прибудову до флігеля в садибі №3, штахетний пліт з боку шосейної дороги №6, перебудовано льодовні при садибі №5, перекрито гонтові дахи у великому і малому флігелях садиб №3 і №4, засипано старий дерев'яний колодязь, встановлено громовідвід над запасним пороховим погребом, відремонтовано стіну в сараї садиби №1, влаштовано бетонну помийну яму всередині форту і 6 скриньок для сміття, розсипано щебінь на шосейній дорозі до залізничної станції Дубно, відновлено відкриту терасу при садибі №3, перестелено новими дошками висувний залізний міст через головний рів форту, виготовлено 4 мідних умивальники з такими ж тазами, перестелено новими дошками підлоги в садибах №1 і №3, знято землю над скле-

пінням частини казематів (Там же, *спр.* 32, *акр.* 53-54). Всі ці роботи зафіксовані у 19 актах, піднясаних комендантом форту.

У форту при управлінні виконавця інженерних робіт діяв господарський комітет з трьох членів. Він займався будівництвом військових об'єктів, давав свої заключення щодо якості будівництва. Ці посади були платні і фінансувалися з сум, призначених для будівництва оборонних об'єктів відповідно до положення військової ради від 16 листопада 1902 року.

Військове господарство форту вимагало чималих зусиль, щоб підтримувати його в належному порядку. Не менше турбот завдавали й побутові питання.

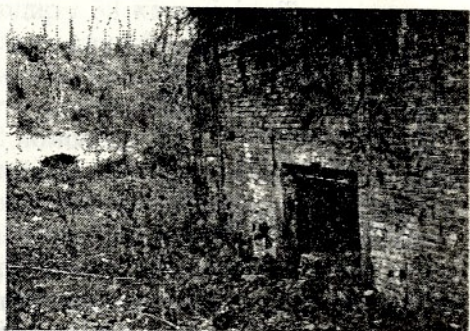
Так, 15 січня 1905 року комендант форту адресував виконавцю інженерних робіт записку: "Через вкрай незадовільний стан фортової крамниці і квартири підрядчика Шкалуда, прошу надати в розпорядження підрядчика Шкалуда нові приміщення фортової крамниці, здавши йому це приміщення за описом" (Там же, *спр.* 32, *акр.* 25, 53-54).

Між управліннями форту існував постійний взаємозв'язок. Адже необхідно було вирішувати велику кількість не лише перспективних, але й поточних питань. Обопільна злагода не досягалася завжди. Через відсутність достатньої кількості офіцерів виконавець інженерних робіт постійно просив артилерійську частину виділяти офіцера в комісію для приймання казарм і казармених меблів. Прохання задовольнялося. Оскільки і тут офіцерів було обмаль, вони призначалися у численні комісії по чергово.

Навесні 1905 року знову виникло питання про ремонтні роботи в приміщеннях, зайнятих чинами управління виконавця інженерних робіт.

Важливу роль у форту відігравало управління у вирішенні господарських проблем, по благоустрою території, створенні побутових умов. Для цього чітко визначалися функції чинів управління. Так, наглядач місцевого складу рядовий Володимир Шалімов виконував обов'язки відповідального за утримання і очистку інструментів передового і фортового складів, завідував командним цейхгаузом. Наглядач рядовий Данило Решетников наглядав за будівлями на ділянці землі поблизу селища Страклів. Старший унтер-офіцер Сребет Лаптуренко стежив за очисткою димових труб, помийних ям, наглядав за ящиками для сміття, дворами при садибах.

Серед особового складу форту були люди з різни-ми характерами, поведін-кою, душевним станом. Порушення як військової, так і трудової дисципліни, хоча суворо каралися, про-те мали місце. Молодший офіцер телеграфіст управ-ління виробника робіт Ва-силь Гварамадзе наніс по-бої іншому молодшому

Вхід до північної потерни.

унтер-офіцеру Олександрю Пашкову, а тому начальник управ-ління полковник Ф.Ф.Баумгартен порушив клопотання про розжалування В.В.Гварамадзе за здійснений проступок, у зв'яз-ку з чим на нього було накладено дисциплінарне стягнення.

Форт, як військова споруда, був витвором найновіших інже-нерних досягнень військового відомства. Проте в ході його експ-луатації виявлялося чимало огріхів, прорахунків різних служб, а тому форт постійно удосконалювався. Для цього не-обхідні були кошти, яких також не вистачало. А тому коман-дування управління постійно займалося їх пошуками.

Виконавець робіт повідомив коменданта форту, що в окруж-ній раді є десятивідсоткова сума для непередбачуваних робіт з поступового відновлення. Щоб одержати асигнування з цієї суми, необхідно було скласти акт про несправності печей.

Станом на 1 січня 1907 року в списку управління було 12 чи-нів, у т.ч. два унтер-офіцери надстрокової служби, а також три особи нижчих чинів.

Управління виконавця інженерних робіт забезпечувало утри-мання в належному порядку всієї інфраструктури форту. Од-ночасно вирішувалося питання добудови нових об'єктів, пере-будовувалися застарілі будови, каземати, погребі, впроваджу-валася механізація ряду процесів в артилерії. Невеликий штат співробітників працював надійно, роботи велись планомірно. Поряд з військовими об'єктами створювалася широка мережа господарських приміщень, які поліпшували побут цивільних і військових.

ФОРТОВА ВАРТА

Командування форту приділяло велику увагу несенню внутрішньої вартової служби. Від її організації залежали схоронність військового майна, бойової техніки і припасів до неї, безпека мешканців форту, а, значить, і стан боєготовності форту. Тому командири постійно націлювали вартові команди на зразкове виконання поставлених завдань, стимулювали їх пильність.

Фортова варта призначалася наказом коменданта і дублювалася відповідним наказом завідувача управління артилерійської частини, який водночас виконував обов'язки командира артилерійської роти.

Артилерійська рота форту складалася з чотирьох взводів, які несли вартову службу по черзі згідно з графіком. Зміна варти відбувалася щоденно о 12-й годині. У випадку оголошення тривоги, при виникненні пожежі та інших надзвичайних ситуаціях викликала решта взводів.

Чисельність варти з різних причин постійно змінювалася. Так, якщо в перші дні 1901 року до несення караульної служби залучалося 72 чоловіки, то вже з 5 січня на варту заступало 49 чоловік. З числа вартових виключили артилерійських робітників і лаборатористів.

З 1 лютого кількість сторожів за наказом коменданта форту збільшено: у денний час - з 10 до 18, у нічний - з 4 до 6 чоловік. Всього у варту був задіяний 81 чоловік. Вирішено було також щоденно призначати офіцера, який би відповідав за несення караульної служби (*Там же, спр.14, арк.29-30, 3*).

Однак з 17 лютого на підставі наказу коменданта фортовий караул зменшився до 58 чоловік. А навесні цього ж року, зв'язку з черговою демобілізацією, його чисельність скоротилася до 37 чоловік. Правда, наприкінці вересня фортова варта складалася вже із 47 чоловік.

На початку 1903 року варта налічувала 50 чоловік: 10 посто

льних, фейєрверкер, бомбардир і 38 канонірів. Та вже через три тижні – 21 січня – караульну службу несли знову 37 чоловік. Вони обслуговували 11 постів (*Там же, оп.1, спр.21, арк.22*).

Згідно з наказом коменданта форту №1 від 1 січня 1906 року у наряд було відправлено 28 чоловік.

Порядок несення караульної служби періодично перевірявся комендантом, іншими військовими чинами. Безпосередньо ж відповідав за цю важливу ділянку черговий по форту офіцер. Володіючи конкретно оперативною обстановкою, він, у разі необхідності, терміново інформував командування форту і діяв відповідно до інструкції. Слід відмітити, що чергові по форту не залишали поза увагою жодного порушення. Приміром, 25 травня 1904 року поручик Потопольський доповів, що під час його чергування 23 травня близько 10-ої години вечора канонір артроті Леонтій Стоколос візником був доставлений у форт в нетверезому стані, з сильно розбитою головою. В околотку йому наклали антисептичну пов'язку і вранці відправили до Дубенського зведеного лазарету. Лікар В.С. Мілашевич надіслав повідомлення про цей випадок у Київське військово-медичне управління та дивізійному лікарю 11-ої кавбригади.

У рапорті від 1 лютого 1905 року черговий повідомляв, що у форту протягом попередньої ночі ніяких особливих подій і порушень не сталося. Тільки о 1-ій годині ночі без дозволу відлучалися в місто майстровий старшого розряду Павло Кленінін, каноніри Василь Колентоєв і Стефан Безсонов. Повернулися назад о 7-ій годині ранку (*Там же, оп.1, спр. 21, арк. 22; спр. 36, арк. 58; спр. 33, арк. 6*).

Варта у форту була важливою і відповідальною складовою частиною діяльності військ гарнізону. Заступаючи на чергування, військовослужбовці забезпечували безпеку форту і його мешканців. Командири стимулювали пильність нижчих чинів, намагалися підпорядкувати їх сили і думки справи зразкового виконання завдань, поставлених командирами.

Протягом всього існу-

Східна вершина ескарпової стіни.

вання форту варта тут виставлялася систематично. На чергування виходили у звичайній формі. Призначалася фортова варта, черговий по артилерійській роті – бомбардир, а також черговий по кухні. У фортову варту щоденно виступав один взвод, а інший був у запасі на випадок тривоги або пожежі. При потребі викликався наступний взвод. У варту заступали фейєрверкери, бомбардири, каноніри.

Наказом по артилерійській частині від 1 січня 1901 року зміна варти проходила о 12-ій годині дня. У фортовій варті знаходився перший взвод. Черговим по роті був призначений бомбардир Сиротенів, черговим на кухні бомбардир Мицький. На випадок пожежі або тривоги викликався 2-ий взвод на чолі з фейєрверкером.

**Наряд у фортову варту: начальник варти
молодший фейєрверкер Єлисеєв**

	Пости	Фейєрверкер	Бомбардир	Канонір	Всього
Фейєрверкери	-	1	-	-	1
Розводящий	-	-	1	-	1
Вартовий	2	-	-	5	5
Сторожових	5	-	-	10	10
Днювальних	-	-	-	16	16
Посильні	-	-	-	4	4
Нічних	2	-	-	4	4
Нічний обхід	-	-	-	4	4
Робітників у роті	-	-	-	4	4
Лаборатористів у лабораторії	-	-	13	7	20
Робітників на артроботах	-	-	-	3	3
Всього	9	1	14	57	72

2 січня 1901 року варта змінювалася опівдні, була призначена від другого взводу, черговим по роті був бомбардир Солодовников, а по кухні – бомбардир Переверзев. На випадок пожежі або тривоги викликався 3-ій взвод на чолі з фейєрверкером. 3 січня на варту заступив 3-ій взвод, а 4 числа – 4-ий взвод.

У наказі по форту за №31 було оповіщено про зміни в охороні об'єктів. У пункті 2 сказано: «Від загального караульного наряду мною (комендантом форту – П.С.) призначаються вартові тільки біля грошової скриньки. Інші пости охороняються сторожем, причому на всі сторожові пости, і нічні, у зимовий час, призначати не з двох сторожів, як було до цього часу, а з трьох. Завідувачу артилерійської частини форту донести всім»

сторожам, і нічним, за списком з вказівкою, яке майно необхідно охороняти. Завідувачу артилерійської частини перенести 1 лютого ц.р. грошову скриньку в приміщення сторожі. Допуск до грошової скриньки, а також до порохових погребів і різного виду складів, буде дозволятися відповідно до §§217, 218, 219 статуту гарнізонної служби. З 1 лютого 1901 року будуть призначатися щоденно чергові офіцери по форту з покладенням на них обов'язків чергового по вартових справах.

У 5 пункті йшлося про утримання нижчих чинів на фортовій гауптвахті і звільнення їх. Записки за підписом коменданта форту будуть знаходитись у чергового по форту офіцера (*Там же, спр.14, арк.29-30*).

У зв'язку із звільненням у запас, зменшилася кількість старших солдатів, а тому відбулися зміни у якісному складі караулів, до них залучали молодих.

15 квітня 1901 року завідувач артилерійської частини у наказі з приводу залучення молодих солдатів у караули зазначав: "Кожний раз перед відправкою людей у наряд перевіряти знання нижчими чинами їх обов'язків". І ще одне суттєве зауваження щодо молодих солдатів: "При розрахунку людей у караул призначати, разом з людьми призову 1900 року, і старослужащих, при цьому так, щоб перша зміна вартових доконечно складалась із останніх".

Варта на форту 23 квітня складалась вже з 48 чоловік із 1-го взводу. Черговим по форту був призначений молодший фейєрверкер Широкий, в роті - бомбардир Буханов, по кухні - канонір Чумак, на наступну добу варта на форту зменшилась знову до 37 чоловік.

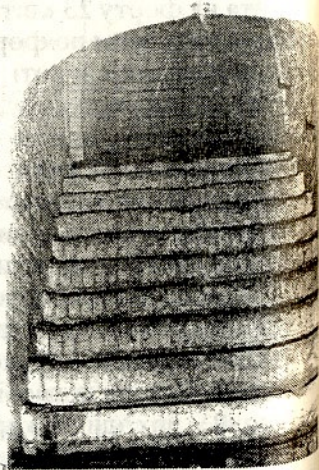
Проте через два роки кількісний і якісний склад фортового караулу значно змінився. 21 січня 1903 року були призначені: начальником караулу молодший фейєрверкер Шеханін, розводящим бомбардир, сторожа: 1 чоловік - до грошової скриньки, 2 - до запасного порохового складу, 2 - до всувного моста східного фасу, 2 - до тимчасового моста західного кута фасу, 2 - до видаткових порохових погребів №1 і №2, 2 - до видаткових порохових погребів №3 і №4, 2 - до мортирного приміщення, 2 - до садиби з артмайном, 2 - до кофрів складу 57 мм снарядів і півпудових ядер, 2 - до фортової церкви, 3 - біля табірної їдальні. По одному посильному виставляли для фор-

тового караулу, коменданту і управлінню коменданта форту, 4 робітники в роту, в управління артчастини - 2 чоловіки і 4 — у нічний обхід. Усіх разом, з черговим по форту, було 37 чоловік. Всього виставлялося 11 постів.

Чергування не завжди проходили гладко. 21 травня 1904 року на посту №2 біля тимчасового моста був несправним і не працював дзвінок. Караульний Карп'юк послав бомбардира до телеграфістів, щоб вони відремонтували дзвінок, телефоніст Варладзе назвав Карп'юка дурнем і заявив, що не його справа ремонтувати.

Черговий по форту володів обстановкою, яка складалася на певний період часу. У необхідних випадках інформував коменданта, командирів терміново, в інших — відповідно до інструкцій.

Приміщення варті було найбільш людним. Через нього проходили щоденно сотні людей, а тому прагнули утримувати його у належному стані. Для цього необхідні були кошти, яких часто не вистачало. Караульні приміщення форту утримувались за рахунок артчастини. У приміщенні необхідно було мати мітли, віники, швабри, лопати, відра, пісок для посипки, свистки для вартових, сокиру. Всі названі речі у караульному приміщенні артроти зберігалися справними. Головне інженерне управління військового міністерства 28 лютого 1905 року направило листа командувачу військами Київського військового округу. В цьому листі, зокрема, роз'яснювалося, що військова рада розглянула пропозиції головного інженерного управління 5 серпня 1904 року "Про встановлення відпуску грошей на утримання, налагодження і поповнення всіх належностей для караульних будинків в м. Миколаєві", в якому роз'яснювали, що витрати на караульні приміщення згідно із законодавчими положеннями проводяться за рахунок казни: а) на утримання постових приналежностей - кожухів, кенег, шинелей і свистків для вартових - 3

Сходи всередині казематів.

сум головного інженерного управління відповідно до наказів військового відомства від 1885 року за №39 і №58; б) заготівля термометрів, інструментів для опалення печей, рубання і різання дров - з ремонтних сум; в) первісні заготовки меблів, тобто нар, лавок, вішалок, стійок для гвинтівок, годинників, столів, кадобів, диванів, крісел, графінів, склянок, стільців і полиць - зі стройових сум.

Для виділення коштів в кожному випадку надавався окремий дозвіл військової ради. Заготівля піску для посипання проводилася на обозних конях, вони ж відвозили сміття, а замітав фортовий караул. (*Там же, оп.2, спр.3, арк.17*).

2 січня 1906 року полковник А.П.Першин видав наказ по артчастині, яким було призначено черговим по форту поручика В.М.Щуцького, по роті - молодшого фейєрверкера Бєлінського, кухні - бомбардира Кравця, начальником варти став молодший фейєрверкер Самченко, а на випадок пожежі викликалося аж 56 чоловік із 3-го взводу.

Наказом по форту від 1 січня 1906 року було визначено в наряд 28 чоловік. На пост **А** - 2 унтер-офіцери; на пост **Б** - охорона з 18 чоловік, в т.ч. біля запасного порохового погребя, всувного моста східного фасу, тимчасового моста західного кута форту, видаткових погребів №1 і №2, видаткових погребів 3 і 4, у садибі №4 з артилерійським майном (пост №5), мортирного приміщення, в кофрах біля складу 57мм снарядів і півпудових ядер, біля фортової церкви; на пост **В** - ординарці і посильні: у фортову варту, коменданту форту, в управління коменданта, завідувача артчастини - всього 5 чоловік.

Сам процес зміни щоденної варти проходив відповідно до військових статутів, але виявлені під час варти недоліки не усувались, а часто передавались із зміни у зміну.

Як проходила зміна караулу в Дубенському форту, свідчить постова відомість артроти від 28 лютого 1906 року, в якій записано: «Здав караул "справно" - караульний начальник молодший фейєрверкер Накаряков (підпис). Прийняв караул "справно" - караульний начальник молодший фейєрверкер Бодюжа (підпис)».

Розпис постів Дубенського фортового караулу 28 лютого 1906 року.

Караул від дубенської артилерійської роти.

Караульний начальник молодший фейсрверкер Накаряков

№ № постів	Який розводящий водить на годину	Назва постів	1 зміна	2 зміна	3 зміна
1.	Розводящий один	Біля грошової скрині всередині кофрового приміщення Біля вузького моста східного кута форту	Гельметдін Досмухам	Іван Олексюк	Федір Сушина
2.	Сторожа	Біля тимчасового моста західного кута форту	Іван Плахотнюк	Володимир Бистрицький	
3.	Міняється	Біля західних порохових погребів №3	Абдул Нафлік Абдул Сахан	Хітбула Гайфуллін	
4.		Біля розхідних погребів №1 і №2	Мухамед Біктеміров	Ісай Переверзев	
5.	Сама	Біля розхідних погребів №3 і №4	Павло Паначев	Панас Ярославцев	
6.		Біля мортирного будинку	Павло Драчницький	Захар Володеса	
7.		Біля кофрів 57 мм гармат і снарядів	Йосип Верховський	Христофор Кузенько	
8.		Біля складу зброї і фуражу в садбах №3 і №4	Андрій Король	Хікматула Харматул	
9.		Нічний караул	Феофан Вербинський	Петро Биханов	Петро Биханов
10.		Обхід	Стефан Андрюков	Григорій Засовенко	
11.		Нічний караул біля церкви	Ішкіфор Бойко	Дмитро Чорний	

Чергові завжди були у центрі повсякденного життя форту і відсутність їх на службовому місці часто призводила до непорозуміння. Тому 5 квітня 1906 року у наказі №95 комендант форту М. П. Коз'яков наголосив: "Мною помічено, що чергові по форту офіцери відлучаються з форту не тільки для обіду, як те було мною дозволено, але й із різних інших причинах. Наказую на майбутнє черговим на форту офіцерам під час чергування ні під яким приводом не відлучатися з форту, а для особистої службової доповіді у мене просити телефоном дозволу".

Поскільки через чергового по форту проводились всі повсякденні заходи, для нього створювалися відповідні умови. У січні 1906 року комендант своїм наказом змінив порядок комплектування фортової варті. Тепер він призначав лише чергового по форту. Всі інші караули, чини, сторожів розподіляв і призначав завідувач артилерійської частини.

Комендант форту 16 січня 1907 року наказав, щоб взводні командири та інший начальницький склад, якому надано право випускати нижчих чинів з двору форту до вечірньої переклички, звільняли їх не до 21.00 години вечора, а тільки до 20.00 години. Це пов'язано з постійними запізнюваннями, про що засвідчували щоденні донесення чергових по форту офіцерів (*Там же, оп. 2, спр. 4, арк. 15; спр. 5, арк. 1*).

У зв'язку з частими порушеннями внутрішнього розпорядку у форту, особливо в період переходу до відпочинку увечері, 6

лютого було запропоновано черговим офіцерам бути присутніми на вечірній перекличці.

Комендант форту вимагав активізації взаємовідносин між управліннями, точного виконання наказів, розпоряджень, приписів. Писарями управління артилерійської роти несвоєчасно і неточно розсилалися черговим офіцерам паролі. Так, пароль адресований підпоручику М.С.Тодорову, був відданий підпоручику Даценку, який розписався в одержанні не свого пароля. А тому комендант наказав паролі вручати напередодні, а не в день чергування. Артилерійській частині було направлено список чергових по форту офіцерів. Офіцерам пропонувалося повідомляти у комендантське управління про те, хто не може з якоїсь причини чергувати у визначений час, напередодні, не пізніше 10-ї години ранку. Відповідно до графіка, черговими були капітан Мощинський, штабс-капітан Криницький, поручик фон-Нотбек, Котельников, Котельников-2, підпоручики Гернгрос, Тодоров, Даценко.

Комендант форту обходив форт, оглядав приміщення, казарми. Виявляв недоліки, для усунення яких видавав накази. У постовій відомості 22 березня 1907 року зазначалося, що оглядаючи приміщення варти о 10-й годині 50 хвилин, виявлено, що записи коменданта форту від 21 березня були відомі поручику Г.І. фон-Нотбеку, але недоліки не виправлені. Варту здав несправну начальник М.Ф.Вертипрахов і прийняв несправну М.Ф.Барзикін. Несправності у приміщенні варти: в книзі заарештованих не було казенного шнура, в місці, де зберігалась інструкція - розбите скло, а інша — відсутня зовсім, у двох патронах тріснули дульця, не було пороху, поштова скринька виявилася несправною. А тому пропонувалося завідувачу артчастини негайно зробити розпорядження для виправлення недоліків, окрім вирішення питання про кожухи.

Як засвідчили факти, другого дня варта також була несправною. Виявлені знову недоліки: в книзі заарештованих не було знову казенного шнура, два світильники поламані, в інструкції й надалі залишалось розбитим скло. На постах №№1—6 несправними були кожухи і кенеги.

А через два дні комендант форту надіслав припис управлінню завідувача артроти: "Направляю дві постові відомості з відмітками вартових начальників про несправності приміщень варти, прошу видати розпорядження про усунення недоліків. Що

стосується до кожухів і кенег, якщо вони стали непридатними, завідувачу господарства відремонтувати їх з початком теплого сезону" (Там же, оп. 2, спр. 5, арк. 64).

Практика несення варті в осінньо-зимово-весняний період показала, що нижчі чини не забезпечувалися відповідним одягом, і, як наслідок, вони часто хворіли, хвороби переростали у хронічні. Такі факти мали місце не лише у форту, а тому штаб Київського військового округу влітку, 20 червня 1907 року, повідомив коменданта форту, що в головний штаб надходять листи, з яких убачаються випадки нестачання нижчих чинів при відрядженні їх у зимовий час на батьківщину, а однаково і новобранців при відрядженні у війська, установленими по закону теплими речами. (Циркуляр головного штабу 1906 року, №304). Інтендантська служба порушила питання, в яких випадках нижчі чини у справах служби і призначені на варту повинні забезпечуватися теплими речами і якими. Вимагалось також знати, скільки комплектів теплих речей і яких саме необхідно відпускати на кожен військову частину, кожний штаб, кожне управління і в які строки. Такі дані коменданту необхідно було повідомити до 15 липня.

Комендант форту звернувся до начальників управлінь з проханням дати пропозиції. Виробник робіт повідомив, що необхідні такі теплі речі: кожухи, вовняні шкарпетки, суконні навушники, прості і вовняні рукавиці при відрядженні у погану погоду. Для управління артилерії: на 12 нижчих чинів необхідно мати до двох комплектів теплих речей. Строки носіння: кожух - на три роки, а всі інші речі - на рік. Крім того, для артчастини теплі речі необхідні нижчим чинам на весь час холодної погоди, супроводжуючим транспорт, посильним - потрібно не менше п'яти кожухів.

Таблиця необхідних теплих речей для форту

	Кожухи	Башлики	Вовняні шкарпетки	Рукавиці	Примітка
1. Управління коменданта	2	2	2	2	Названі речі відпускаються на строки: - кожухи 3 роки - башлики 3 роки - вовняні шкарпетки 1 рік - рукавиці 1 рік
2. Управління виробника інженерних робіт	4	4	4	4	
3. Упр. зав. артчастиною, арттроті	8	8	8	8	
	14	14	14	14	

Станом на 1 листопада 1907 року у форту перебували дві роти 42-го піхотного Якутського полку для несення караульної служби. На цей час артилерійська рота відбула вже у Владивосток, а артчастина нараховувала всього 25 нестройових чинів.

Новий комендант форту підполковник Любинський дещо реорганізував варту, особисто перевіряв роботу, стимулював її ефективність. Ось такий вигляд мала фортова варта в 1908 році.

Назва караулів і постів	Унтер офіцери	Єфрейтор	Рядовий	Всього
А. Унтер-офіцери у форту	1	1	-	2
1. Пост біля грошової скриньки	-	-	3	3
В. Сторожова охорона				
1. Біля всувного моста східного фасу форту	-	-	2	2
2. Біля тимчасового моста західного кута форту	-	-	2	2
3. Біля західного порохового погребів	-	-	2	2
4. Біля видаткових порохових погребів №№1,2	-	-	2	2
5. Біля видаткових порохових погребів №№3,4	-	-	2	2
6. Біля мортирного приміщення	-	-	2	2
В. Нічні				
1. Біля садиби №4 (з артилерійським майном) і №5	-	-	2	2
2. Біля кофрів складу 55-мм снарядів і 0,5 пудових ядер	-	-	2	2
3. Біля фортової церкви	-	-	2	2
Г. Ординарці і посильні				
1. Фортовий караул	-	-	1	1
2. Коменданту форту	-	-	1	1
3. Управлінню коменданта форту	-	-	1	1
Всього	1	1	24	26

Нічні домашні сторожі приходили у караульні приміщення на 21.00 годину вечора і ставали на пости, а з досвітком відправлялися у свої частини.

Якщо в карцерах перебували заарештовані, в таких випадках у караули наряджались вивідні з двох чоловік.

Дві зміни нічного обходу (2 чоловіки зі старшим) щоденно наряджались в караул відповідно до статуту внутрішньої служби. Зміни ці висилались у караульні приміщення на 22.00 годину, а з 23.00 години - з наказу караульного начальника. Зміни в нічний караул відправлялися почергово для обходу.

Для утримання в чистоті караульних приміщень, збереження дров і освітлювальних припасів, натоплення печей і догляду за лампами призначали з 8-ої роти одного нижчого чина (Там же, оп.1 спр. 43, арк. 1).

Комендант, командири удосконалювали форми проведення варті, щоб забезпечити надійний-порядок у підрозділах, підтримувати в чергових змінах високий моральний дух, дбали про організованість, дисципліну, пильність. Варта допускалася до чергування тільки після відповідного наказу по форту, артилерійській частині.

Аналіз діяльності фортової варті засвідчує про періодичні кількісні зміни у її складі, залежно від наявності контингенту нижчих чинів, пори року, суспільно-політичної обстановки. Разом з тим, в організації несення караульної служби мали місце упущення, безвідповідальність, що не стимулювало чіткого виконання покладених на них обов'язків по підтриманню боєготовності форту у мирний час.

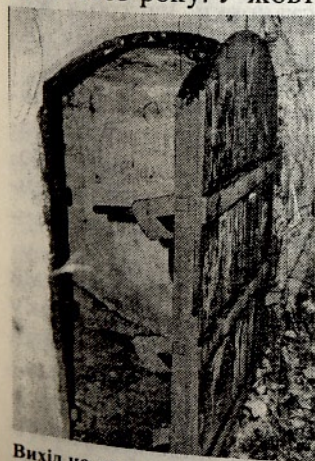
4

розділ

ЖАНДАРМСЬКА СЛУЖБА

У царській Росії корпус жандармів виконував насамперед роль політичної поліції. Крім того, на нього були покладені певні обов'язки щодо забезпечення та підтримання порядку в країні, а також здійснення охоронних функцій в армії. З цією метою створювались спеціальні команди жандармерії. 27 червня 1897 року у наказі №187 військового відомства зазначалося, що для Дубенського форту ухвалено сформувати жандармську команду у складі: один вахмістр і три унтер-офіцери. Відповідно 7 липня наказом по окремому корпусу жандармів у Санкт-Петербурзі були визначені штати і кошторисні витрати для Дубенського форту.

До фортової жандармської команди спочатку входили вахмістр Т.Б.Белецький, який служив в армії з січня 1866 року, унтер-офіцер М.О. Юрчук, призваний на військову службу в січні 1883 року. У жовтні жандармська команда форту поповнилася ще двома унтер-офіцерами: О.О.Заржицьким, який перебував на військовій службі з січня 1888 року, та Т.Д.Ковалем – на службі з січня 1890 року. Першим начальником команди був ротмістр Годман. Жандарми форту підпорядковувались безпосередньо помічнику начальника Волинського губернського жандармського управління в Дубенському, Рівненському, Луцькому повітах (Там же, ф.497, оп.1, спр.7, арк.48-49). Склад команди не був стабільним, він постійно змінювався з різних причин: у зв'язку з відбуттям у відпустку, підвищенням по службі, хворобою, а

Вихід на валганг через двері в західних казематах.

то й смертю. Ось лише один приклад. На початку 1898 року в команду прибув унтер-офіцер В.Я.Скиба. З перших днів служби на новому місці він показав себе найкращим чином як у стосунках із товаришами, так і у виконанні службових обов'язків. За короткий час йому вдалося багато зробити в справі наведення належного порядку у форту та навколишніх селах. Старші командири не раз ставили у приклад іншим його сумлінність, порядність, компетентність. В.Я.Скибі пророкували хороше майбутнє. Та доля розпорядилася по-своєму. Під час нічного обходу об'єктів унтер-офіцер фортової жандармської команди форту В.Я.Скиба був сильно травмований потягом. Ранком 30 липня 1898 року залізничний сторож знайшов пораненого В.Я.Скибу біля колії. Під час перев'язки унтер-офіцер помер. Згідно з лікарським висновком смерть настала в результаті великої втрати крові. Християнські похорони В.Я.Скиби відбулися у парафіяльній церкві села Тараканів. Поховали його тут же на сільському цвинтарі.

Щоб забезпечити надійну охорону Дубенського форту, жандарми ретельно перевіряли благонадійність офіцерів, нижчих чинів, чиновників, обслуговуючого персоналу. Під особливим наглядом перебували новоприбулі мешканці форту та слобідки. Щомісяця жандарми разом з офіцерами об'їжджали навколишні села, колонії, хутори з метою перевірки дотримання правил збереження еспланади форту. Водночас вони займалися вивченням морально-політичної обстановки, настроїв жителів, маршрутів їх пересування, форм трудової та громадської діяльності. Робилося це, як правило, високопрофесійно.

У разі виявлення найменших порушень негайно направлялася відповідна інформація вищому керівництву жандармерії, ставився до відома комендант форту. Водночас вживалися заходи, спрямовані на усунення недоліків і безумовне забезпечення правил поведінки і проживання, зокрема в районі семиверстової зони форту.

Результати своїх спостережень за межами форту жандарми оформляли рапортами. В одному з них від 22 грудня 1899 року унтер-офіцер І.Гржибовський доводив до відома коменданта форту, що при об'їзді ним сіл Волиця, Дитиничі і колонії Чеський Страклів осіб іноземного підданства, осіб без намірів на проживання не виявлено, еспланадні правила жителями не порушуються, кам'яні знаки першого і другого районів у належ-

ному стані. Далі йшлося про господарські питання. В тому числі про те, що в колонії Чеський Страклів селянин Йосип Кончицький відповідно до дозволу від 12 березня 1899 року цегельний завод і місце, де брав глину на цеглу, зарівняв. У фондах архіву зберігається багато інших документів, які свідчать, що поза увагою жандармської команди форту не залишалися навіть найдрібніші питання.

Так, 3 травня 1905 року о 7-й годині вечора в селі Підлужжя Вербської волості Дубенського повіту жандарми вахмістр Василь Джиган і унтер-офіцер Іван Гржибовський затримали двадцятирічного селянина села Боратин Теслугівської волості. Під час його обшуку, проведеного в присутності понятих, у кишенях пальто та шароварах було знайдено дві низки бус із справжніх коралів (кожна низка складалася з десяти ниток) і чотири низки (кожна мала п'ять ниток) з великих фальшивих коралів загальною вагою 2 фунти, а також старий гаманець, в якому було 6 крб. 90 коп. сріблом. Затриманий заявив, що він купив коралі у невідомого в селі Опарипси Теслугівської волості, щоб потім продати селянам. Коралі не мали митної пломби, а, отже, були завезені контрабандним шляхом. Вилучені коралі та гроші були опечатані і прикладені до протоколу. Все це залишено в Дубенському повітовому поліцейському управлінні.

У вересні 1903 року вахмістр Василь Джиган доповів коменданту форту, що купець з м. Дубно Леонтій Міщерук перебував водяного дерев'яного млина в с. Волиця з метою встановлення парового двигуна на кам'яному фундаменті відповідно до дозволу від 30 квітня 1903 року.

13 грудня 1903 року він же, на підставі інформації унтер-офіцера Івана Гржибовського, повідомив в управління форту про порушення купцем Л. Міщеруком правил експлуатації еспланади форту, а саме: самовільно будував у приміщенні млина цегляну стіну висотою та шириною близько 2 сажнів і товщиною піваршина, що категорично заборонялося без належного дозволу.

Іншого разу жандарми затримали трьох молодих солдатів-втікачів 42-го піхотного Якутського полку, який дислокувався у Крем'янці. Про цей факт телеграмою повідомили командира полку. 27 грудня 1904 року у форт прибув конвой для супроводу втікачів на місце розташування їхньої частини.

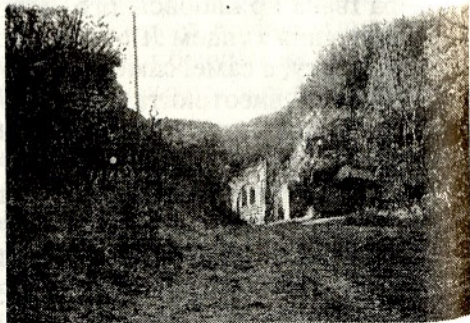
Жителям навколишніх сіл суворо заборонялося збирати на

полях після навчальних практичних стрільб не лише цілі та не-ушкоджені речі і предмети, що належали військово-господарському відомству форту, а й підбирати залишки використаного фортечного майна. Однак окремі селяни нехтували цією забороною. 29 вересня 1905 року група жандармів на чолі з вахмістром Василем Джиганом прибула в с.Тараканів, щоб провести обшук в обійсті селянина Івана Германа в зв'язку зі зникненням після бойової стрільби з восьмидюймовою гармати нерозірваного п'ятипудового снаряда.

В-присутності свідків сільського старости Леонтія Романюка і селянина Григорія Германа жандарми запропонували Івану Герману самому повернути вкрадене. Господар погодився. Він не тільки вказав місце на городі, де був закопаний снаряд, а й віддав інші матеріали військового призначення: 4 пуди 22 фунти осколків, 2 фунти 90 золотників пороху, одну ударну трубку. Комендант наказав все це здати в артроту та записати до настільної книги. Під час підписання акту виявилось, що староста та всі присутні селяни неграмотні (*Там же, спр. 24, арк. 36, 51; спр. 33, арк. 31-33*).

Командування прагнуло тримати під своїм контролем весь комплекс питань життєдіяльності населених пунктів фортових районів, у тому числі і найвіддаленіших. При цьому особлива увага зверталася на села, хутори та колонії, де жили іноземці (такими вважалися австрійські громадяни – чехи за національністю).

Були складені списки іноземців, які проживали в районі еспланади Дубенського форту із зазначенням складу сім'ї, роду занять. Списки велися по урядницьких дільницях, волостях, станах, селах: Так, по першому стану Дубенської волості проживало 60 сімей іноземців, у Варковицькій волості – 16, Судобицькій – 44 сім'ї. У семиверстовій смузі проживало: в колонії Мизачів – 3 сім'ї (1-австрійські піддані і 2 – пруські), в яких налічувалося 19 чоловік, колонії Запусть – 2 сім'ї (австрійська і пруська) в кількості 9 чоловік, колонії Ольшанка – 3 сім'ї

Вид на західні каземати з земляного валу.

з 12 чоловік. По одній сім'ї австрійських підданих мешкало в селах Підлужжя і Турковичі. Значно більше іноземців проживало в населених пунктах 25-верстової зони. На 18 березня 1898 року в Судобицькій волості найбільше їх мешкало в Семидубах – 21 сім'я, Смізі – 10. У Дубенській волості проживало 60 сімей іноземців. А всього по першому стану нараховувалося 120 сімей. 80 сімей проживало у Вербській волості. Найбільше їх було в колонії Рідкодуби – 14 сімей у кількості 64 чоловіки, 8 з них прийняли російське підданство, в колонії Софіївка знаходилось 37 таких сімей, які загалом налічували 148 чоловік, у тому числі 37 підданих Росії. Для більшості іноземців головним засобом існування були заробітки. Вони працювали батраками в економіях, у млинах. Частина займалася власним господарством. *(Підрахунки автора. Там же, оп.1, спр.10, арк. 17-24 35-43, 31-32).*

Жандарми здійснювали щомісячні об'їзди закріплених населених пунктів, були спостережливими. Зокрема, жандармський вахмістр Панас Бочкар'юв в одному з узагальнюючих рапортів своїх спостережень за період з 1 вересня 1898 по 28 березня 1899 року наголошував, що нічого зловмисного у політичному та моральному аспектах не виявив. 1 лютого 1903 року вахмістр Василь Джиган доповів, що всі іноземці, які мешкають у районі фортового впливу, забезпечені встановленими посвідками на місце мешкання, правил не порушують.

На підставі жандармських рапортів, які протягом 1903 року надійшли в управління форту, можна зробити висновок, що іноземці завжди вели себе гідно *(Там же, спр. 24, арк. 3, 15).*

В цілому жандармська команда форту успішно справлялася зі своїми обов'язками, хоча траплялися й професійні збої. Так, 30 травня 1905 року прокурор Луцького окружного суду повідомив командування форту, що відомості, занесені в записну книжку жандармської команди форту вахмістром Василем Джиганом про незаконне одержання Денисом Ковалем пільги першого розряду під час проходження військової повинності, не підтвердилися. Пільга названій особі була надана правильно, а тому всі підозри припинені.

Чітка робота різних служб форту в поєднанні з високою пильністю жандармів сприяла підвищенню рівня його обороноздатності, справляла позитивний вплив на спокій і лад у навколишніх населених пунктах. Проте віддача цього співробітництва була б значно більшою, якби не прикрі непорозуміння, а то й відкрите

протистояння між управлінням форту та його жандармською службою. Виникали вони переважно з вини останньої. Архівні документи зберігають багато прикладів зіткнень інтересів, проявів амбіційності з боку жандармів, їх втручань у чужу компетенцію.

Комендант форту М.П.Коз'яков 12 квітня 1901 року видав свідоцтво Панасу Бочкарьову, вахмістру жандармської команди, що він перебував на службі у форту з 17 листопада 1898 року, до роботи ставився бездоганно, виконуючи обов'язки і доручення, заслужив право на видачу йому свідоцтва, відзначався справедливістю. Однак жандармське повітове керівництво залишилось незадоволеним, вважало себе обійденим. А тому полковник Коз'яков повідомив начальника жандармської команди форту, що свідоцтво "видане вахмістру Бочкарьову не для подання начальству, а видане Бочкарьову цілком приватно на той випадок, що якби цьому Бочкарьову довелося поступати на яку-небудь цивільну службу, то він би цим свідоцтвом міг засвідчити свою хорошу службу і ретельність у час перебування вахмістром жандармської команди у Дубенському форту. Що ж стосується видачі йому атестації для представлення до грошової нагороди, то, мені здається, в особливій взаємній угоді не представляє ніякої потреби, а тому прошу увійти з пропозицією про зміст виданої йому атестації, тобто кожна службова діяльність повинна бути особливо відзначена".

Жандарми та їх керівництво часто-густо вели себе зухвало.

Комендант форту доповідав начальнику штабу КВО 16 жовтня 1901 року: "На оглядовій стрільбі у форту був присутній командуючий КВО. Вона проводились з форту через східну потерну. Через те, що дорога у цій потерні йде крутим спуском, а коні, подані командувачу військами, не звикли до переїзду, тому для запобігання можливого переляку коней і поганих наслідків цього, я наказав жандармському унтер-офіцеру Величку йти з боку екіпажа і надати допомогу, коли вона знадобиться (стримати коней або допомогти командувачу вийти з коляски). Коли унтер-офіцер Величко пішов до екіпажа, то завідувачу фортової жандармської команди форту райінспектор Міллер закричав: "Не смій цього робити!", схопив його за шию, відштовхнув назад, а потім взяв мене за рукав сюртука, сказав: "Ви не маєте права віддавати накази жандармам! Я його найближчий начальник, він тільки від мене одержує вка-

Склепіння в приміщенні західної
потерни.

зівки по своїй службі”. Як комендант, я маю загальне право керівництва всіма нижчими чинами гарнізону, а також завідувачем жандармської команди, та вахмістр Міллер не виконав мого наказу.

В доповнення повідомляю, що вахмістр не перший раз порушує загальний порядок служби і підлеглості. Він вселяє нижчим чинам жандармської команди думку, що незалежний від комендатури форту, а тому я приїхав доповісти про протизаконні дії вахмістра як завідувача жандармської команди форту”.

На амбіційність жандармів комендант форту неодноразово

звертав увагу. 27 жовтня 1901 року він направив офіційну записку завідувачу фортової жандармської команди форту: “Супроводжуючи при цьому унтер-офіцера Івана Гржибовського, пропоную Вашому Благородію на майбутній час на підставі 702 статті кн. V 1869 р. відносити зі мною підтримувати рапортами, а не записками, що мною Вам вже не раз було роз’яснено” (Там же, *спр.* 19, *арк.* 77, 97, 140-141, 143).

Комендант намагався якомога ефективніше використати команду жандармів для підтримання порядку, безпеки високих осіб, які прибувають у форт. В свою чергу, жандармське керівництво намагалось не допустити втручання коменданта в їх роботу. На цій підставі виникали непорозуміння, які залагоджували вищі органи військової влади.

Повсякденне життя офіцерів, солдатів, чиновників, вільнонайманих робітників і всіх, хто намагався побувати у форту, перебувало під постійним наглядом жандармів. Виявлення крамолі, нездорових розмов, вчинків, які могли б чимось зашкодити форту, владі, фіксувалося жандармами, аналізувалося, робилися відповідні висновки. Благонадійність фортових чинів, службовців була запорукою боєздатності особового складу, а відтак і всього форту.

ОБОРОНОЗДАТНІСТЬ ФОРТУ

На початку ХХ століття фортеці були тактично важливими опорними пунктами оборонної системи і відігравали важливу роль у відбитті наступу противника. Головне завдання фортечних гарнізонів полягало у стриманні атакуючого пориву противника, утриманні позицій і нанесенні наступаючій стороні якомога більших моральних і матеріальних втрат, створенні сприятливих передумов для переходу в контрнаступ. Удосконалення артилерії справило великий вплив на форми довготривалої фортифікації, конструкцію споруд, зумовило застосування нових матеріалів. Збільшення дальності стрільби вимагало побудови навколо фортечної огорожі фортового пояса на глибину 4-6 верств, а потім і другого фортового пояса – на глибину 9 верств.

Щоб уберегти форт від штурму, передбачалося облаштування ровів, фланкуючих від капонірів. В середині форт мав захищені від снарядів приміщення для гарнізону і різних запасів. Оборона між фортами забезпечувалась проміжними капонірами, здатними вести фланговий вогонь, а також обладнанням позицій для резервної артилерії і системою доріг для маневру силами гарнізону на найнебезпечніших напрямках.

Руйнівна потужність облогової артилерії потребувала зміцнення фортечних споруд, кам'яні та цегельні каземати уже не витримували ударів снарядів. Старі споруди посилювались додатковими покриттями (бетон, металеві балки, пісок), а нові зводились переважно з бетону, з використанням броні.

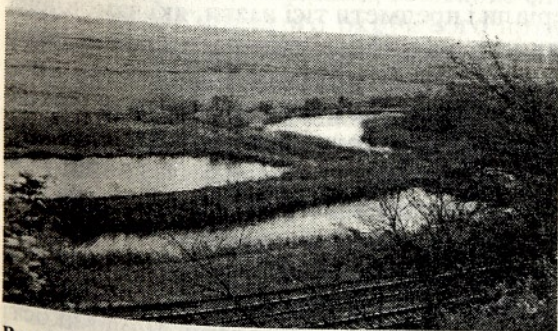
Важливе значення для розвитку військово-інженерного мистецтва мав досвід оборони фортеці Порт-Артур. Обороноздатності значною мірою сприяло те, що фортовий пояс був перетворений у суцільний укріплений рубіж, де польові і довготривалі укріплення взаємно доповнювали одні одних, а форти і

приміщення між ними були прикриті дротяними загородженнями (частково з електричним струмом), самовибуховими пристроями, фугасами. Битва за Порт-Артур доказала необхідність мати у фортах надійний захист гарнізонів від великих снарядів, захищені шляхи сполучення – потерни, хорошу вентиляцію та електричне освітлення, а в казематах – власні джерела води. На основі цього досвіду було визнано доцільним збільшити діаметр фортець до 20 км і більше, а форти в них замінити укріпленнями значно більшої площі – фортовими групами. Вважалось, що групи фортів повинні об'єднуватися в укріплені райони. Визнавалося також за необхідне і при спорудженні фортець бетон замінити залізобетоном, що, до речі, пропонувалось ще в 1888 році військовим інженером Е.С.Саранчевим.

Фортифікаційна підготовка на основі нових поглядів вимагала великих затрат. Російська імперія на той час не була здатна вирішити це завдання. Затверджений у 1910 році проект фортифікаційної підготовки впливав не із стратегічних, а з економічних умов. На будівництво фортець виділялися мізерні кошти. В результаті до початку Першої світової війни Росія прийшла з непідготовленим у фортифікаційному відношенні кордоном.

На жаль, матеріалів, які б відтворили повну картину оборонних заходів, що здійснювалися у Дубенському форту, не вдалося виявити. Всі плани щодо зміцнення його обороноздатності, дані про наявні озброєння належали до секретних документів і зберігалися у спеціальній скриньці. В архіві знайдено зміст цієї скриньки лише за період з 1889-го по 1905-ий роки. Окрім особливо секретних справ, тут знаходилися практичні поради:

порадник для вибору пунктів спостереження та орієнтування, інструкції, правила, секретні плани масштабів, мобілізаційні плани. Загалом тут зберігалося 36 справ із додатками станом на 23 вересня 1905 року і на 16 вересня 1906 року (Там же, оп.2, спр.4, арк.125-126).

Вид на фланкуючі укріплення напроти східного фасу форту.

Чиновники, військові, які очолювали певні ділянки військово-цивільного господарства форту, стежили за нерозголошенням таємниць, клали край найменшим спробам таких дій.

Багато уваги приділялося вивченню місцевості. В лютому 1898 року комендант форту звернувся до начальника штабу КВО з проханням виділити артилерійських офіцерів для ознайомлення з околицями на віддаль далекого гарматного обстрілу, а також для дослідження найближчих до форту шляхів, які ведуть до Дубно від кордону та мертвих зон, що прилягають із західної сторони до форту.

11 березня 1898 року начальник Дубенської поштово-телеграфної контори повідомив коменданта форту про те, що чиновники відправляють поштою секретні листи досить важкі і великого формату у нетривких оболонках і без проклейки наглухо усіх чотирьох клапанів оболонки і опечатані лише однією або двома тонкими сургучними печатками.

З року в рік у форту споруджувалися нові оборонні, службові, господарські, цивільні та військові будівлі, реконструювалися старі. Це призвело до накопичення значної кількості пожежонебезпечних матеріалів. З серпня 1901 року комендант форту видав наказ №104 про створення пожежної команди. На виконання цього наказу завідувач артилерійської частини включив до її складу 8 нижчих чинів (*Там же, спр.16, арк.4-1*).

Іншим наказом, дещо раніше, роз'яснювалося, що військовою радою 17 серпня 1900 року вимагалось витримувати кондиції на поставку різних предметів і матеріалів, зокрема для облогової артилерії Дубенського форту. Вказувалися вимоги до предметів, які постачалися:

1. Доставлені матеріали і предмети тієї назви, які замовлені, повинні бути кращої якості, добротні, відповідати зразкам, кресленням, описам, які знаходяться в фортової артилерії.

2. Занаряджені товари повинні постачатися протягом шести місячного строку від заключення контракту, половина – в перші три місяці, інші – на кінець контракту. Для поставки матеріалів для практичної стрільби окружному артуправлінню надається право скорочувати вказані строки.

3. При прийманні матеріалів або предметів повинен бути присутнім особисто підрядчик або довірена особа, про яку повідомляти письмово командира фортової артилерії. Щодо якості предметів, комендант, начальник артилерії повинні виділити

приміщення, оглянути товар і дозволити завіз і виділити комісією для їх приймання. Для фортової роти: призначити чотирьох чоловік, які йдуть до воріт і поступають у розпорядження поручика Панова.

4. Виконавцю інженерних робіт зробити відповідні вказівки по освітленню. Металеві частини боєприпасів, несправні прилади та інші речі, які можна було переробляти і використовувати, відправляти в окружні склади.

18 вересня 1901 року у своєму наказі завідувач управління артчастини повідомив, що на практичну стрільбу з ручної вогнестрільної зброї витрачено 5,494 набоїв великих для трилінійної гвинтівки, 1950 — холостих, 105 бойових набоїв трилінійного револьвера, 20000 капсулів для стрільби дробинками. Все списувалось завідувачем господарства на видаток за 1901 рік. Для здачі у Київський артсклад зібрані після практичної стрільби 4675 штук гільз для бойових трилінійних гвинтівок, 1950 холостих, а всього - 6624 штук, 935 обойм від патронів і 95 гільз для трилінійних револьверів були оприбутковані. Обойми, гільзи та інші відходи боєприпасів, несправні прилади відправлялися у Київ.

У листопаді необхідно було здати в окружний артилерійський склад 6624 рушничних гільз, 95 гільз від трилінійного револьвера, 140 бойових гільз чотири- і дволінійних револьверів, 76 чотири- і дволінійних патронів, 935 патронних обойм від чотирилінійних револьверів - третього зразка Тульського збройного заводу з усіма до них належностями списати завідувачу господарства на видаток.

Періодично гарнізон форту одержував великими і малими партіями зброю, боєприпаси, військове спорядження. У червні 1901 року з Київського окружного артилерійського складу надійшло п'ять револьверів трилінійного зразка 1895 року. Всі вони були солдатськими, бойовими, справними, невживаними. До них долучалися належності. Один револьвер був навчальний. Зброя оприбутковувалася за правилом матеріальної відповідальності.

У квітні того ж року у форту з Київського окружного складу були прийняті комісією доставлені речі: чотири гвинтівочні защіпки, три спускові пружини, дві пружини подавача, два скопільні упори, три шомпольні шпильки, ложа зі шомпольними упорами, очками, шурупами без кільцевих пружин, ствол з коробкою і прицільною колодкою без мушки.

Прийняті комісією предмети, поставлені із Київського артскладу, записувались у книги прибутку і видатків зброї, вогнепальних припасів і укопорочних матеріалів за 1901 рік згідно з відомістю: гвинтів відсічки відображення – 3, придатних мушок 5, придатних ствольних накладок – 1 (*Там же, оп.1, спр. 17, арк. 55; спр. 13, арк.8; спр. 5, арк. 20*).

1 лютого 1901 року Київське окружне артилерійське управління надіслало у форт припис відносно відпуску бойових трилінійних револьверів, патронів і зобов'язало завідувача господарства взяти його до керівництва і виконання. На березень була призначена комісія для огляду мотузочних петель на герметичних скриньках з метою збереження пороху і зарядів.

Відповідно до інструкцій про приймання, зберігання і відпуск пороху, підтримання абсолютної і відносної вологості повітря у порохових погребях форту, була призначена комісія.

11 серпня 1900 року у Дубенський форт прибув транспорт із бездимним порохом – 430 пудів. У вересні у форту прийняли фарбу для гармат і лафетів, мастило і очистку снарядів доброї якості. 30 вересня артчастина одержала 10 пудів гарматного сала з Петербурзького артскладу (*Там же, оп.2, спр.1, арк. 195, 196*).

Влітку 1901 року поступили: трилінійний револьвер зразка 1895 року, який не був ще у вживанні, а також належності до револьверів: 4 штуки справних викруток, 4 протирки, а також бойові припаси, 42 бойові трилінійні придатні револьвери, патрони у бойовій комплектації.

Виписані з Тульського імператорського заводу 10 трилінійних офіцерських револьверів, відповідно до наказу по військовому відомству 1900 року, розподілені таким чином: завідувачу управління артчастини полковнику Азікову, поручикам Шевцову, Жданову, Ковальському, Потопольському, підпоручикам Щуцькому, фон-Нотбеку, Котельникову. Відповідно до розпорядження коменданта форту револьвер одержав ад'ютант капітан П.О.Зброжек та місцевий інженер управління виконавця інженерних робіт поручик Д.М.Панов.

Вся зброя, боєприпаси, які прибували у форт, оглядалися і приймалися комісією.

Завідувач артчастини за відсутності в артилерії достатньої кількості офіцерів попросив ввести в склад комісії одного офіцера з іншого управління на 22 травня 1907 року для прийняття

тя і огляду однієї скриньки з приладами і матеріалами, для випробування піроксиліну, доставленого з Петербурзького складу вогнестрільних припасів. Від артилерії в комісії були поручики Г.І.фон-Нотбек, О.Г.Котельников.

Командири різних рангів, відповідно до вимог положень і статутів, інструкцій, перевіряли стан зброї в цілому по форту, а також зброю нижчих чинів. Виявлені недоліки облікувалися, і контролювався хід їх усунення. Після огляду були прийняті предмети з Київського артскладу по накладній відділу вогнестрільних припасів і 57 мм канонірска гармата з комплектом і запасними частинами, доставлена з Санкт-Петербурга.

У форту періодично створювалася спеціальна комісія для огляду і перевірки всіх спостережних приладів, які знаходилися в артроті. Всі перевірки робили офіцери, складали акти. Державний підхід забезпечував збереження майна роками, незважаючи на не завжди задовільні санітарні умови.

12 червня було проведено огляд гвинтівок, зроблено відмітки в книгах про недоліки, звернуто командуванням увагу на правильне і точне дотримання настанов щодо зброї, дано завдання перевірити правильність установки 57 мм канонірних гармат (*Там же, оп. 1, спр. 16, арк. 21-22; спр. 21, арк. 11, 13*).

На утримання у справному стані зброї в червні того ж року із окружного артуправління одержано 71,7 крб.

Командир артилерії форту полковник Азіков, поручик Ковальський, підпоручик Щуцький оглянули придатність платформ, які знаходились на озброєнні форту.

10 липня 1907 року полковник Азіков, завідувач артчастини форту, разом з усіма офіцерами оглянули вісім дерев'яних щитів, виготовлених у майстерні артроті, визнали їх придатними для використання при 57 мм канонірних гарматах. Відпущені на побудову цих восьми запобіжних щитів по особливому кошторису 1,8 крб. видали нижчим чинам: Василю Лобишеву, Якову Мамлясову, Петру Демченку, Олексію Безкоровайному – по 27 коп.

Комендант форту, начальники управлінь постійно дбали про належний стан зброї. 9 листопада 1907 року було запропоновано взводним командирам провести новий огляд гвинтівок, по значку недоліків вести в книзі вірно і точно, керуватися парagraфами 74 постанов з навчання стрільбі.

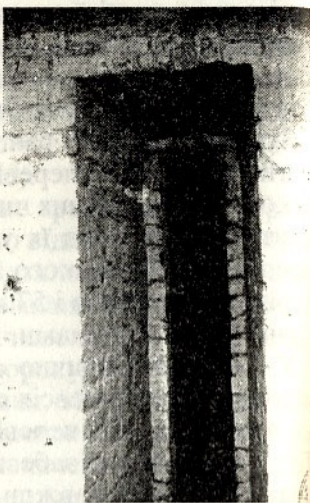
Постачання форту різним спорядженням, озброєнням вима-

гало їх надійного збереження. Завідувач артчастини для цього запропонував у мортирному приміщенні наверху потерень, які ведуть від східної вихідної потерни до мосту і приміщень, де знаходились кулемети, спорудити дерев'яну стіну з дверима, які зачинялися б на замок, і це велике приміщення передати для зберігання всього артилерійського майна (Там же *спр.7, арк.41*).

З метою утримання форту, боєприпасів у належному стані, вимірювання вологості повітря у порохових погребях форту, де зберігалося артилерійське майно, було призначено комісію у складі підпоручиків фон-Нотбека, Котельникова під керівництвом Ковальського. Такі комісії утворювались з усіх важливих питань. Цей же склад комісії займався оглядом і прийманням латунних воронок, доставлених поштою із Петербурзького артилерійського складу.

Командування постійно перевіряло підготовку форту до оборони на випадок бойових дій. Розроблені програми спорудження, ремонту будівель перебували у секретному зберіганні. Секретні програми озброєння форту і постачання його всілякими запасами укладені під літерами БІГ відповідно до наказу Київського окружного штабу від 14 січня 1906 року за №93. В інформації про інтендантські запаси сказано, що ніяких продовольчих запасів, консервів, палива у Дубенському форту утримувати не дозволено і дійсної їх наявності і запасів немає. Ця інформація викликає у нас роздуми. Як же міг існувати форт у стані облоги, якщо там не передбачалося мати продовольчих запасів? Тим паче, що інженерна частина приміщень для зберігання майна форту і фортового складу була у справному стані. Необхідно було поповнювати запаси озброєння, боєприпасів та інших життєзабезпечуючих речей, ресурсів.

Великого значення в системі боєготовності форту надавалося медичному обслуговуванню, яке налагоджувалося поступово. Було вирішено лише на випадок війни утримувати фортовий лазарет на 100 місць для нижчих чинів і на 51 місце для

Східна потерня. Кулеметне гніздо, якими обзаводились у всіх потернях. ✓

офіцерів. Медичного інтендантського майна для лазарету не було. Єдина витрата: у 1906 році виділялося 253 крб. 71 коп. на цілу систему військово-медичного майна; 4200 крб. – на систему головного інтендантського управління. З проханням про необхідність виділити спорядження для лазарету керівництво форту зверталось в Київський військовий округ.

Ще 13 грудня 1905 року начальник штабу Київського військового округу повідомив коменданта, що чини господарського і медичного розряду призначені в Дубенський форт і лазарет згідно з новим мобілізаційним розписом. Майно лазарету, законодавство і книги, положення про утримання в запасі, мали бути відпущені інтендантському управлінню в 1906 році для зберігання в Дубенському форту.

Станом на 30 січня 1906 року було наказано відправити в Дубенський форт лазаретне майно з С.-Петербурга і Москви. Це лазаретне майно утримувалося по особливому табелі, в окремому приміщенні.

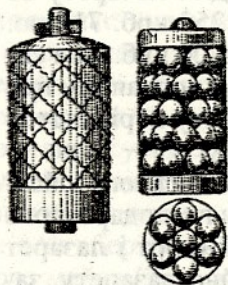
Запас медичного забезпечення спочатку мав зберігатися в Київському аптечному магазині, а після повернення в Дубно 41-го піхотного Селенгінського полку і відкриття при ньому зведеного шпиталю — у Дубно. Поповнювалися медичні і інтендантські запаси за вказівкою окружного інтенданства і військово-медичного інспектора.

Для збереження секретного медичного майна артилерійським управлінням форту виділялося два каземати – так звані лабораторні – сухі, однак відносно все-таки з підвищеною вологістю.

А вже 15 березня Київський військовий округ зажадав від коменданта форту повну інформацію про ступінь мобілізаційної готовності форту. Вимагалися також дані про недоторкані запаси станом на 1 січня 1906 року.

Все листування між фортом і округом велося секретно. Комендант форту в свою чергу зажадав від управління артилерійської частини та управління виконавця інженерних робіт вжити заходи для зміцнення мобілізаційної готовності, бути готовими негайно інформувати згідно із запитами округу.

В середині квітня командування Дубенського форту повідомило в Київський військовий округ про військові приміщення з дерев'яними покрівлями, а головне інтендантське управління запропонувало поступово проводити заміну дерев'яних покри-

Снаряд-шрапнель
гладкоствольної
артилерії.

вель, починаючи з приміщень першої черги
(Там же, *оп.1, спр.37, арк.11, 18-32*).

На початку ХХ ст. накреслилися нові кон-
тури бойових споруд та озброєння форту.
У проекті табелю нормального озброєння
форту Дубно сказано, що «обстрілювання
західних гористих околиць форту можна
робити з 6-дюймових гармат і 8-дюймових
мортир, а східних окраїн форту - з легких
гармат. Для посилення вогню туди можуть
бути переміщені 6-дюймові гармати на рані-
ше підготовлені позиції з настилаючими
платформами». З цією метою було запро-

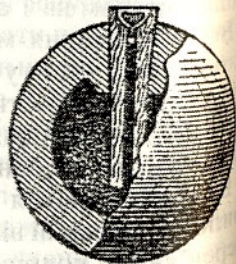
поновано збільшити кількість позицій для шестидюймових га-
рмат, легких і фортових гарматних передків.

Після російсько-японської війни військовоє відомство нама-
галося надати раніше збудованим фортецям нове дихання, а
фортеці, які щойно були збудовані, реорганізувалися, рекон-
струювалися. Загальне керівництво цією роботою здійснюва-
ли відповідні комітети військових округів. 21 березня 1906
року в Києві відбулися загальні збори головного фортечного
комітету Київського військового округу. На цих зборах був
присутній голова комітету генерал від інфантерії Гребенщи-
ков, генерал-майор Ф.Ф.Баумгартен. Обговорювалися акту-
альні питання ролі фортець, зокрема, надто вузькі і конкрет-
ні, як «Про кількість дроту, необхідного для штучних пере-
шкод». Розрахунки, подані комітетом, передавалися для теор-
етиків фортечних споруд. Члени комітету пропонували гли-
бину загороджень та ширину першої лінії опорних пунктів,
центральної огорожі, інших технічних позицій (Там же, *оп.1,
спр.37, арк.38*).

Звіти з цих зборів обговорювалися в
управліннях форту, серед офіцерського
складу.

Оборонні споруди Дубенського форту
були досить обґрунтованими. Довжина лі-
нії вогню, без врахування траверсів і бар-
бетів та інших споруд, складала 255 погон-
них сажнів, а з врахуванням траверсів і
барбетів - 1002 погонних сажнів.

Кількість безпечних приміщень як на Розривний снаряд.

укріпленнях і батареях, так і поза ними, була такою:

а) під приміщення для людей виділили 27 житлових казематів загальною площею підлоги 330 кв. с.; 23 коридори склали площу 731,2 кв. с.; 8 сховищ на валганзі, 5 траверсів мали площу 23,3 кв. с.; 3 бетонні коридори при виході на валганги були площею 12,7 кв. сажнів, а всього площа безпечних приміщень складала 1027 кв. сажнів;

Розривний снаряд з піддоном.

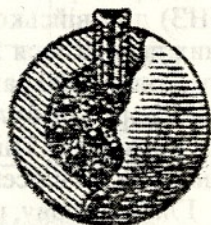
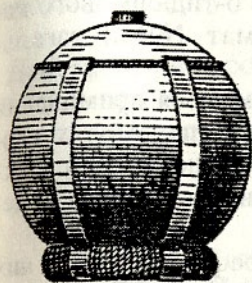
б) порохових погребів - 5. В пороховому погребі №01 в зарядному відділенні площа підлоги - 3 кв. с. В ньому можна розмістити зарядів вагою 5-4 фунти 600 шт. і вагою 3 фунти - 1248 шт., а всього - 1848 зарядів, у снарядному відділенні площа підлоги - 3 кв. с., розміщалося 1320 снарядів 6-дюймового калібру.

В пороховому погребі №02 в зарядному відділенні розміщувалося снарядів вагою 5 фунтів 675 шт. і вагою 3 фунти - 1674 шт., а всього - 2349 зарядів; у снарядному відділенні площею 4 кв.с. сажнів розміщалося 1440 снарядів 6-дюймового калібру.

В пороховому погребі №04, в зарядному приміщенні площею 3,2 кв. с., знаходилося 1575 зарядів вагою 5 фунтів і в снарядному відділенні площею 3,2 кв. сажнів - 1188 снарядів шестидюймового калібру.

В пороховому запасному погребі №05, площею 12 кв. с., розміщувалося 400 ящиків пороху вагою 4 пуди кожний, а всього - 1600 пудів.

Таким чином, у складах, які знаходилися в шести казематах, зокрема казематі №030 площею 5,1 кв. сажнів розміщувалося 224 бомби 8 дюймів і 1200 легких снарядів, а всього - 1424 одиниць; в казематі №053 площею 6,5 кв. сажнів вміщувалося 600 ракет з хвостами; в казематі №051 площею 4,8 кв. сажнів розміщувалося 12 зарядів вагою 7 1/8 фунтів; в казематі №056 площею 4,8 кв. сажнів розміщувалося 400 пудів пороху; в казематі №0138 площею 5 кв. сажнів знаходилося 1745 снарядів. Напівпудові мортири і 60 скриньок пороху по 4 пуди — всьо-

Шрапнельна граната.

го 240 пудів — були в наявності і у казематі №139, (площею 5 кв. сажнів), тут знаходилося 1680 зарядів 6-тидюймового калібру. Під лабораторією знаходився каземат №132, загальною площею 14,7 кв. сажнів.

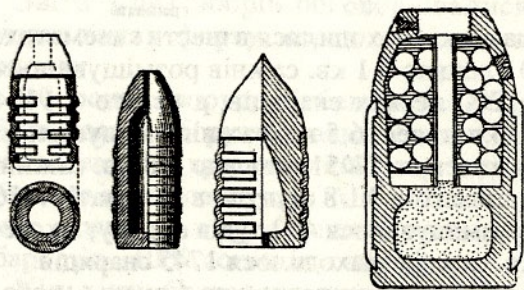
У сховищі для гармат на валганзі №3 малося приміщення площею 18,9 кв. сажнів на вісім легких протиштурмових гармат і два кулемети. Були також сховища площею 6,6 кв. сажнів на чотири кулемети і площею 9 кв. сажнів - на чотири кулемети.

У форту діяли також телефонна і телеграфна мережі. З них від форту до інженерного замка в Дубно було прокладено підземну лінію подвійного призначення. І для телефону, і для телеграфу було прокладено 8 верств 303 сажні повітряної телеграфної лінії - від замку Дубно до поштово-телеграфної контори - довжиною 270 сажнів, повітряну телефонну лінію від форту до залізничної станції Дубно протяжністю 5 верств. Також складна лінія, протяжністю 5 верств 400 сажнів, малася у форту.

Три телефонні станції передбачалося встановити лише на випадок воєнного періоду на таких пунктах: одна - у форту, одна - в інженерному замку Дубно, одна - в поштово-телеграфній конторі. Крім вказаних телефонів, мався недоторканий запас (НЗ) для військового періоду - 20 форпостних телефонів. До них додавалося 25 верств проводу, а також 24 свистки для телефонів, 500 сажнів проводу для укладки по казематах.

У форту не було життєдіяльних доріг: поза фортом по гласису проходила Південно-Західна залізниця, вітка Здолбунів-Радивилів. Із шосейних доріг проходили дві: фортова і урядова.

Глибина рову, рахуючи від карнизу контрескарпа до дна, скла-

Снаряди до гармат зразка 1867 року.

дала 20 футів, підвищення гребеня гласиса над контрескарпом було різним, воно коливалося від 5 до 8 футів.

На віддалі близько 700 сажнів від форту протікає ріка Іква, через яку було про-

кладено постійний свайний міст. Навідні мости на період воєнного часу у форту були відсутні (Там же, оп.1, спр.37, арк.87-88).

Дані про стан пороху і порохосховищ в Дубенському форту свідчать про можливості наповнення форту боєприпасами, в т.ч. порохом, і реальну їх наявність у форту.

СЕКРЕТНО

**Відомість про стан пороху і порохосховищ
в Дубенській фортовій артилерії на 1 вересня 1906 року**

Назва і нумерація порохових склепів	Розрахункова кількість кожного склепу	Скільки пороху в кожному склепі	Залишається вільних приміщень
Запасний пороховий склеп	2500 пудл		
порох у зарядах рязицях		817п.39 фунти 33 золотники	1682п.63з
Склеп №1 – збутовий, зберігаються заряди бездимного пороху і бездимний порох	200 п	373п.27ф. 52з	173п.27ф.52з
Склеп №2 – збутовий, зберігаються заряди бездимного пороху і бездимний порох	200 п	143п.37ф.	+56п.3ф.
Склеп №3 – збутовий, зберігаються заряди крупнозернистого пороху	200 п	157п.21 ф.	+42п.19ф.
Склеп №4 – збутовий, зберігаються заряди бездимного пороху і бездимний порох	200 п	168п.10ф.53з.	+31п.29ф.32з.
Всього:	3300 п	166 п.15ф.64з.	1638п.24ф 03

Примітка: 1. У форту зберігається порох у бойових зарядах в кількості 53п. 8 1/2 ф. – в казематі №10 за розпорядженням коменданта Дубенського форту, в казематах №3 і №4 відсіяний придатний порох (за наказом Київського окружного артилерійського управління від 30 липня 1905 р. за №9785), крупнозернистого 92п.38ф. і артилерійського 133п.26ф.32з.

Завідувач артилерійської частини Дубенського форту полковник Демський.

В.п. завідувача господарства: поручик фон-Нотбек.

В.п. діловода підпоручик (не вказано).

**Відомість про стан пороху
в Дубенській фортовій артилерії на 1 вересня 1906 року**

Назва сортів пороху	Кількість пороху в пудах
1. Пороху без зарядів	
А. Димного	
а) артилерійський	2п. 33ф. 31з.
б) крупнозернистого для зменшених зарядів	81п. 2ф.
в) крупнозернистого полірованого з графітом	2п. 17ф. 48з.
г) рушничного	9п. 18ф. 1з.
д) призматичного	- 12 золотників -
Б. Порох бездимний:	
е) пороху бездимного марки П.К.О партії А4, виробництва 1900 р. для зменшених зарядів для 6 гармат в 120 пудів	37п. 35ф. 70з.
ж) бездимного дрібного пороху марки К.О. А/в виробництва 1894 р.	1п. 7 фунтів.
2. Порох в зарядах	
А. Димного:	
а) крупнозернистого	509п. 6ф.
б) артилерійського	23п. 37ф. 18з.
Б. Бездимного:	
в) пороху бездимного марки К.О. №10 виробництва 1894 р.	421п. 7ф. 20з.
г) пороху бездимного марки с.к. Ідріб 99 0 в пучках	24п. 15ф.
д) пороху бездимного марки П.К.О. партії №4 виробництва 1900р.	177п. 6ф. 72з.
е) пороху бездимного марки П.К.О. 1/03 2	78п. 30ф.
ж) пороху бездимного марки П.К.О. о 1 дріб 2 к. в гарматах	287п. 9ф. 51з.
3. Порохової м'якоти	5п.
Всього:	166п. 15ф. 53з.

Завідувач артилерійської частини Дубенського форту полковник Демський.

В.п. завідувача господарства поручик фон-Нотбек.

В.п. діловода (не вказано).

Заслуговує на увагу військова структура. У форту в артилерії нараховувалось п'ять стройових частин на кінець листопада 1901 року. Нестройових військових частин і установ не перебувало. Відповідно до стройового рапорту від 5 червня 1907 року дубенська фортова артилерійська команда батареї мала у своєму складі 35 чоловік: штаб-офіцер, три обер-офіцери, фейерверкер, три надстрокових, 27 рядових. На час рапорту один обер-офіцер перебував у відрядженні, один – заарештований. Щодо рядових: один у службовому наряді і один хворий (Там же, оп.2, спр.5, арк.95).

Незважаючи на всі труднощі становлення, форт поступово наповнювався озброєнням, боєприпасами. Удосконалювались

умови їх зберігання, проходила заміна застарілих систем на новіші, удосконалювалося технічне забезпечення. Поступово у форту нагромаджувалося чимало запасів, необхідних для оборони форту.

Бойове навчання

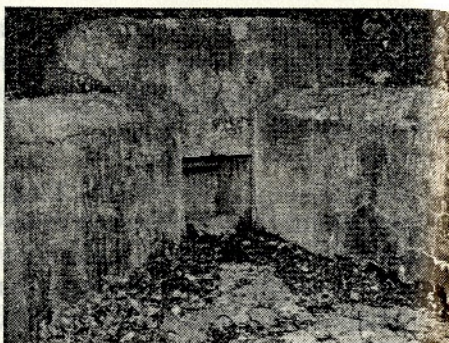
Новобранці, які прибували щорічно у форт, були зовсім не навчені військовій справі, а враховуючи те, що більшість із них були неграмотними, це накладало ще більшу відповідальність на офіцерський корпус за підготовку боєздатних артилеристів. Підвищення освітнього рівня, вивчення озброєння і боєприпасів, військових предметів сприяли підготовці кваліфікованого фортового артилериста.

Бойове навчання проходило систематично, планово, під контролем коменданта, який в одному із своїх наказів підкреслив: "На підставі ст.25 положення про навчальні команди (наказ по військовому відомству 1879 р. №290) в понеділок 26 березня 1901 року з 9-ї години ранку пропонується провести випробування учнів команди, для чого: 1). На екзамен у комісію для перевірки знань учнів призначено всіх офіцерів артилерії форту під головуванням поручика Шевцова. 2). Після закінчення випробування голові комісії представити коменданту екзаменаційні списки з оцінками і виведеним середнім балом. 3). Завідувачу навчальної команди підготувати нижчі чини команди з різною оцінкою. 4). Завідувачу навчальної команди представити списки нижчих чинів, які заслуговують нагороду. 5). Після закінчення випробування привести майно команди у стан для збереження на літо".

Для навчання такої необхідної професії, як носильник у військах, було закуплено порадник. По ньому офіцери вели підготовку спеціалістів.

Наказом по артилерії Київського військового округу від 5 вересня 1901 року №22 зимові навчання в частинах артилерії округу пропонувалося проводити з 1 жовтня, керуючись у всьому наказами від 22 вересня 1895 року №127 і від 20 вересня 1900 року - як у відношенні попередньої підготовки навчань, так і при їх проведенні. Крім того, пропонувалося організувати і внести у плани розподілу зимових навчань позаслужбові співбесіди, керуючись відгуком головного штабу від 18 травня 1901 року.

Для проходження курсу зимових навчань у артроті, відповідно до наказу по артилерії КВО від 5 вересня, завідувач управління артчастини видав наказ, яким призначив командирами 1-ої півроти і 1-го взводу поручика Шевцова, 4 взводу - поручика фон-Нотбека, 2-ої півроти і 3-го взводу - поручика Потопольського, 2-го взводу - підпоручика Щуцького.

Вихід з потери на другий земляний вал, на вогневі позиції.

Помічниками завідувача навчальної команди було призначено бомбардирів Олександра Благовещенського і Тимофія Гречиннікова. Зважаючи на некомплект офіцерів для заняття посади в управлінні, було призначено діловодом і казначеєм підпоручика Котельникова. На нього ж покладалося навчання команди спостерігачів. Завідувачем майстерень і артилерійського майна призначили підпоручика фон-Нотбека, він відповідав за навчання з навідниками і лаборатористами, крім цього, завідував офіцерською бібліотекою.

Підпоручика Щуцького призначили вчителем навчальної команди, поручика Потопольського - старшим офіцером у роті. Йому доручили вести заняття з вчителями молодих солдатів і завідування їх навчанням. Було приписано приступити до виконання своїх обов'язків, ознайомитися з названим наказом начальника артилерії Київського військового округу і представити списки своїх команд, скласти програми і розклад занять.

Далі йшов список взводних і начальників відділень:

Перший взвод: 6 чоловік - Онуфрій Марчишин, в.п. фельдфебеля, молодший фейєрверкер, служив в армії з 1899 року; Степан Маташ - взводний фейєрверкер, бомбардир; Самуїл Швець - ройовий 1-го відділення, бомбардир; Михайло Буханов - ройовий 2 відділення, бомбардир; Іван Мицький - ройовий 3 відділення, служив з 1900 року, Іван Шеханін - ройовий 4 відділення.

Другий взвод - 5 чоловік, у 3 взводі - 5 чоловік, у 4 взводі - 5 чоловік, а всього у команді числився 21 чоловік.

Для навчання команди було затверджено 11 молодих учителів, серед них був старшим молодший фейєрверкер Василь Горбатов, в армії служив з 1899 року (Там же, спр.16, арк.68,69).

Наказом по Дубенському форту від 28 червня 1901 №131 місцевому інженеру поручику Д.М.Панову з 1 серпня було доручено комендантом форту проводити навчання нижчих чинів команди від артилерійської роти саперній справі, геліографуванню. Для цієї мети в Дубенський форт було командировано підпоручика 6-го саперного батальйону, який навчав нижчих чинів сигналізації. На підмогу до нього приставили старшого телеграфіста Озоліна.

В оборонній роботі важливе значення надавалось геліографуванню. Комендант форту 8 серпня видав наказ, в якому оголосив, що заняття з нижчими чинами фортової артроты, призначених для вивчення геліографування, проводити щоденно, для цього звільняти людей від нарядів. З 1 вересня навчання з ними проводити по середах, а заняття з саперною командою передбачалося проводити два рази в місяць, 1 і 15 числа з 7-ої до 11-ої години ранку, причому в команду мало входити не менше 30 чоловік нижчих чинів.

Для підготовки спеціалістів з геліографії і саперної справи у форту було створено дві команди, до складу яких увійшли нижчі чини:

Прізвище, ім'я	Звання	Строк служби	Грамота	Майстерність	Примітки
Геліографна команда					
1. Маринюк Парфен	Капітан	1900	добре	не має	
2. Карпов Іван	"	1900	"	військово-найманий	
3. Колосов Омельян	"	1901	"	не має	
4. Стоколос Леонтій	"	1901	"	не має	
Саперна команда					
1. Маслов Павло	Капітан	1901	добре	не має	
2. Веніславський Лукаш	"	1900	"	не має	
3. Демченко Петро	"	1901	"	столляр	
4. Чураєвський Дмитро	"	1900	"	не має	
5. Рись Дмитро	"	1901	"	слюсар	
6. Безжоровий Олексій	"	1901	"	столляр	
7. Карп'юк Пантелей	"	1901	"	не має	
8. Костенко Семен	"	1900	"	не має	
9. Прудкін Михайло	"	1900	"	коваль	
10. Вовшак Федір	"	1901	"	коваль	
11. Гаврилов Вукол	"	1900	"	не має	
12. Кармаєв Митрій	"	1900	"	не має	

До навчання залучалися офіцери, спеціалісти з інших міст, військових частин. 21 липня 1901 року штаб КВО повідомив коменданта, що тимчасовий командувач військами дав розпорядження начальнику 3-ої саперної бригади командувати в управлінні форту з 5 по 26 майбутнього липня досвідченого саперного офіцера для навчання саперної і геліографної команд, сформованих для потреб воєнного часу. При цьому підсумовувалося, що на майбутній період, через кожні три роки коменданту приписувалося входити з завчасним клопотанням про прикомандирування саперного офіцера, вказуючи кожний раз і більш зручний для цієї потреби час.

11 жовтня 1901 року наказом коменданта форту визначалося, що заняття з саперною командою було призупинено до особливого розпорядження, а геліографісти продовжували навчатися відповідно до наказу по форту від 3 серпня за №145.

2 грудня 1903 року командувач військами КВО наказав командувати у Дубенський форт саперного офіцера від третьої саперної бригади для навчання саперної і геліографної команд, сформованих для воєнного часу. Комендант запропонував приїзд його між 1 травня – 1 серпня, і командувач погодився на приїзд офіцера у червні місяці.

10 липня комендант форту одержав зі штабу саперної бригади повідомлення, що “командування одного досвідченого офіцера для навчання саперної і геліографної команд на 1 червня зустрічає великі труднощі через нестачу офіцерів, викликану формуванням нових частин на Далекому Сході. Зважаючи на вищесказане, прошу повідомити мене, чи не зустрінеється перепон до командування офіцера у форт до 15 липня”. Внаслідок зусиль командирів різних рангів форту після заняття із саперами була підготовлена команда в достатній кількості. На 10 липня 1904 року для навчання саперної і геліографної команд був командирований підпоручик 5-го саперного батальйону Картенський.

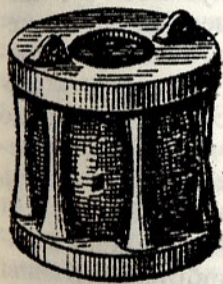
Головний штаб, командування Київського військового округу, комендант форту, завідувач управління артилерійської частини докладали чимало зусиль для налагодження навчання новобранців. За короткий відрізок часу з них необхідно було підготувати справжніх воїнів. Для цього, поряд із формуваннями складу вчителів, закуплялися навчальні посібники, обладнувалося відповідно приміщення навчальної команди.

Тут розміщалися: ікона Миколи Чудотворця, 8 класних сто-

лів, стільки ж лавок, два стільці, шафа для бібліотеки, класна дошка, 5 висячих ламп, три гвинтівочні піраміди, 34 грифельні дошки, карта прикордонного проходу Росії, призми, конус, циліндр, куб, куля, квадрат, трилінійна навчальна гвинтівка, портрети: імператора, імператриці, августійшої сім'ї, креслення, солдатська пам'ятка, фехтування, військові відзнаки, стрілецький окоп, обов'язки вартового, розводящого, 13 чорнильниць, 42 ручки, годинник-будильник, дві дерев'яні ложки, рахівниця, 10 дистанційних труб, три ударні трубки, 22 ліжка для нижчих чинів, сінники, подушки, 2 столи фейсверкера, 2 табуретки. Всього у навчальній команді було 55 назв меблів і належностей.

Велика кількість книг знаходилась у навчальній команді. Вони були різноманітними щодо проблем, які піднімалися під час навчання молодих солдатів. Тут були: пам'ятна книга для

фейсверкера фортової артилерії, довідкова книга фортової і облогової артилерії, пам'ятна книга для дядьків і новобранців. Посібники: М.Грудзинський. Школа каноніра кріпосної артилерії 6-дюймової мідної мортири; З.М. Данилов. Записник про алфавіти і станки; К.Абоз. Арифметика для солдата; Уроки російського правопису; Супутник правопису; Практична геометрія; Рукописна книга для читання; Загальнодоступна військовоісторична хрестоматія, К.Абоза; Козаки, донці, уральці, К.Абоза; Російська історія для військо-

Освітлювальний снаряд.

вих шкіл; 3 історії рідної землі; Стародавня Росія, Тихомирова; Нова Росія Тихомирова; Фортифікація; Курс військових училищ, Михайлова; Солдатська пам'ятка Морозова (збереження здоров'я); Пам'ятна книга для унтер-офіцерів піхоти Верещака; Про часту хворобу очей Рейха; Збереження здоров'я солдатів; Настанови для навчання стрільбі; різні статuti, права, обов'язки вартового; Гімнастика фортової артилерії. Приклади з минулої війни; Цар-миротворець Олександр III - імператор російський; солдатська бібліотека, Березовського; Бесіда про природу; Господарство солдатської скрині; Інструкція взводному унтер-офіцеру; Бойові пісні російського солдата. Всього у навчальній команді було 110 назв книг. Крім того,

тут були духовні книги – 32 Євангелія, Уроки з Закону Божого для військових навчальних команд, Пояснення Символу віри, заповідей і молитв.

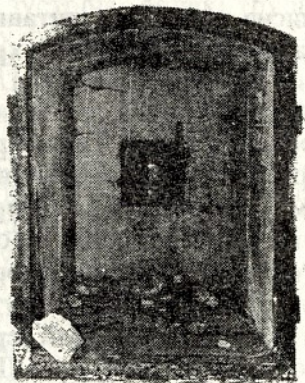
Навчальні команди формувалися щорічно з новобранців. Завідувач артротти полковник Азіков у липні 1901 року наказом оголосив переможців, тобто список учнів навчальної команди. Наказом пропонувалося видати з коштів навчальної команди нагородні гроші в сумі 25 крб. відповідно до списку з 21 особи: тим, середній бал яких за результатами навчання склав 4,9 – 2,8 бала, – по 1-2 крб., помічникам вчителів навчальної команди Сергію Яценку – 5 крб., Олексію Соловійову – 3 крб. В алфавітних списках цим нижчим чином передбачалося зробити відмітки про закінчення навчання у 1900-1901 роках.

З 3 жовтня 1901 року розпочалися заняття у навчальній команді, до якої було включено 32 нижчих чини.

Наказом по управлінню артчастини пропонувалося з 1 листопада 1901 року розпочати навчання з офіцерами, точно керуючись наявними інструкціями, а також вказівками артилерійського управління. Планувалося заняття проводити у вівторок і четвер з 11-ої до 1-ої години дня, по суботах – з 5-ої до 7-ої години вечора. Всіх офіцерів зобов'язували брати участь у навчанні.

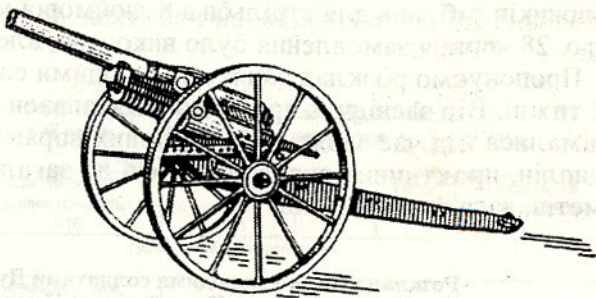
Хоч у навчальні команди зараховувалися найбільш кмітливі молоді солдати, траплялися помилки, прорахунки, коли нижчі чини не могли осягнути всієї програми навчання. Із різних причин в команду зараховувалися недостатньо перевірені люди. Окремі були хворі. За станом здоров'я не зміг числитися в навчальній команді канонієр Андрій Кожановський. Таких відраховували у роту (Там же, оп. 1, спр. 17, арк. 32, 47).

В 1904 році на навчальну команду було використано 95 крб. —

Бійниця, облаштована в казематах форту.

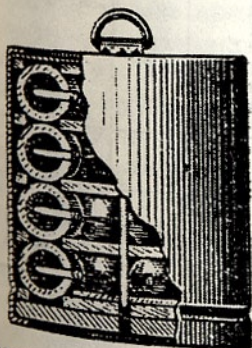
придбання приладдя і різних порадників. Поручик В.М.Щуцький, завідувач господарства, перевищив кошторис вдвоє і своєчасно не доповів завідувачу артчастини,

2,5-дюймова скорострільна гармата В.С.Барановського.

на що не було дозволу коменданта форту.

До організації та проведення навчальних занять з нижчими чинами багато зусиль доклав поручик В.М.Щуцький, а тому у наказі по форту відзначалося: «Вважаю для себе приємним обов'язком від лиця служби подякувати поручику Щуцькому за ту турботу, яку він проявляє відносно нижчих чинів роти. Це сердечне ставлення – краща запорука для успіху навчання і виховання солдатів», – писав комендант форту полковник М.П.Коз'яков. «Оголошуючи про це у ввіреній мені артилерії, – відзначав у наказі завідувач артчастини, – наказую: поручику фон-Нотбеку і підпоручику Котельникову особливо ознайомитися з п.4 цього наказу відносно навчання молодих солдатів і після ознайомлення всіх учителів молодих солдатів роз'яснити їм детально викладене у цьому наказі, з'ясовуючи у випадку потреби незрозумілі їм слова».

Гранатна шрапнель.

Ще 2 лютого 1902 року завідувач артчастини полковник Азіков звернувся в округ з проханням вислати для навчальної команди 4 примірники опису трилінійного кулемета системи «Максим», складеного полковником Керном; 10 примірників таблиць стрільби з 6-дюймових гармат бомбою вагою 120 пудів і шрапнеллю, порохом димним і бездимним; 10 примірників таблиць для стрільби з 8-дюймової сталеві мортири зразка 1877 року; 10 примірників таблиць стрільби з 6-дюймової мортири і 10 при-

мірників таблиць для стрільби з 8-дюймової мортири шрапнеллю. 28 червня замовлення було виконано, але неповністю.

Пропонуємо розклад занять з молодими солдатами лише на 2 тижні. Він засвідчує про широкий діапазон проблем, які піднімалися під час занять: від фізичних вправ, спеціальних дисциплін, практичних вправ зі зброєю до загальноосвітніх предметів, загальних питань.

Розклад занять з молодими солдатами Дубенської фортової артилерійської роти. 3-ій тиждень навчання, з 20 до 25 грудня 1905 року

Місяці, числа, години	Гімнастика	Статути, загальні відомості, молитви	Артилерійська освіта	Грама-тика	Піший стрій	Настанови для навчання стрільби
20.XII понеділок	3-й урок підготовчі вправи	Чини, звання військовослужбовців, умови розрізнення їх при зовнішній рівності	10-11 Легка польова гармата: матеріальна частина та дії при гарматах	2-3 в и в ч е н н я ц и ф р	3-4 Віддан-ня честі, пово-роти на ходу	4-5 Початок підготовки до стройових вправ
21.XII вівторок		Титулування генералів, штаб - і обер-офіцерів, проведення вільного часу				
22.XII серeda	Повторення 2 і 3 уроків підготовчі вправи	Розділення взводу, роти батальйону і кріпосної артилерії		В И В Ч Е Н Н Я Ц И Ф Р	на ходу	Розбирання та складання гвинтівки і ознайомлення з нею
23. XII четвер		Чинопочитання – правило ввічливості у ставлення нижчих чинів і старших				
24.XII п'ятниця	Повторення 1,2 і 3 уроків підготовчі вправи	Повторення пройденого (в понеділок і вівторок)		Сочельник		
25.XII субота			Свято Різдва Христового			

Розклад підписували завідувач навчальної команди, командир роти.

Розклад занять з молодими солдатами Дубенської фортової артилерійської роти. 4-ий тиждень навчання, з 27 грудня до 1 січня 1906 року

Місяць, числа, години	Гімнастика 8 = S-9	Статут, загальні відомості, молитви 9-10	Артилерійська освіта 10-11	Грама-тика 2-3	Пішлії стрій	Настанови для навчання стрільбі 4-5
27.XII понеділок	Третій день Різдва Христового					
28. XII вівторок	Навчання бігу і приготувальні вправи з 1-го, 2-го, 3-го уроків	Молитва за царя, батьківщину. Правильне віддання честі одиничними людьми	Матеріальна частина польової легкої гармати і дії при гарматі	Вивчення цифр	Віддання честі, повороти на ходу	Ознайомлення з гвинтівкою, її розбирання, складання і приготувальні вправи до стрільби
29.XII серeda		Імена, титулування осіб імператорського роду				
30.XII четвер		Правило віддання честі, чиношанування				
31.XII п'ятниця		Імена, титулування осіб імператорського дому, проведення вільного часу				
1.01. 1906р. субота	1 січня 1906 – Новий рік					

1 січня 1906 року комендант форту видав наказ, в якому регламентувався обсяг знань молодих солдатів. Зокрема, в ньому сказано, що "для навчання молодих солдатів і всьому тому, що знати їм належно, призначити двомісячний термін, тобто період навчання проти попереднього скорочено вдвоє, пропоную тим, хто навчається, прийняти до відома наступне: 1. Перш за все такий повинен скласти собі план занять, тобто розібратися достеменно, що йому доведеться викинути із загальної програми, враховуючи, що на навчання дають тільки два місяці; 2. Заняття не повинні мати характеру лекцій. Давати за один раз одну думку, найбільше - дві і вимагати повторення. Спочатку краще давати менше - будеш знати твердіше; 3. Ніколи словами не розтлумачувати, що тільки видно із справи. Приклад: вчать відповідати на питання "що таке постріл?" - зайве питання, бо, хто стріляв, знає без пояснення, а хто не стріляв, той не буде знати, а має запам'ятати на поставлене питання книжну відповідь; 4. Ніколи не давати назву предмета не по назві само-

го предмета. Приклад: солдату говориш “фут”, а що таке “фут” – не уявляємо собі; 5. Книжні слова, а маємо більше іноземних, пояснювати їх, при цьому не давати назву предмета не по назві самого предмета. Учити вільно і вправно ходити і тільки того, що вимагається статутом.

Молодий солдат повинен знати, що при навчанні військової справи від нього нічого надзвичайного та хитрого не вимагається і що в строю личить також, як і вдома, тільки в ногу йти.

Розпочинати вчити з того, що новобранець не вмів ні ходити, ні стояти, ні говорити, немає сенсу.

З засадами караульної служби знайомлять практичними способами, а не примушують заучувати напам'ять. Ніяка довбня на пожиток не піде. Якщо хтось з тих, що вчить, чогось не зрозуміє, необхідно мати терпіння декілька раз пояснити і ні в якому разі нерозуміння не ставити йому у провину, а швидше віднести до невміння добре розтлумачити.

Ніяких лайливих слів при навчанні не вживати – картанням нічого не поясниш і тільки підірвеш гідність учителя. Брати до уваги духовний стан солдата, який вимагає безумовної справедливості і законності у звертанні до нього і тямущого навчання справі. Належить, щоб солдат, йдучи додому, виносив упевненість, що з ним на службі поводитися справедливо, а не з капризом або роздратуванням. 6. Годинний урок при словесних заняттях великий і під кінець хилить до сну.

Рекомендую через кожні 15-20 хвилин встати, зробити декілька гімнастичних рухів, хоч би навіть і на хвилину, і продовжити заняття”.

В форту намагалися замінити муштру, начотництво гуманним підходом до душі солдата, більшість з яких походили із сільської місцевості, не мали грамоти, їх інтелектуальний рівень був низьким, що спостерігалось у повсякденній поведінці нижчих чинів.

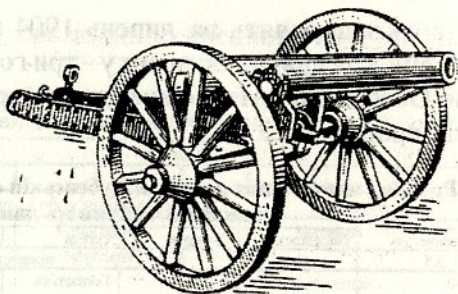
14 квітня 1906 року завідувач навчальної команди артилерії поручик Котельников подав по старшинству завідувачу артилерії екзаменаційні оцінки, які одержали нижчі чини. В навчальній команді вивчали Закон Божий, артилерію, арифметику, граматику, геометрію, фортифікацію, службові питання. Навчалось у команді 20 чоловік. Одержали найвищі річні бали “5” тільки декілька чоловік – Олексій Козявкін, Макар Іванко-

ша, Дмитро Домашев.
Сім чоловік одержали
середній бал - "4".

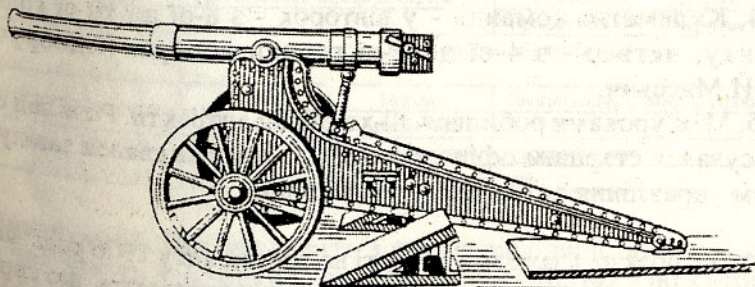
У навчальній команді
намагалися виховувати
справжнього солдата,
доброго порадника своїм
товаришам, а згодом -
командира нижчого ран-
гу. Для цього необхідно
було знати закони, ін-

струкції, накази, циркуляри, якими навчальна команда постійно поповнювалася. У липні 1906 року форт звернувся в друкарню штабу КВО з проханням надіслати негайно в управління коменданта накладною платою: Накази військам Київського військового округу від 18 липня 1906 року з додатком, кресленнями і описом; Положення про письмоводство у військово-му відомстві, видання головного штабу 1904 року; Порадник для навчання гімнастики в артилерії 1884 року; Інструкції по схову і зберіганню військового обозу, кінної упряжі і їх належностей у мирний час; Збірник вибраних пісень для солдатського хорового співу, зібрані з голосу, покладені на ноти П.Ф.Єгоровим.

Поряд з підготовкою молодих солдатів у артилерійській роті йшов безперервний процес навчання з усіма нижчими чинами.

Нарізна гармата зразка 1867 року.

6-дюймова облогова гармата 1877 року.

У розкладі занять на липень 1904 року було визначено дні і години для навчання: зранку - три години і після обіду дві години. Особливий інтерес викликала організація навчання з вузьких профілів.

Розклад навчальних занять в Дубенській фортовій артилерійській роті з нижчими чинами на липень 1904 року

Години/дні	Понеділок	Вівторок	Середа	Четвер	П'ятниця	Субота
6-6,5	Ренковий огляд					
7-8	Допоміжні дії і настілка платформ	Піший стрій, підготовчі вправи до стрільби	Гімнастика	Допоміжні дії і настілка платформ	Прийоми при гарматах, вивчення матеріальної частини артилерії	Ротні навчання
8-9			Дисциплінарний статут			
9-10	Статут внутрішньої служби	Статут гарнізонної служби	Статут внутрішньої служби	Статут гарнізонної служби	Бесіда	Чистка гвинтівки
4-5	Грамота	Прийоми при гарматах і вивчення матеріальної частини артилерії	Прийоми при гарматах вивчення матеріальної частини артилерії	Піший стрій. Підготовчі вправи до стрільби	Грамота	Баня і прибирання приміщення
5-6	Вивчення гвинтівки				Статут внутрішньої служби (табірна служба)	

Примітка 1. Навідники займаються у вівторок і середу з 4-ої до 6-ої години пополудні. Заняття веде поручик Котельников.

2. Спостерігачі займаються у понеділок з 4-ої до 6-ої години вечора, у середу з 4-ої до 6-ої години. Підпоручик К.Й.Мисевич.

3. Фейерверкери - у понеділок і п'ятницю з 4-ої до 5-ої години вечора. Поручик Потопольський.

4. Кулеметна команда - у вівторок - з 8-ої до 10-ої години ранку, четвер - з 4-ої до 6-ої години вечора. Підпоручик К.Й.Мисевич.

5. Між уроками робилися 10-хвилинні антракти. Розклад підписувався старшим офіцером роти. Затверджувався завідувачем управління артилерійської частини.

А ось розклад занять в артроті на три місяці у 1906 році засвідчує увагу до вивчення загальноосвітніх предметів, що сприя-

ли підвищенню інтелекту і оволодінню спеціальними дисциплінами.

Розклад занять Дубенської фортової артилерійської роти з 1 вересня до 1 грудня 1906 року

Дні	Години	взводи			
		1	2	3	4
Понеділок	8.00-8.55	Загальні обов'язкові відомості			Письмо
	9.10-10.05	Артилерія	8-двоймова мортира	Читання	
	10.20-11.15	6-двоймова ⁹⁰		Арифметика	
Вівторок	2 15 - 3 15	Арифметика	Арифметика	Артилерія	
	3 30 - 4 130	Читання	Письмо	57 мм мортира	півпудова мортира
	8.00 - 8.55	Письмо	Читання	Артилерія	
	9.10-10.05	Арифметика	Арифметика	57 мм (польова)	півпуд. мортира
	10.20-11.15	Статут внутрішньої служби	Статут внутрішньої служби	Статут внутрішньої служби	
Середа	2 15 - 3 15	Артилерія 6 ^м мортира 8 ^м мортира		Арифметика	Арифметика
	3.30 - 4.30	читання, письмо, арифметика		Письмо	Читання
	8.10 - 8.55	Дисциплінарний статут		Нагороди	Покарання
	9.10-10.05	Артилерія 6 дм мортира 8 дм мортира		Читання	Письмо
Четвер	10.20-11.15	Арифметика			
	2 - 3	Читання	Письмо	Артилерія польова 57 мм мортира	
	8.00-8.55	Арифметика		Артилерія	
	9.10-10.05	Письмо	Читання	кріпосні	гармати
	10.20-11.15	Гімнастика			
П'ятниця	2 - 3	Артилерія		Арифметика	Арифметика
	3 - 4	польова 57 мм	5 пуд. мортира	Письмо	Читання
	8.00-8.55	Приготувальні вправи до стрільби		Читання	Письмо
	9.10-10.05			Арифметика	Арифметика
	10.20-11.15	Статут гарнізонної служби			
Субота	2 - 3	Читання	Письмо	Приготування вправи до стрільби	
	3 - 4	Арифметика	Арифметика		
	8.00-9.00	Постачання солдатів і табірний статут			
	9 - 11.00	Пішвий стрій			

Примітка: 1. Під час занять з артилерією виділяти навідників для занять з наводки і при фортових гарматах - по кутоміру і квадранту, при польових гарматах - по прицілу;

2. На період прибирання казарм ранком виводити людей взводами на півгодинну прогулянку.

Розклад затверджував завідувач артилерійської частини Дубенського форту полковник Демський.

У 1907 році навчальний рік закінчився у квітні місяці. Всього у навчальній команді перебувало 33 чоловіки. Всім були виставлені річні екзаменаційні оцінки. Наказ про закінчення роботи навчальної команди, підвищення звань випускникам був виданий 12 квітня 1907 року. Завідувач навчальної команди видав 15 крб. нагородних грошей. Як засвідчують результати екзаменів, кінцевий найвищий середній бал "відмінно" одержали бомбардири Павло Демиденко, Федір Чабанюк. 13 чоловік одержали середній бал від 4,84 до 4.00, нижче 4 балів одержали 13 чоловік, нижче 3 балів - 5 чоловік.

23 листопада 1907 року артилерійський наглядчач Михей Перверзєв закінчив курс навчальної команди і був підвищений у старші фейєрверкери, жалування йому видавали відповідно до нового звання.

Навчання у форту мало велике значення. Завдяки йому формувался воїн. Зростав його інтелект, який знадоблювався при звільненні в запас. Новобранець одержував військову кваліфікацію, до якої раніше не мав ніякого відношення. Навчання допомагало диференціювати нижчі чини, виділяючи з них найбільш здібних, кмітливих. Навики, здобуті в армії, нижчі чини використовували при влаштуванні на роботу після закінчення військової служби.

Практичні стрільби артилеристів

Важливу частину військової виучки дубенського фортового гарнізону становили практичні стрільби, змагання, яких щорічно проводилось декілька видів. Поряд із внутріфортовими практичними заняттями, проводилися навчальні збори за планами Київського військового округу, Дубенського гарнізону.

Так, на літні стрільби 1898 року на полігон у Шубків з Дубенської фортової артротти відбули її командир, 2 обер-офіцери, 244 нижчі чини і прикомандировані. Багаж був на двох підводах. Видатки на людину за верству перевозу становили 0,56 коп.

Тут солдати жили в наметах переносячи дощ, холод, жару, хвороби. В тому ж році влітку пройшла велика буря, яка майже вщент зруйнувала військовий польовий табір. 17 червня завідувач артилерійської частини рапортував коменданту, що бурею вночі на 17 червня розірвано намети, 12 солдатів, один офіцер залишилися без житла, а тому просить створити комісію для огляду табору і вжиття заходів. *(Там же, спр. 7, арк.329).*

Літні табори проводились щорічно. Завідувач артчастини полковник Азіков 7 травня поставив до відома коменданта, що "відповідно до проекту розкладу зборів військ КВО в 1901 році частина роти в числі 164 нижчих чинів 1 травня виступила в табір при форту". *(Там же, спр. 19, арк.96).*

Для огляду наметів табору Дубенської артроти було призначено комісію під головуванням військового інженера полковника Ф.Ф.Баумгартена з обов'язковою присутністю доглядача дубенського особливого продовольчого магазину. 24 вересня 1901 року комісія зібралася в артчастині форту. *(Там же, спр.16, арк.70).*

Постійно оглядався стан таборів. Комендант форту наказом №162 від 13 серпня 1906 року зобов'язав для огляду наметового табору Дубенської артилерійської роти призначити в комісію у складі двох старших обер-офіцерів. В комісії буде брати участь наглядач Дубенського особливого продовольчого магазину. Комісія зібралася в артилерійському управлінні 21 серпня, о 12-ій годині ранку, склали акт, в якому зафіксовані всі витрати, потреби для приведення табору в належний стан.

З 2 серпня по 15 вересня 1898 року завідувач артилерійської частини разом із 6 офіцерами та 282 нижчими чинами фортової артилерійської роти перебували на Київському навчальному артилерійському полігоні, де проходили польові стрільби.

На проїзд військовослужбовців залізницею за маршрутом Дубно-Київ-Дубно, а також перевезення зброї, боєприпасів, багажу були виділені відповідні кошти. Загалом вантаж складав 753 пуди, в т. ч. офіцерський багаж – 27 пудів. Виділялися також гроші на організацію польового табору. Зокрема, було використано три офіцерські і 27 солдатських палаток. Добова вартість користування табірною офіцерською палаткою становила 12 коп., солдатською – 8 коп.

З огляду на те, що влітку 1898 року проводились окружні навчальні ігрові збори і артилерійська рота не могла в цей час

провести стрільби з верків форту, командувач округу дозволив організувати одну-дві фортові-стрільби, використавши для цього залишок снарядів після курсової стрільби на Київському навчальному полігоні.

28 жовтня 1898 року до коменданта Дубенського форту звертається генерал-квартирмейстер округу з проханням внести пропозиції в проект плану літніх навчань на наступний 1899 рік. Командування форту висловилося за перенесення стрільб з Київського полігону на верки форту.

В цей час управління артилерійської частини форту розробило план навчальних стрільб. 31 жовтня начальник управління рапортував коменданту форту, що, згідно з параграфом 41 інструкції для проведення практичних навчань у фортецях, для стрільби підпорядкованої йому роти необхідно відпустити до нарізних гармат 720 снарядів, до гладкоствольних – 120, а також 40 освітлювальних ракет і 5000 патронів для стрільби з кулеметів. У рапорті зазначалось, що для визначення точної потреби бойових припасів на навчальну практику 1899 року управлінню потрібні відомості про те, де проходитимуть стрільби: з верків форту чи на одному з полігонів.

4 листопада 1898 року комендант форту ставить до відома Дубенського повітового розпорядчого комітету, що згідно з наказом командувача Київського військового округу в 1899 році передбачалося провести навчальні практичні артилерійські стрільби з верків форту. Ці стрільби планувалося проводити практично щонеділі у жовтні і листопаді, після збирання врожаю. Для стрільб було необхідно помічати ділянку землі, яка знаходилася навпроти північно-західного фасу форту, між Радивилівським шосе – дорогою на Дубно і околицею Тараканівського лісу, на відстані 8 верств від форту, тобто ця ділянка сягала великої лощини та прокладеної по ній дороги із Дубно і закінчувалася північніше хутора Кривухи.

Кордони ці визначалися для виставлення оточення в дні стрільб. Стрільби передбачалося проводити з 6-ої години ранку до 1-ої години дня з метою вберегти поле від потрав, а також недопущення збору осколків сторонніми особами. Для вирівнювання воронки від снарядів виділялася спеціальна команда з нижчих чинів.

Для визначення збитків від випадкових потрав призначалася

змішана комісія, яка після кожної практичної стрільби повинна була визначити обсяг збитків.

Повідомляючи про це розпорядчому комітету в Київ, комендант форту просив найшвидше повідомити, чи не має комітет заперечень зі своєї сторони відносно стрільби з верків. Про те, що 12 і 14 листопада відбудуться стрільби, комендант форту полковник Корзун повідомив дубенського повітового справника. Першого дня стрільби відбулися на поле, що на окраїні Тараканівського лісу. А 14 листопада – на лощину між хутором Олександрівка і селом Великі Загорці. В дні стрільби на флагшток фортеці піднімали великий білий прапор. Комендант просив довести це до відома місцевих жителів і заборонити їм на час стрільб прохід, проїзд, переганяння худоби по дорозі на Дубно, із хутора Олександрівка до Великих і Малих Загорців, а також знаходитися на місцевості, яка охоронялася нижчими чинами форту (*Там же*, ф.497, оп.1, спр.8, арк.11-17, 6-7,1,4; спр.7, арк. 84,117).

В цей же день комендант форту повідомив зацікавлені сторони про перенесення практичних стрільб з основного дня на 13 листопада. Для забезпечення безпеки стрільб командир 11-ої артилерійської бригади розпорядився виділити в наряд в оточення 30 кінних нижчих чинів від першого дивізіону. На командира дивізіону покладалася відповідальність за підбір людей для оточення.

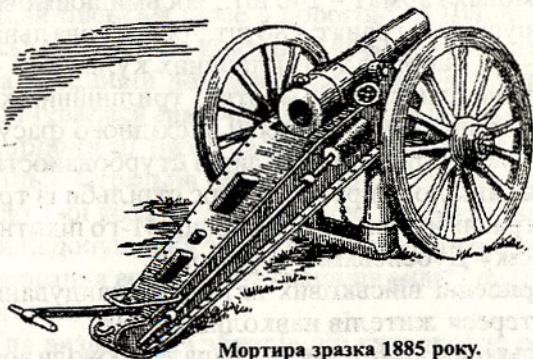
Для проведення практичних стрільб комендант форту клопотав також перед окружним генерал-квартирмейстером Київського військового округу про виділення необхідної кількості боєприпасів. Зокрема, шестидюймових бомб – 380 шт., шрапнелей для шестидюймових гармат – 240 шт., восьмидюймових бомб – 100 шт., напівпускових гранат – 80 шт., освітлювальних ядер – 40 шт., ракет – 40, набоїв для трилінійних кулеметів – 5 тис. шт. Стрільбу із напівпускових мортир, трилінійних кулеметів і ракетами пропонувалося учинити зі східного фасу у напрямку болота, що не викликало особливої стурбованості у жителів. Крім того, намічалось провести курс стрільби із трилінійних гвинтівок у травні-червні на стрільбищі 41-го піхотного Селенгінського полку Дубенського гарнізону.

Як бачимо, при вирішенні військових питань командування форту зважало на інтереси жителів навколишніх сіл. Вдосконалення військової майстерності надалі проводилося

відповідно до інструкції по проведенню практичних занять. Віднайдено документи, зокрема про проведення збройного змагання між взводами у дві черги. У першу чергу керівниками змагань було призначено старших фейєрверкерів Гливу і Филипова, а інструкторами – молодших фейєрверкерів Середина, Маташа, Фокіна, Буданцева і по 50 допоміжних робітників від кожного взводу. В другу чергу керівниками змагань були старший фейєрверкер Іванчихін і молодший фейєрверкер Беликін, інструкторами – молодші фейєрверкери Єлісеєв, Марчишин, Покутнєв, Безуглов і 50 допоміжних робітників від кожного взводу.

В комісію для оцінки наслідків змагання і присудження призів ввійшли: голова – поручик Шевцов, члени – поручик Потопольський, підпоручики Щуцький, фон-Нотбек, Котельников. Комісія керувалася § 112 інструкції завдань збройного змагання. Для проведення заходу доставили дві 8-дюймові мортири. Мортири, як і належало, лежали на підкладках: лафетах, платформах, облоговий передок був з відтяжками, мався залізний триножний підйомник, шанцевий інструмент. Обслуга виставлялася позаду мортири.

17 квітня 1901 року відбулися збройні змагання між взводами. Говорячи про стрільбу артилерії, необхідно сказати про тих, хто і як обслуговував артилерійську гармату. Сила і міць гармати залежала не лише від ступеня її технічного удосконалення, але й від бойової виучки, злагодженості і швидкості дій обслуги. Тому вміло працювати біля гармати – наводити її на ціль, заряджати, вести вогонь – могли тільки спеціально підготовлені люди. Враховуючи це, оціночна комісія відзначила

Мортира зразка 1885 року.

призом перший взвод. Назви призів, нагород, присвоєні звання, прізвища й імена переможців були оголошені в наказі. Так, розпорядник робіт старший фейєрверкер Прокіп Іванчихін був нагороджений

грошовою премією у сумі 25 крб. і годинником зі срібним ланцюжком, молодший фейєрверкер інструктор Василь Єлісеєв, молодший фейєрверкер Онуфрій Марчишин одержали по 4 крб. Кожний з 50 робітників одержав по 50 коп., серед них Климентій Чумак, Петро Станчук, Герасим Журавський, Пилип Козак, Парфен Олексюк та ін. Всі нагороди були внесені в алфавітні списки нижчих чинів.

12 серпня	9	28-ми дюймові легкі мортири	Для одного офіцера В першу чергу. Навісна по дворику облогової батареї з метою руйнування платформ і взагалі матеріальної частини батареї	24 бомби 8-ми дюймових з 2 мідними поясами в 2 калібри	24 заряди з крупнозернистого пороху всі заряди по плану стрільби
12 серпня	9	Те ж	Для одного офіцера В другу чергу. Те ж саме.	Те ж саме	Те ж саме
13 серпня	7	46-ти дюймові 120 пудові гармати	Для одного офіцера В першу чергу. Перекидна по артилерії, прикритой траверсом, на 800 саж. Спостережні прибори: два прибори Маллера і батарейний спостережний трикутник.	36 бомб з 2 мідними поясами	36 зарядів з крупнозернистого пороху 8 фунтів
13 серпня	8	46-ти дюймові мортири	Для одного офіцера В другу чергу. Навісна по дворику облогової батареї з дистанції близько 800 саж. Наводка роздільним способом. Користуватися двома боковими і одним батарейним спостережним трикутником.	20 бомб 2 калібри з тонкою свинцевою оболонкою	20 зарядів з артилерійського пороху, всі згідно плану стрільби
Те ж			Для одного офіцера В третю чергу. Те ж.	Те ж	Те ж
			Змагання з стрільби фейєрверкерів.	12 бомб з свинцевою оболонкою	12 зарядів з артилерійського пороху, 7 фунтів.

За результатами збройного змагання приз був вручений також 4 взводу, виконавцю робіт молодшому фейєрверкеру Василію Беликіну видано 25 крб. і годинник зі срібним ланцюжком, інструктори молодші фейєрверкери Семен Безуглов і Федір Покутнєв одержали по 4 крб. Кожний із 50 робітників одержав по 50 коп. з занесенням в алфавітні списки нижчих чинів.

Для проведення оглядової стрільби 16 і 17 червня 1901 року завідувачу майна було наказано заздалегідь заготовити 8 мішеней, а також оглянути набої. Цей огляд передбачався циркуляром штабу округу (Там же, *спр.* 15, *арк.* 11, 15, 16, 51).

16 жовтня була проведена чергова бойова стрільба з верків форту у присутності командувача військами округу. Його ви-

сокопревосходительство залишився цілком задоволений діями всіх, хто брав участь у стрільбі, наказав видати нижчим чинам фортечної артилерійської роти по чарці горілки.

На 1 січня 1901 року в артилерії форту нараховувалося 634 тридюймові освітлювальні ракети. Протягом року поступило 85 штук, за цей же час було використано 100 штук, а на 1 січня 1902 року в форту знаходилось 619 ракет.

На початку травня 1901 року із окружного складу одержано 5700 шт. (9 ящиків) набоїв бойових до трилінійних гвинтівок, 2000 набоїв холостих гвинтівочних трилінійних, 207 набоїв бойових, осалених, трилінійних до револьверів зразка 1895 року, 20 тисяч капсулів для стрільби дробиною (шротом).

З Київського облогового артполку були надіслані в форт 400 сталених діадерегемених шрапнелей до 8-дюймових мортир зразка 1877 року, що складало 200 пудів. 7 жовтня 1902 року управління з облогового артполку доповідало в окружне артилерійське управління, що 400 неспоряджених 8-дюймових шрапнелей відправили в Дубно 4 лютого, наповнені кулями, залитих сіркою. Все одержано у форту на підставі відношення від 13 березня 1902 року.

1 вересня 1901 року у форту одержали “доведену технічну програму головного артилерійського управління”, в якій сказано: “Внаслідок повторення нещасних випадків, стрільбу з трубокми 1875 року наказую припиняти в усіх випадках. Про стрільбу фортової артилерії наявними снарядами з зазначеними трубокми в подальшому буде повідомлено додатково”.

27 листопада 1901 року у Дубенському форту була признана практична стрільба - згідно із щорічним планом військового округу.

Стрільби з верків форту мали відбутися з 6-дюймових 120 пудових гармат, з п'яти черг. Перша черга: 20 бомб по стрічковій цілі, на дистанцію біля 1000 сажнів. Командував батареєю молодший фейєрверкер Горбатов; друга черга - 20 бомб по взводу польової батареї на дистанцію біля 1100 сажнів, командував молодший фейєрверкер Маташ. Третя черга - 19 бомб і 22 шрапнелі по сусідній батареї з двох гармат, на дистанцію біля 1050 сажнів, командував батареєю молодший фейєрверкер Марчишин. Четверта черга - 19 бомб і 22 шрапнелі по одній батареї з двох гармат, на дистанцію біля 1200 сажнів. П'ята

черга – 48 бомб, 36 шрапнелей по облоговій батареї з чотирьох облогових гармат, на дистанцію 1200 сажнів. Командував батареєю підпоручик Щуцький.

Від батарейних командирів вимагалось чітко організувати спостереження за проведенням стрільби, контролювати правильність дій обслуги, стежити за справністю гармат, матеріальної частини і прийнятого на батарею бойового комплекту, забезпечувати безпеку стрільби взагалі.

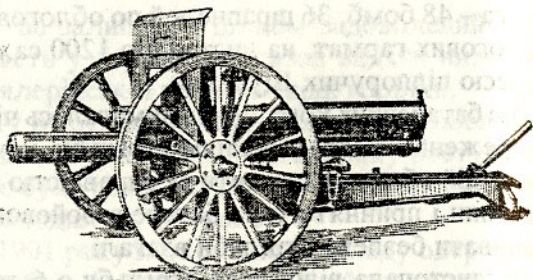
28 листопада відбулися стрільби з 6-дюймових у 120 пудів гармат, в дві черги. Одна черга: 24 бомби, 20 шрапнелей по облоговій батареї з 4 гармат, на дистанцію біля 1000 сажнів (командир батареї підпоручик Котельников). Друга черга: 24 бомби і 20 шрапнелей по облоговій батареї з двох гармат, на дистанцію біля 1050 сажнів (командир батареї підпоручик фон-Нотбек). Третя черга: з чотирьох 8-дюймових мортир – 30 бомб по облоговій батареї з 4 гармат, на дистанцію до 1400 сажнів (командир батареї поручик Шевцов).

У спостережному цепу знаходився підпоручик Щуцький, а для нагляду за розривом снарядів цеп очолював підпоручик Котельников.

29 листопада було проведено практичні стрільби з 57-міліметрової канонірної гармати, витрачено 72 гранати, дано три картечі з двох трилінійних кулеметів (використано 10 тисяч набоїв). Цього ж дня проведено точну стрільбу із чотирьох півмортир, витрачено 40 гранат з вибиванням 20 освітлювальних ядер. Для освітлення місцевості використано 20 ракет. Командував стрільбами поручик Шевцов, якому було доручено організувати службу, розподілити батареї.

Вище командування намагалося не обмежувати Дубенський форт у проведенні практичних стрільб, добре розуміючи, що йому відводиться важлива роль у оборонній системі на західних рубежах. Про це свідчить документ головного артуправління Міністерства оборони від 14 березня 1902 року, направлений начальнику артилерії Київського військового округу: "Не вважаючи зручним постачати дубенську кріпосну артилерію гарматами зразка 1867 року спеціально лише для підготовчої практичної стрільби, беручи до уваги, що на такі вправи дубенській роті повинно бути призначено всього 144 снаряди, а також те, що частина практичних стрільб з гармат зразка 1867 року проводиться у фортецях виключно з економічних мірку-

вань і внаслідок не-
достачі в комплек-
тах кріпостей сна-
рядів до гармат
зразка 1877 року і
найновіших систем,
я, відповідно до за-
ключення інспек-
тора фортової ар-
тилерії, вважаю

76-мм скорострільна гармата зразка 1902 року

можливим зробити виняток для дубенської фортечної арти-
лерії і надати їй виконувати весь курс практичної стрільби з
гармат, які знаходяться на озброєнні у форту.

При цьому наказую вашому превосходительству вказати на-
званій фортовій артилерії: 1. Що підготовчі фейєрверківські
практики повинні проводитись з 6-дюймових гармат, а такі ж
офіцерські практики як із таких гармат, так і з 8-дюймових
мортир бомбами із звичайного чавуну. 2. Програму для бойо-
вих практик належить виробити стосовно умов і завдань бойо-
вого використання гармат форту. Оригінал підписав товариш
генерал - фельдцейхмestера генерал-лейтенант Альтфатер і
начальник відділення полковник Павлов”.

Одночасно було вирішено частину практичних стрільб про-
водити артроті форту на Київському полігоні, іншу частину
бойових практик - з верків форту на протязі двох днів у другій
половині вересня.

12 серпня 1902 року завідувач артчастини форту був на Київ-
ському полігоні. Начальник артполігону дозволив 13 серпня о
8-ій годині вечора провести передбачений пуск 20 світних три-
хвилинних ракет і стрільбу з півпудових мідних мортир світни-
ми зарядами (Там же, оп.2, спр.2, арк.115).

Тоді ж артилеристи Дубенського форту провели змагання з
артилеристами Київського облогового артполку. А ось резуль-
тати.

22 серпня 1902 року у наказі №84 по 3-му облоговому арти-
лерійському полку, у параграфі 3 “Призи за змагальну стріль-
бу” зазначалося, що 16 серпня була проведена на полігоні зма-
гальна стрільба роти облогового артбатальйону і Дубенської
артроти. Оціночна комісія згідно з рапортом голови комісії
капітана Фалєєва присудила і видала призи: перший -перший

роті облогового артбатальйону і другий - Дубенській артроті (Там же, оп.2, спр.2, арк.194).

Розклад стрільб Дубенської артилерійської роти на Київському навчальному артилерійському полігоні 1902 року

Місяць, число	№ № практик	Число, рід, калібр гармат	Вид стрільб, дистанція, по якій цілі, з якими приборами, хто веде стрільбу	Вид, число снарядів	Вид, число зарядів
7 серпня	2	4-6 мортир тразка 1867 року	Для двох фесверкерів Навісна по облоговій батареї, з дистанції близько 600 саж. - для 1 черги і близько 700 саж. - для 2-ої черги. Наводка роздільними способами: 1 спостережний трикутник на батареї для вимірювання бокових відхилень, відхилення снарядів в дальності повинні спостерігатися тим, хто стріляє з допомогою бінокля.	На кожного фесверкера по 23-6 дюймових бомб в 2,5 калібру з тонкою свинцевою оболонкою	Заряди з пороху по 23 на кожну чергу, вага зарядів по плану стрільби
8 серпня	1	2-24' мідних довгих гармат	Для двох фесверкерів Прицільна бомбою з переходом на шрапнель по облоговій батареї з дистанції біля 700 саж. для 2-ої черги. Наводка роздільним способом, для виміру бокових відхилень користуються спостережним трикутником. Для спостереження перелетів і недолетів користуватися біноклем.	На кожного фесверкера 10 бомб і 12 шрапнелей з свинцевою оболонкою	Заряди з артилер. пороху. Вага 7 фунтів по 22 на кожного фесверкера
8 серпня	3	4-24' фунтових коротких гармат	Для одного офіцера В першу чергу. Прицільна бомбою з переходом на шрапнель по облоговій батареї на 800 саж. Засоби спостереження: батарейний спостережний трикутник і бінокль. Наводка по прицілу.	12 бомб в 2-ий калібр з товстою свинцевою оболонкою і 18 шрапнелей з свинцевою оболонкою	Заряди з артилер. пороху вагою 4 фунт., 30 зарядів
8 серпня	4	4-24 фунтових коротких гармат	Для одного офіцера В другу чергу. Стрільба шрапнеллю по відкрито стоячих військах з попередньо пристрілкою бомб на дистанцію близько 1000 саж. Наводка по прицілу. Бінокль.	8 бомб в 2-ий калібр з товстою свинцевою оболонкою і 22 шрапнелі з свинцевою оболонкою	30 зарядів артилер. пороху вагою в 4 фунти
8 серпня	5	4-6 дюймових, мідних фортечних мортир	Для одного офіцера В третю чергу. Наводка по витратному погребу облогової батареї з дистанції близько 800 саж. Засоби спостереження: два спостережних трикутники, з яких один батарейний. Наводка роздільна.	30 бомб 6-ти дюймових з тонкою свинцевою оболонкою	30 зарядів з артилер. пороху вага згідно з планом стрільби
9 серпня	6	4-6 дюймових 120 пудових гармат	Бойова практика В третю чергу з 12 до 2 годин після полудня. Для одного офіцера. По групах, що піднімаються або відкрито стоять на різних дистанціях і в різному напрямку мішенях, з переносом ваги з одних груп на інші, при обмеженому часі дії (від 3 до 5 хв. на кожну групу). Наводка по прицілу. Бінокль.	16 бомб і 2 мідними поєсами і 24 шрапнелей з центральною камерою	40 зарядів крупнозернистого пороху 8,5 фунтів
12 серпня	9	28-ми дюймових легкі мортри	Для одного офіцера В першу чергу. Навісна по дворічку облогової батареї з метою руйнування платформ і взагалі матеріальної частини батареї (оп.2, д.2, с.97).	24 бомби 8-ми дюймових з 2 мідними поєсами в 2 калібри	24 заряди з крупнозернистого пороху всі заряди по плану стрільби
12 серпня	9	Теж	Для одного офіцера В другу чергу. Теж саме.	Теж саме	Теж саме
13 серпня	7	46-ти дюймові 120 пудові гармати	Для одного офіцера В першу чергу. Перекидна по артилерії, прикритий траверсом, на 800 саж. Спостережні прибори: два прибори Малаєра і батарейний спостережний трикутник.	36 бомб і 2 мідними поєсами	36 зарядів з крупнозернистого пороху 85 фунтів
13 серпня	8	46-ти дюймові мортри	Для одного офіцера В другу чергу. Навісна по дворічку облогової батареї з дистанції близько 800 саж. Наводка роздільним способом. Користуватися двома боковими і одним батарейним спостережним трикутником.	20 бомб 2 7 калібри з тонкою свинцевою оболонкою	20 зарядів з артилерійського пороху, всі згідно плану стрільби

30 листопада 1902 року командувач Київського військового округу знову відвідав Дубенський форт і провів оглядову стрільбу з його верків. Артилерійська рота одержала установку,

що головні сили противника рухаються на Дубно від села Птича через колонії Турковичі та Ольшанку. Крім того, для дій проти форту на висоті 116 перед хутором Олександрівка встановлена облогова батарея, а за гребенем висоти 112 і на північному сході від неї розташовані дві польові батареї з піхотним прикриттям. Водночас противник намагатиметься оволодіти фортом, атакуючи його з боку сіл Дитиничі та Волиця. У відповідь на це командування форту прийняло рішення: із західного фасу завдати удару з 4-х шестидюймових вагою 120 пудів гармат 12 бомбами і 36 шрапнелями по польових батареях, з 4-х восьмидюймових мортир - 20-ма бомбами по облоговій батареї та з 4-х трилінійних кулеметів "Максим" по штурмуючих військах. Для ведення кулеметного вогню виділялось 3600 патронів.

Після оглядової стрільби управлінням завідувача артчастини форту був складений звіт про витрати боєприпасів і матеріалів, а також коштів, використаних на виготовлення мішеней (*Там же, оп.2, спр.2, арк.216-224*).

Комендант форту постійно інформував цивільні органи влади, командування Дубенського гарнізону про навчальні та бойові стрільби у форту, а ті в свою чергу приймали рішення щодо забезпечення належного порядку в зонах стрільби. Так, 18 вересня 1904 року начальник Дубенського гарнізону генерал-майор Карганов видав наказ, в якому зазначалося, що 22 вересня о 10-ій годині ранку з верків Дубенського форту буде проведена практична стрільба з гармат. Командиру 32-го драгунського Чугуєвського полку пропонувалося призначити в оточення два ескадрони та вислати в розпорядження коменданта форту трубача і двох кінних вістових. Для уточнення місцевості командирам цих ескадронів потрібно було прибути в управління коменданта форту 21 вересня на 10-ту годину 30 хвилин ранку. Командиру 41-го піхотного Селенгінського полку слід було подбати про направлення у форт 22 вересня на 8-му годину ранку лазаретної лінійки (*Там же, оп.1, спр.36, арк.134*).

Щорічні учбові заняття у мирний час, особливо практичні стрільби у форту та на спеціальних полігонах, були головною складовою бойової підготовки особового складу артилерійської роти. Під час цих стрільб відпрацьовувалась техніка ведення вогню, до автоматизму доводився взаємозв'язок між номерами обслуги, шліфувалися навички володіння зброєю. Стрільби демонстрували виучку офіцерів, фейерверкерів, каноні-

рів і бомбардирів, підтверджували їх здатність виконати свій військовий обов'язок.

Мобілізаційний план форту

Для участі в роботах по переведенню форту в оборонний стан в перший день дій передбачалося залучати 430 різноробочих, 30 столярів, 11 мулярів, 75 підвід з провідниками, на другий бойових день – 530 різноробочих, 30 столярів, 11 мулярів і 90 підвід парокінних. Всі вони набиралися з жителів навколишніх населених пунктів.

Військово-статистичний опис району форту засвідчує, що в гарнізоні було достатньо місця для складів і зберігання життєвих запасів форту, але зможе гарнізон використати ці запаси в обмеженій кількості. А тому збиралися детальні відомості про можливості матеріального забезпечення навколишніми населеними пунктами.

В протипожежному плані в 1897 році у командування форту були проблеми. Тут не було штатного протипожежного інструменту, а також спеціальної команди. З інструментів були в наявності малі і великі брандспойти на чотирьох колесах, шість сокир, шість багрів і один лом, завезені інженерною службою при будівництві форту. Як видно, ці засоби були вкрай обмежені і мало відповідали своєму призначенню. Надалі у плани будівництва було включено заходи по зміцненню матеріальної бази пожежної команди.

План дій гарнізону форту в мирний та воєнний час був скрупульозно розроблений. Ним передбачалося у воєнний час весь гарнізон форту розміщувати в казармах, призначених спеціально для цього періоду.

З оголошенням мобілізації у форт прибували: в артилерійську роту – прапорщик запасу польової пішої артилерії; в управління виконавця інженерних робіт із Дубно прибував один обер-офіцер, місцевий інженер; в управління коменданта форту – інтендантський чиновник і ієромонах Дубенської пустині. Крім того, в день мобілізації на вимогу коменданта прибувала одна рота 41-го піхотного Селенгінського полку, яка на сімнадцятий день мобілізації підсилювалася двома ротами 138-го піхотного Сімферопольського полку.

Такий стратегічний і тактичний план був розроблений у 1897 році на мирний і воєнний час, який поступово змінювався, удосконалювався з розвитком самого форту.

НОВОБРАНЦІ І НИЖЧІ ЧИНИ

Водночас з будівництвом форту налагоджувалася і військова служба. Спочатку тут служили військові з інших фортець. Як правило, вони несли охоронну службу на об'єкті. Архівні дані свідчать, що у форту з 1885 року перебувала 16-та рота Івангородської фортової артилерії. Вона протягом п'яти років несла тут строкову службу. Документи дають підставу стверджувати, що в 1897 році Дубенський форт був пов'язаний із Київською фортовою артилерією.

Починаючи з 1885 року, регулярно ведеться алфавітна книга Дубенської фортової артилерійської роти. Обсяг роботи роти постійно збільшувався, змінювалися завдання, і в 1891 році було вже заведено 12 справ. Уперше, у 1889 році, виявлено розписування новобранців. У процесі налагодження служби особового складу форту на новоприбулих складалися більш об'ємні справи. Поступово військове відомство визначило і губернії, з яких надходило поповнення у форт. Сюди присилали новобранців з України, Росії.

Так, згідно з наказом головного штабу в Дубенську артроту прибули рекрути призову 1901 року з Курської губернії Белгородського повіту (25 чол.), Пермської губернії Верхотурського повіту (12 чол.), Полтавської губернії Прилуцького повіту (30 чол.), Хорольського повіту цієї ж губернії (14 чол.), Естляндської губернії Везенберзького повіту (31 чол.) – загальною кількістю 112 чоловік. *(Там же, оп.1, спр. 17, арк.9).*

Мобілізаційні плани форту трималися у великому секреті. Разом з тим, до прибуття новобранців тут посилено готувалися. Заздалегідь впорядковували приміщення, укомплектовували одяг, опалювали лазню. Графік прибуття новобранців був стислий, розрахований, як правило, на два-три місяці, але оскільки окремі новобранці нерідко відставали від своїх команд,

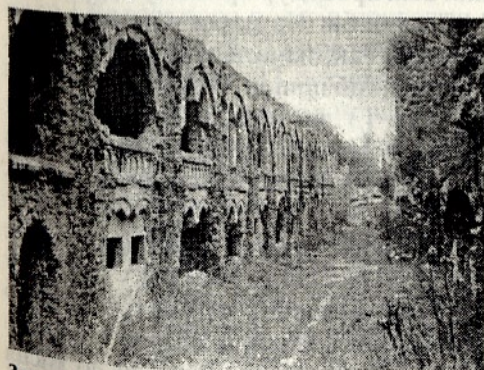
цей процес затягувався. Напруженим, зокрема, був місяць листопад, коли протягом тижня прибувала основна маса призовників.

Новобранців, призначених на службу у Дубенський форт, зустрічали на залізничному вокзалі. На підставі наказу військового відомства на станцію Дубно постійно відправляли підводи і двох нижчих чинів. По управлінню артчастини, згідно з графіком прибуття пасажирських поїздів в Дубно видавались відповідні накази. Скажімо, на підставі наказу КВО за №82 8 листопада 1901 року на 10-ту годину 15 хвилин вечора на станцію Дубно висилалася підвода з двома фейерверкерами для заводу речей призовників. Наступного дня на станцію Дубно прибула підвода з двома фейерверкерами для перевезення речей вже іншої партії новобранців. У цей день прибули на службу в форт рекрути Везенберзького повіту Естляндської губернії. Всі вони були занесені, як свідчать документи, до списків роти, поставлені на провіантне і приварочне забезпечення, а на грошове забезпечення - з 1 листопада, харчування передбачалося з дня прибуття. Прибув того дня 31 чоловік. Після лазні, поглибленого огляду лікарем поручик Жданов перевіряв привезений казенний одяг відповідно до формулярного списку. У прибулих з'ясовували претензії і пропозиції, які передавались завідувачу артчастини на реагування. Усі гроші призовників (109 крб.) передали на зберігання у касу управління.

19 листопада 1901 року знову прибуло 25 чоловік з Белгородського повіту, яких відразу занесли до списків роти, поставили на продовольче забезпечення, а з 12 листопада — на жа-

лування. Начальника партії, молодшого унтер-офіцера Якова Гульчука поставлено на забезпечення з 19 по 23 листопада. На другий день всіх новобранців о 7-ій годині ранку спровадили в лазню, о 10-ій годині — до лікаря, а далі — приміряти казенний одяг за формулярними списками.

Через три дні, 22 листо-

Загальний вид східного фасаду центральної казарми.

пада, на станцію Дубно на 9-ту годину ранку вислали підводу для завозу речей нової групи новобранців. Цього дня прибуло 30 новобранців з Прилуцького повіту Полтавської губернії. А молодий солдат Семен Малик, який занедужав, згідно з записами у документах, перебував у цей час на лікуванні у Прилуцькій земській лікарні. На забезпечення було поставлено начальника партії новоприбулих єфрейтора Макара Скаченка.

Ще через два дні прибуло 14 новобранців Роменського повіту Полтавської губернії, очолюваних молодшим унтер-офіцером Дорофієм Некрасовим.

Наступна партія у кількості 12 чоловік новобранців Верхотурського повіту Курської губернії прибула 12 грудня. Того ж дня вони були поставлені на харчування, а з 20 листопада – на жалування.

Інколи траплялися випадки, коли в осінньо-зимовий період новобранці не мали власного одягу аби прибути до місця служби, тому повітові військові начальники видавали їм необхідні казенні речі, які після прибуття до місця призначення поверталися назад. Наприклад, такі речі новобранців призову 1901 року записали в матеріальну книгу на приход: Везенберзького повіту – 3 пари чобіт, 3 пари бавовняних шкарпеток, 3 пари навушників; Белгородського повіту – два кожухи; Верхотурського повіту – 4 шинелі, 5 башликів, 4 шароварів, 2 пари повстяників. *(Там же, стр.17, арк. 81).*

У форту завжди шанобливо ставилися до тих, хто супроводжував новобранців. Їх ставили на забезпечення на час здачі привезених, і після виконання всіх процедур прийому-здачі вони відбували до місця постійної служби. На дорогу їм видавали транспортні і продовольчі гроші. Так, начальника партії новобранців з Естляндської губернії, який привіз 31 новобранця, зарахували на забезпечення з 9 по 13 листопада. А начальника партії молодшого унтер-офіцера Матвія Бубнова зарахували на забезпечення з 12 по 17 грудня 1901 року і видали дорожніх 2,14 крб.

Новий рік, як завжди, приносив нові турботи. Особливої уваги, передусім, вимагали новобранці. Так, 6 січня 1906 року окремим наказом до списків артроту були занесені рекрути Балтського повіту Подільської губернії Михайло Цимбалюк і Хома Задорожний, які відстали від команди і з запізненням прибули до місця служби. Так чинили й з іншими, що відставали від своїх команд.

Про організоване проведення мобілізації на службу в Дубенський форт переконливо свідчать архівні документи подальших років. 24 січня 1906 року зараховано до списків нижчих чинів новобранців призову 1905 року Златоустівського повіту Уфимської губернії у кількості 34 чоловіки, які прибули на службу в артилерію форту. Їх супроводжував фельдфебель 214-го піхотного Мокшанського полку Андрій Демиденко, якого зарахували на приварочне і чайне забезпечення відповідно до атестата. У форту він перебував три доби.

Цього дня прибулим новобранцям артилерії було видано 34 шинелі і кашкети другого строку. Мундирний одяг другого строку був переведений у третій строк за описом ротного майна.

На окремому контролі в Дубенському форту перебувало обмундирування призовників. Свідченням цього є наказ №28 від 28 січня 1906 року. У ньому, зокрема, завідувач управління артчастини зазначав, що "оскільки всі новобранці, призначені на службу в артилерію, у цьому році вже прибули, завідувачу господарства з 1 лютого необхідно розпочати підгонку мундирного одягу і закінчити цю роботу до 7 лютого. Для підгонки взяти з цейхгауза із другого строку одягу 111 мундирів і шароварів. Усі поношені предмети обмундирування, які видані вже для носіння, теж рахувати. Підігнаний одяг видати для носіння і внести в записні книги, відібрати принесені новобранцями зі збірних пунктів видані їм різні предмети. Ці предмети, згідно з положенням, негайно здати Дубенському повітовому військовому начальнику під квитанції, попередньо оприходувавши, а тоді виписати на видаток". Новобранці Златоустівського і Балтського повітів привезли зі збірних пунктів 4 шароварів, 13 шинелей, 2 пари чобіт, 14 кожухів, 41 пару шкарпеток, 41 навушник, 33 суконних рукавиці, 33 простих. Усі речі були здані Дубенському повітовому військовому начальнику.

Як бачимо, привезені у форт речі, кошти обліковувалися і здавалися на збереження. Наприклад, 28 листопада 1901 року новобранці передали у касу власних грошей у сумі 239 крб., а всього у листопаді молоді солдати здали векселів на 400 крб. і розписку на 50 крб. Усі ці фінансові документи були записані в скарбницю управління артилерійської частини.

У ті часи, зрештою, як і зараз, новобранцями опікувалися бувалі солдати. Зокрема, до молодих вояків прикріплювалися наставники, так звані дядьки, які і навчали, і відповідали за призовників під час їх перебування на етапі молодого солдата.

Тут в управліннях, бібліотеці, навчальній команді була книга “Пам’ятка для дядька і новобранця”, водночас було ряд інших книг, які наставляли, як виховувати новобранців.

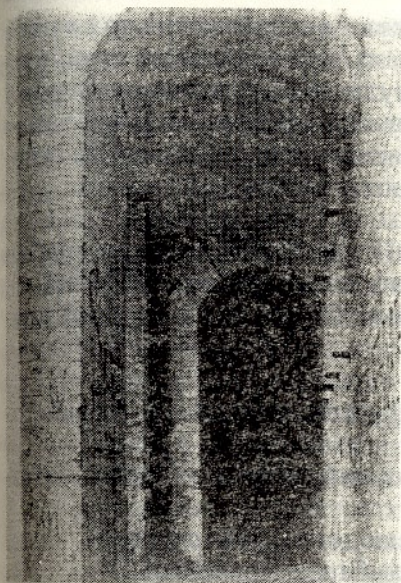
Під час мобілізації призовникам не завжди вдавалося вирішити всі особисті, службові справи. Тому, прибувши на місце військової служби, вони не раз зверталися до командирів за допомогою. Слід підкреслити, що командири всіх рангів з належним розумінням ставилися до таких проблем і, по можливості, допомагали.

Серед документів збереглася доповідна записка молодого солдата фортової артротти Федора Чабанюка, датована 13 січня 1906 року. (Копія). “Його благородію завідувачу навчанням молодих солдатів Г.І.фон-Нотбеку: Минулого 1905 року, будучи на посаді вчителя однокласної церковної школи в Подільській губернії Балтського повіту у селі Пушовея, не одержав жалування за місяць липень і 20 днів серпня в сумі тринадцять карбованців 73 коп. Маю честь покійно просити ваше благородіє поклопотатися за вищеназвані гроші з Балтського відділення Подільської єпархіальної училищної ради”. Г.І.фон-Нотбек через тиждень направив листа в Балтське відділення Подольської єпархіальної ради, в якому зазначалося: “Направляючи листування, прошу вирахувати вказані в доповідній записці гроші для вручення молодому солдату ввіреної мені артилерії Федору Чабанюку”.

На запит завідувача артчастини з управління повітового військового начальника м. Острог Волинської губернії було передано свідоцтво про закінчення курсу Заславського двокласного міського училища молодим солдатом-фельдшером Ананієм Кочубеєм, який у форту був призначений на посаду молодшого медичного фельдшера з 26 лютого 1906 року. Старший лікар 68-ої артбригади колезький радник 2 січня 1906 року підтвердив особистим підписом і казенною печаткою, що “дано справжнє свідоцтво батареїному фельдшеру Овсію Ковбасюку в тому, що він навчався фельдшерської майстерності при лазареті 68-ої артилерійської бригади і після витримання іспитів по програмі, встановленій наказом військового відомства від 1873 року за №29, затверджений Київським окружним військово-медичним інспектором у званні батареїного фельдшера”.

(Там же, оп.2, спр. 4, арк.21, 51).

Нерідко траплялися випадки, коли окремі військовос-

Зводи у коридорі на другому ярусі
центральної казарми.

лужбовці залишалися на службі після закінчення її строку. Скажімо, старшого писаря Зарецького з управління виконавця інженерних робіт, згідно з його клопотанням, залишено ще на рік на надстрокову службу і занесено у алфавітні списки. Або ще один приклад. Старший фейєрверкер форту Яким Филімонов 4 березня 1898 року звернувся з рапортом до завідувача артилерійської роти: “Бажаючи залишитися на один рік на надстрокову службу, строк якої минає 5 березня 1898 року, прошу ваше благородіє клопотатися про зарахування

мене на таку у довірену вашому благородіє роту”. Командир роти по інстанції звернувся до коменданта форту, який у своїй резолюції відзначив, що фейєрверкер Я.Филімонов за своїми моральними і службовими якостями цілком заслуговує на бажане зарахування.

Комендант форту полковник П.І.Корзун часто давав позитивні характеристики людям, які були у нього у прислузі чи вістовими. Оцінюючи діяльність каноніра запасу Семена Ярового, він зазначив, що “за час служби своєї у мене впродовж чотирьох років відзначався зразковою поведінкою, тверезістю, справедливістю, бережливістю до довіреного йому майна і взагалі виявив себе гідним довір'я, а тому уважаю обов'язком рекомендувати його наймачам”. Така виважена, благородна, сповнена гідності до людини праці характеристика-рекомендація була видана і каноніру-запаснику Олексію Горбунову.

Кращим нижчим чинам командування Дубенського форту завжди надавало можливість підвищити фаховий рівень у різних закладах чи курсах. Наприклад, в окружне інженерне управління був командирований на 7 діб у квітні 1901 року кондуктор першого класу Яків Федоров для попередніх випробувань на предмет вступу до кондукторської школи.

Разом з тим, у форту практикувалося підвищення по службі для тих нижчих чинів, які відзначалися особливою сумлінністю. Так, у двадцятих числах грудня 1901 року нижчих чинів за хорошу поведінку, знання служби і ретельність при виконанні обов'язків, згідно з клопотанням безпосереднього начальника, підвищили у чині відповідно до оцінок:

а) Управління.

1. Писаря - старшого розряду Петра Карабутова - у розряд вищого окладу платні з носінням золотої нашивки на погоні.

2. Вищого окладу майстровий Іван Ситников - у старший розряд.

б) Рота.

1. Старший фейєрверкер Онуфрій Мартинюк - у фельдфебелі.

2. Молодші фейєрверкери Василь Горбатов і Степан Моташов - у старші фейєрверкери.

3. Бомбардири (6 чоловік) - у молодші фейєрверкери.

4. Каноніри (14 чоловік) - у бомбардири-навідники.

5. Каноніри (4 чоловіки) - у бомбардири-лаборатористи.

6. Каноніри (27 чоловік) - у бомбардири.

На підвищених у чині 56 чоловік були внесені зміни у алфавітні списки.

Ще один документ свідчить, що молодший фельдшер управління Дубенського форту Ананій Кочубей призначений з 20 січня 1907 року старшим медфельдшером в управління з отриманням відповідної плати. Таке розпорядження надіслав у форт військовий медінспектор округу. Цю зміну внесли в алфавітний список.

У практиці стимулювання військовослужбовців були певні обмеження. Зокрема, головний штаб повідомив коменданта, що дозволено просити про підвищення у черговий чин за винятком осіб, звільнених у запас армії за віком.

Призов на дійсну військову службу, як і звільнення у запас армії, з року в рік був безперервним процесом, який вимагав постійного навчання нижчих чинів, їх переведення за заслуги у вищі чини. Так, відповідним наказом від 22 квітня 1906 року писаря молодшого розряду управління коменданта Григорія Дугінця перейменували в нестройові старшого розряду, а 7 грудня 1907 року, згідно з наказом №212, молодший майстровий нижчого окладу управління коменданта Стефан Красни-

ков за хорошу поведінку, знання і старання перейменованій у старшого майстра вищого окладу.

У форту завжди дбали про підвищення ініціативних нижчих чинів. Тому на підставі "Положення про господарство роти" завідувач управління артилерії запропонував "вибрати у кожному взводі кандидата на посаду артільника" і списки представити для затвердження в управління. Невдовзі полковник Азіков затвердив на посаду артільника, обраного нижчими чинами, бомбардира Орла, а кандидатами – Ковальчука, Прядкіна, Чуровського. Щойно призначеному артільнику наказувалося прийняти все артільне господарство від колишнього артільника Собилінського, а з 1 липня заступити і вести звітність.

Великою проблемою для управлінь форту, зокрема, артилерійської роти, була низька освіта нижчих чинів. Особливого клопоту це завдавало при бойовій підготовці військовослужбовців. Адже не можна влучно стріляти без уміння застосовувати розрахунки. Тому в навчальну команду підбирались найбільш здібні, кмітливі новобранці, які згодом могли зайняти певні посади, стати молодшими командирами. Розклади роботи навчальної команди засвідчують, що тут навчали, окрім спеціальних, загальноосвітніх дисциплін - читанню, письму, арифметиці.

На навчання нижчих чинів Київське окружне інженерне управління постійно надсилало цілеспрямовані кошти. Зокрема, у січні 1903 року з Дубенського казначейства було одержано 36 крб. на навчання нижчих чинів грамоті. Такі гроші записувались в артільну суму, а потім видавалися офіцерам. У січні того ж року кошти на навчання нижчих чинів грамоті були видані старшому офіцеру поручику Потопольському. Завідувач артчастини, в свою чергу, вимагав від нього представити звіт про витрачання грошей.

У навчальній команді знаходились документи і посібники, які настановляли, як організувати таке навчання: "Положення про навчання нижчих чинів", "Арифметика для солдатів", "Практична геометрія", а також книги "Бесіди про природу", "Служник правописання".

Разом з тим, під час проходження строкової служби нижчі чини мали можливість заробляти гроші на різних будівельних роботах, які потім розподілялися між ними. Свідченням цього є наказ №260 параграф 2 від 17 вересня 1901 року, де зазначено: "Зароблені нижчими чинами роти на приватних роботах 221,

17 крб. записати на видаткову перехідну суму". Або ще такий факт. Зароблені 24,15 крб. витрати за планом 1901 року було видано 15 нижчим чинам. Найбільше одержав Андрій Федулов (5 крб.), всі інші одержали від 1 крб. до 43 коп. А восени завідувач артчастини наказав видати гроші в сумі 25, 52 крб. нижчим чинам, які готувалися до звільнення в запас. (Там же, *спр.16, арк.77*).

Отож не дивно, що нижчі чини влітку намагалися влаштуватися на вільні роботи. Здебільшого такі роботи можна було підшукати на селі. Всі, хто відправлявся у село, оформлялися в тимчасові команди, призначалися старші груп. Інколи проти цього заперечувало керівництво. Наприклад, 20 травня 1905 року комендант форту надіслав термінову записку завідувачу артчастини: "До відома мого дійшло, що двоє нижчих чинів роти знаходяться на вільних роботах (криють дах в казармах). Пропоную зараз же з робіт зняти і ніколи на такі роботи не звільняти, як і у святкові табельні дні на роботи не відпускати. Дозвіл проводити роботи в дні свят стосується тільки цивільних осіб але не нижчих чинів".

Однак фінансове становище управлінь форту, нижчих чинів змусило коменданта йти на певні компроміси. 29 травня 1905 року М.П.Коз'яков звернувся в штаб КВО: "Клопочуся про дозвіл вільних робіт для Дубенської фортової артилерійської роти в період часу з 25 числа липня місяця і перших чисел серпня з огляду на обмеження вкрай артільних сум цієї частини". Так, 5 липня коменданту був пред'явлений список нижчих чинів, звільнених на вільні роботи до поміщика села Мильча в складі 15 чоловік на невизначений строк. Всі члени таких груп були розбиті на партії на чолі зі старшими. У партії №5 відповідальним був старший фейерверкер Гордій Савченко.

Таких прикладів можна навести чимало. З першого липня 1905 року до місцевого поміщика Сту-

Фрагмент фасаду центральної казарми.

динського в село Великі Загорці прибула партія солдатів №2 у кількості 30 чоловік, яку очолював старший фейєрверкер Петро Широкоград. Партія №3 з 40 чоловік на чолі зі старшим фейєрверкером Дмитром Харченком працювала у поміщика Ясинського з села Погорільці. Партія №4 під керівництвом фейєрверкера Олексія Верхолазова розмістилася у поміщика Ужинського з села Олександрівка. На вільних роботах у селі Підлужжя, в поміщика Маркевича працювала партія №6 з 32 чоловік, яку з 6 липня очолював старший фейєрверкер Платон Щербак. Взагалі влітку 1905 року у шести партіях на вільних роботах перебувало 125 чоловік (*Підрахунки автора. Спр. 32, арк. 150, 152, 207, 212*).

З одного боку, комендант форту категорично заборонив використовувати нижчі чини на вільних роботах у форту. З іншого, 29 липня 1906 року М.П.Коз'яков повідомив завідувача артчастини, що командувач військ округу дозволив провести у форту роботи по упорядкуванню бетонних платформ нижчими чинами його роти протягом 12 днів, залучаючи по 20 нижчих чинів щоденно з оплатою 50 коп. в день кожному. "Пропоную Вам, - зазначалося в документі, - надати в розпорядження виконавця робіт з його вимоги названу кількість нижчих чинів з числа бажаних".

Власні кошти нижчих чинів надходили з різних джерел: дехто привозив їх у форт після призову і здавав на зберігання; траплялося, що заробляли на вільних роботах у форту і навколишніх селах; часто гроші військовим присилали поштовими листами-переказами. Наприклад, на 7 березня 1901 року надійшли грошові перекази 48 солдатам, в основному по 2-3 крб., лише Феоктисту Воробйову - 20 крб., Григорію Зозулі - 5 крб., Григорію Ткаченку - 4 крб.

Командири управлінь стежили за регулярними видачами грошей нижчим чинам, які їм належали. На підставі наказу виконавця інженерних робіт форту від 1 березня 1901 року за №13 видані нижчим чинам управління як амунічні гроші по строку цього року. 27 березня 1901 року знову ж таки згідно з наказом на руки солдатам видано 14 крб. власних грошей, крім того, завідувач господарства видав 14 крб. платні і амунічні гроші нижчим чинам артилерії, які знаходилися у відрядженні і звільнені на батьківщину. Ці гроші списали і відправили за призначенням.

Керівництво форту водночас намагалося вирішувати питання зі своєчасною виплатою військовослужбовцям належних їм грошей. Коли при видачі нижчим чинам строку 1901 року служби не вистачило амунічних грошей 12,97 крб., то позичили їх з господарських сум. Або ось ще: виручені від продажу особистих речей звільненого по хворобі на батьківщину каноніра роти Бурлаченка і службову платню за травень-жовтень 1900 року, всього 15,34 крб., записали на прибуток у перехідну суму, а згодом ці гроші відправили за призначенням власнику.

Відповідними нормативними документами військового відомства, зокрема, на підставі постанови за 1869 рік, нижчим чинам армійських частин надавались також короткотермінові відпустки. На період з 1 по 21 квітня 1898 року було видано білет (відпускна картка) писарю управління коменданта форту Василю Малиновському для побачення з ріднею в селі Гриньки Полтавської губернії.

Відпустки військовослужбовцям чітко регламентувалися певними директивами. Так, 5 жовтня 1901 року наказом по артилерії КВО оголошено всім військовим частинам, що норма нижчих чинів, які можуть бути звільненими у термінову відпустку по 1 березня 1902 року від артилерійської частини - не більше 6 чоловік одночасно.

Керівництво Дубенського форту повсякчасно дотримувалося визначеної норми. З 21 жовтня по 6 листопада 1901 року перебувало у короткотерміновій відпустці 6 чоловік. На початку грудня прибулих із відпустки нижчих чинів Миколи Доманицького, Івана Бевза, Йосипа Степина зараховано на забезпечення і того ж дня у тимчасову відпустку відбули Сава Карпенко, Пантелей Бернитович, Іван Картавий. Конвеср відпусток нижчих чинів працював майже безперервно. Вже 7 грудня прибули на місце служби Пилип Перекладовський, Парфен Олексенко, Панас Пічкур, а відбули у відпустку Андрій Ільчук, Платон Приймак, Петро Мерзлюк, Дмитро Горбатюк. Ця практика незмінно застосовувалася і в подальші роки. Як тільки прибули 6 листопада 1906 року із короткотермінових відпусток Сергій Ситніков, Степан Новіков, Вукол Гаврилюк, Григор Зозуля, Родіон Григоров, відразу у відпустку були відправлені молодші фейєрверкери Макар Квачук, Селин Затко, каноніри Антін Стрекалов, Матвій Карамазін, Михайло Драган.

Короткотермінові відпустки були важливою формою заохо-

Керівництво форту водночас намагалося вирішувати питання зі своєчасною виплатою військовослужбовцям належних їм грошей. Коли при видачі нижчим чинам строку 1901 року служби не вистачило амунічних грошей 12,97 крб., то позичили їх з господарських сум. Або ось ще: виручені від продажу особистих речей звільненого по хворобі на батьківщину каноніра роти Бурлаченка і службову платню за травень-жовтень 1900 року, всього 15,34 крб., записали на прибуток у перехідну суму, а згодом ці гроші відправили за призначенням власнику.

Відповідними нормативними документами військового відомства, зокрема, на підставі постанови за 1869 рік, нижчим чинам армійських частин надавались також короткотермінові відпустки. На період з 1 по 21 квітня 1898 року було видано білет (відпускна картка) писарю управління коменданта форту Василю Малиновському для побачення з ріднею в селі Гриньки Полтавської губернії.

Відпустки військовослужбовцям чітко регламентувалися певними директивами. Так, 5 жовтня 1901 року наказом по артилерії КВО оголошено всім військовим частинам, що норма нижчих чинів, які можуть бути звільненими у термінову відпустку по 1 березня 1902 року від артилерійської частини - не більше 6 чоловік одночасно.

Керівництво Дубенського форту повсякчасно дотримувалося визначеної норми. З 21 жовтня по 6 листопада 1901 року перебувало у короткотерміновій відпустці 6 чоловік. На початку грудня прибулих із відпустки нижчих чинів Миколи Доманицького, Івана Бевза, Йосипа Степина зараховано на забезпечення і того ж дня у тимчасову відпустку відбули Сава Карпенко, Пантелей Бернитович, Іван Картавий. Конвеср відпусток нижчих чинів працював майже безперервно. Вже 7 грудня прибули на місце служби Пилип Перекладовський, Парфен Олексенко, Панас Пічкур, а відбули у відпустку Андрій Ільчук, Платон Приймак, Петро Мерзлюк, Дмитро Горбатюк. Ця практика незмінно застосовувалася і в подальші роки. Як тільки прибули 6 листопада 1906 року із короткотермінових відпусток Сергій Ситніков, Степан Новіков, Вукол Гаврилюк, Григор Зозуля, Родіон Григоров, відразу у відпустку були відправлені молодші фейєрверкери Макар Квачук, Селин Затко, каноніри Антін Стрекалов, Матвій Карамазін, Михайло Драган.

Короткотермінові відпустки були важливою формою заохо-

дуктора першого класу Якова Федорова за самовільне відлучення в м. Дубно було заарештовано на три доби простого арешту – так вирішив начальник управління полковник Ф.Ф.Баумгартен. А канонір Григорій Сарафанов після переклички дозволив собі недоречні висловлювання, не визнав своєї провини, за що був заарештований на сім діб суворого арешту.

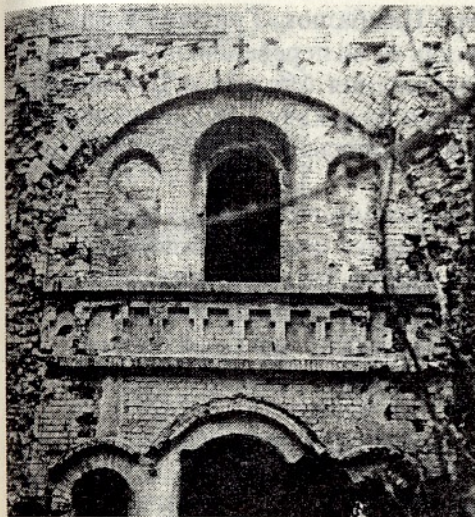
Не можна назвати скільки, але мали місце втечі з форту нижчих чинів. Так, 15 січня 1900 року з форту втік молодий солдат Олександр Мокляк. Минув рік у пошуках дезертира і тільки 30 січня 1901 року наказом по артилерії форту він був виключений зі списків частини. Канонір артроті Стефан Цепілов восени 1906 року вважався втікачем, тому грошовий пакет на 4 крб., адресований цьому нижчому чину, повернуто начальнику поштово-телеграфної контори для передачі подавачеві.

Показовим є і такий приклад. У неділю 4 лютого 1907 року молодший фейєрверкер Семен Мелихов відпрошувався у місто на понеділок, однак завідувач артчастини не відпустив, мотивуючи це тим, що у п'ятницю буде звільнена команда, в тому числі й він. Не одержавши дозволу командира, С.Мелихов все ж пішов у Дубно з дозволу підпоручика Максимова, не попередивши його, що звільнення не дозволено вищим начальником. В результаті було порушено питання про розжалування фейєрверкера С.Мелихова в каноніри.

29 січня 1906 року бомбардир Опарін, звільнений у Дубно з командою, відстав від неї і повернувся у форт наступного дня близько 12-ої години. Під час дізнання він заявив, що випив горілки, а оскільки ніколи не пив, захмелів і зайшов у міську телеграфну станцію, де ліг спати. Наказом по артчастині за самовільне відлучення від команди і пияцтво бомбардир Опарін був заарештований на 6 діб суворого режиму.

Збереглися документи, котрі засвідчують покарання військовослужбовців за інші порушення статутних вимог. Канонір Яків Беліков, проходячи повз пост №6, палив і на застереження вартового, що палити в даній зоні заборонено, вдарив його. А коли зайшов у караульне приміщення, облаяв караульного начальника, висловлюючи своє невдоволення нецензурними словами.

Розслідування вчинку Якова Матвійовича Белікова відбувалося скрупульозно. Комендант форту на справі бомбардира написав резолюцію: "Вважаю, що караульний начальник вчинив невірнo, належало Белікова затримати і негайно доповісти

Фрагмент західного фасаду центральної казарми.

черговому офіцеру. П'яних не можна залишати на їх свавільство. Накласти покарання на Белікова, оскільки факт зневаги карального начальника в'ячено. У майбутньому до в'яснення справи не належить накладати покарання, щоб справу не переривати". Суть справи, зокрема, полягала ось у чому: Я.М.Беліков 26 грудня 1905 року у розташуванні роти напився, збирався йти додому, тобто на квартиру полковника А.П.Першина, будучи у нього в'їстовим. Це було о 10-ій

годині вечора. Проходячи через пост №6, був затриманий вартовим за те, що одягнений не по формі. Бомбардир, у свою чергу, пояснив, що вартовий схопив його за мундир, і він упав. Далі Беліков підвівся і пішов у караульне приміщення, де справді кричав. Мундир у нього був застібнутий, і тому вартовий пропустив його додому. Проте, як свідчив канонір артроту Богдасар Мухамет Захиров, Беліков був у розстібнутому мундирі, без шинелі, палив цигарку.

24 серпня 1901 року канонір артилерії Переверзев був заарештований на 20 діб суворого режиму. У вересні 1901 року старшого артилерійського наглядача Григорія Шеверєва і молодшого майстрового Василя Лобищева за самовільне відлучення з роти заарештовано з утриманням під суворим режимом на 10 діб. Канонір Подзолков відмовився різати дрова за наказом чергового по кухні, за що був заарештований на 7 діб суворого режиму (*Там же, оп.1, спр.34, арк.36; спр.39, арк.1,9; спр.16, арк.40, 73, спр.17, арк.45*).

Важливою ланкою у армійському житті новобранців, старожилів було переміщення їх в інші військові частини. Переводились нижчі чини і в Дубенський форт. На підставі наказу Київського військового округу у березні 1901 року каноніри Дубенсь-

кої артилерійської роти Петро Цимбалюк, Григорій Карп'юк, Іван Мусієнко, Максим Поліщук були переведені на Київський армійський склад. Для продовження служби в Дубенський форт у цьому ж році, відповідно до наказу КВО, було переведено шість молодих солдатів із Київського облогового артилерійського батальйону.

За нижчими чинами, які переводилися на службу в інші військові частини, зберігалися звання відповідно до атестації.

Як бачимо, кістяк гарнізону форту, зокрема, артилерії, формувався роками. Згодом основу його склали вихідці з декількох губерній Росії і України. Більшість з них були неграмотними і лише найбільш кмітливі досягали чинів в армії, а згодом у запасі знаходили собі засоби для прожиття. У форту тривав постійний процес оновлення командирів нижчого рангу. Життя у форту змушувало вдаватися до заробітків, а зароблені кошти використовувалися на особисті потреби. Нижчі чини протягом своєї служби перетворювалися в умілих, вишколених солдатів.

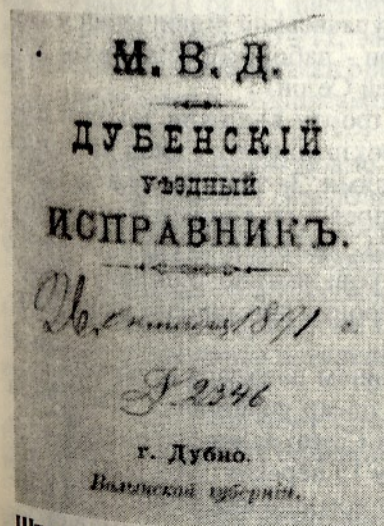
ФОРТОВА СЛУЖБА

Становлення гарнізону форту як обороноздатної бойової одиниці ставило на порядок денний, поряд з військовою виучкою, і питання дисципліни, морального виховання. Тут, у форту, з неосвічених здорових молодих громадян кували справжніх солдатів.

Для цього широко використовувалась політика медовика і батога.

Фортове життя, хоч було напруженим, але де в чому одноманітним, а тому приводило до зривів, порушень внутрішнього розпорядку служби, статутів. Тому пошук умілих командирів різних рівнів став важливим завданням командування форту. Начальник управління виконавця інженерних робіт Ф.Ф.Баумгартен підвищив у чин з призначенням старшим у команді старшого телеграфіста управління молодшого унтер-офіцера Олександра Озоліна.

6 грудня 1901 року за зразкову поведінку, ревність до служби підвищений у чині єфрейтор Ярема Люлька, рядові Сергій Захарченко і Іван Писарєв переведені у молодші унтер-офіцери. Нестройовий молодшого розряду Кузьма Павленко підвищений у нестройові старшого розряду. Прикомандирований до управління виконавця наглядач місцевого передового інженерного складу нестройовий старшого розряду Петро Савенко підвищений у нестройові старшого розряду і вищого складу.

Штамп «Ісправника».

Наказом по артроті канонір Приймак за знання служби і за сумлінне виконання своїх обов'язків переводиться в трубачі на наявну у форту вакансію. Ці зміни було внесено у алфавітний список нижчого чину.

Наказом по управлінню військового медичного інспектора округу від 31 червня 1901 року старший медфельдшер Володимир Лещук за вислугу років і за старанність у службі, високі моральні якості заслуговував підвищення у першокласний чин, однак через відсутність вакансій, був переведений у кандидати на класну посаду із встановленням окладу 100 крб. на рік та іншим забезпеченням.

За хорошу поведінку, знання служби і старанність у виконанні своїх обов'язків завідувачем управління артилерійської частини бомбардирів Петра Карабутова, Омеляна Чайку переведено у старший розряд писарів нижчого окладу з переводом в управління, а Сергія Гладишева - у ротні писарі старшого розряду нижчого окладу. Зміни у службі цих нижчих чинів було внесено у відповідну главу алфавіту.

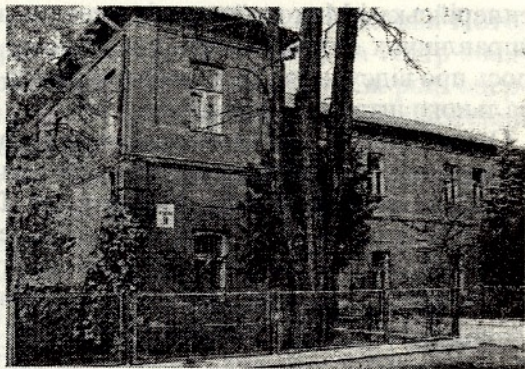
З жовтня 1901 року підвищено в старші фейєрверкери Онуфрія Марчишина, бомбардирів Пилипа Козака, Івана Мицького, Християна Кайзера, Івана Гримасра - у молодші фейєрверкери. У бомбардири, бомбардири-навідники, молодші фейєрверкери було підвищено 23 нижчих чинів.

Через два дні канонір Дмитро Чураєвський підвищений у молодші артнаглядачі, в бомбардири - лаборатористи Тихін Холодов, Андрій Черномаз, Афінагей Селін.

Чекаючи нового поповнення, у форту вживали заходів для підвищення солдатів попередніх років призову у вищі чини для наступного керівництва новобранцями. За знання служби і старанність у виконанні обов'язків перейшли: канонір Василь Лонін - в закрійники, Андронік Бум'як, Петро Демченко, Олексій Безкоровайний - у молодші майстрові нижнього окладу. Старшим у команді з 6 чоловік майстрових призначено Івана Ситникова.

Після випробування багатьом чинам давалася атестація. Нестройовий старшого розряду писар управління завідувача артчастини форту Єгор Павлович Самохвалов народився 2 січня 1883 року, вступив на службу 15 вересня 1904 року на чотирилітній строк у випробувальну комісію при штабі 11-ої кавдивізії. 1 грудня 1907 року визнаний таким, що витримав екза-

мен на право удостоїтися призначення у воєнний час на класну посаду, при цьому одержав наступні бали: читання 10 (дуже добре), письмо — 9 (добре), арифметика — 10 (дуже добре), письмо-водство і діловодство — 11 (відмінно), закони — 10 (дуже добре), а всього сума балів 50,

Тут знаходилась телеграфна контора форту в м.Дубно.

середній бал 10 (дуже добре). Зважаючи на це, писар Є.П.Самохвалов з наказу командира частини міг бути удостоєний призначення у воєнний час на класну посаду.

Комендант форту представив у штаб 11-ої кавалерійської дивізії писаря старшого розряду управління Михайла Калініна, 1878 року народження, на службі з 11 листопада 1900 року, для випробування його на право призначення у воєнний час на класну посаду.

Під час екзаменів він одержав середній бал 11 (відмінно), в т.ч. читання-11 балів, письмо - 12, арифметика - 11, письмо-водство і діловодство - 11, закон - 11. Інший писар управління артчастини Андрій Катаєв одержав бали: читання - 11, письмо - 11, арифметика - 12, письмо-водство і діловодство-11, закони - 11.

Військове відомство дбало про підвищення інтелектуально-го рівня, загальних і спеціальних знань офіцерського корпусу. Для цього присилалися у форт програми, згідно з якими проходили випробування у середні і вищі навчальні заклади.

Штаб Київського військового округу через управління генерал-квартирмейстера в січні 1901 року надіслав нові програми, за якими проводився вступний іспит в Миколаївську академію генерального штабу.

У листопаді 1904 року коменданту форту була направлена програма для іспитів офіцерів і чиновників для вступу на інтендантський курс.

В січні 1906 року комендант форту інформував штаб КВО, що офіцерів, бажаючих екзаменуватися в Михайлівську ар-

тилерійську і Миколаївську інженерну академію, в артчастині і управліннях форту немає. А в лютому 1907 року повідомлялось про відсутність бажаючих тримати іспит в академію генерального штабу та юридичну.

Однак підпоручик Ільїн просив діловода управління артилерії видати копію послужного списку для вступу у вищий навчальний цивільний заклад. Полковник Ф.Й.Демський наказав видати. Отже, можна було здобувати не лише військову, але й цивільну освіту. Все-таки бажаючі вчитися в форту були.

Поручик Потопольський витримав вступні іспити у Миколаївську інженерну академію. Народився 28 жовтня 1877 року в м. Києві, православний. На службу вступив вільновизначальним у званні рядового у піхотний дворянський полк 30 червня 1895 року, а 24 вересня ц.р. командирований у Київське піхотне юнкерське училище для вивчення курсу наук. У юнкери був виставлений у жовтні місяці. 1 червня 1896 року йому надано звання унтер-офіцера, а 13 серпня 1897 року підвищений у підпоручики з переводом на службу в Дубенську фортечну артилерію зі старшинством з 12 серпня попереднього року. 5 жовтня Потопольський прибув на місце служби.

20 травня 1899 року призначається в.п. старшого офіцера артроті. З 12 червня по 22 липня 1900 року командирований у польову поїздку з офіцерами 11-го армійського корпусу. Підвищений у поручики 28 серпня 1900 року. Працював завідувачем навчальної команди форту. На посаду діловода призначений 21 квітня, а вже 1 червня 1901 року звільнений з посади і командирований у штаб 3-ої саперної бригади для складання попереднього іспиту, після цього командирований у Санкт-Петербург для вступного іспиту у Миколаївську інженерну академію. Іспит витримав у молодший клас академії, але через відсутність вакансій в академію не прийняли.

Поручика Потопольського викликають у головне артуправління для виїзду до місця служби в Дубно, куди прибув 8 жовтня. Через рік повторно їде в Санкт-Петербург для складання іспиту. Хоч іспит пройшов успішно, проте вакансій знову не було, і він повернувся у форт. В жовтні 1902 року призначений завідувачем навчальної команди, в.п. старшого офіцера роти. Був командирований в Очаків для проходження курсу практичної стрільби з виконанням посади командира роти. Платня в рік — 720 крб., столових — 276 крб., казенна квартира. Одружений на Марії Яківні Гороновій, православній.

28 лютого 1904 року в рапорті завідувачу артчастини Потопольський просить направити на Далекий Схід, на театр воєнних дій, але 9 березня рапорт відкликав. В цьому ж році одержав звання штабс-капітана і переведений для продовження служби в третій облоговий артполк.

Командування форту постійно боролось з порушниками статутів, норм співжиття, дисципліни. 31 січня 1898 року комендант форту П.І.Корзун у службовій записці завідувачу артилерійської частини вимагає заарештувати на 5 діб домашнім арештом підпоручика Рашинського з приставленням до квартири вартового за прострочення ним відпустки без законних підстав. І це покарання внести в журнал покарань для офіцерів. А по виконанні розпорядження все листування повернути з приписом. На підпоручика Даценка було накладено домашній арешт з приставленням вартового за несвоєчасне інформування командира 11-ої артбригади про те, що кінь ударив рядового.

У Київському військовому окрузі з 1898 року розгорнуло роботу Товариство взаємодопомоги офіцерам. Відповідно до затвердженого статуту його метою було надавати матеріальну допомогу сім'ям військовослужбовців у випадку смерті, при нещасних випадках.

Важливу роль відігравали офіцерські збори. Завідувач артилерійської частини звернувся до коменданта форту з проханням не зобов'язувати офіцерів бути членами дубенських військових зборів, в яких жоден офіцер не мав можливості користуватися їдальнею, бібліотекою, більярдом і всіма іншими зручностями у вільний час.

Комендант форту по інстанції звернувся до начальника Дубенського гарнізону з цього питання, який, розглянувши звернення, дав вказівку не залучати спеціалістів форту в число членів гарнізонних офіцерських зборів.

У форту була створена каса офіцерського позичкового капіталу. Щомісяця сюди його члени вносили добровільні внески. Коли вимагали обставини, офіцери мали право взяти позику, яку необхідно було повертати.

В січні 1901 року утримано з офіцерів за оплату боргу в позичковий капітал 34 крб. У березні повернуто борг у офіцерський капітал ще 34 крб., у квітні — 38 крб. Для документальної ревізії звітності по офіцерському позичковому капіталу заві-

дувач управління артчастини призначав комісії. У форту було організовано свої офіцерські збори, які на кінець 1901 року мали на рахунку 49,16 крб. На рахунку офіцерського позичкового капіталу завжди знаходились значні кошти, але готівкою ніколи великих сум не було. На 1 грудня 1907 року в артроті офіцерський позичковий капітал становив 1047,25 крб., в т.ч. грішми 142,19 крб., документами — 905,06 крб. Офіцери щомісячно вносили на погашення боргу невеликі суми. Так, у жовтні 1907 року штабс-капітан Г.І.фон-Нотбек повернув 10 крб., Котельников — 5 крб., таку ж суму вніс поручик Юзефович. Все більше зростала кількість документів і цінних паперів.

Офіцери брали участь у різних благодійних заходах, а тому при одержанні жалування з них утримували і на бібліотеку, і на Михайлівський заклад та інше. Ось декілька прикладів: За січень 1903 року офіцерам артчастини було видано 585 крб. жалування, 114 крб. — столових, 36 крб. — квартирних. А по форту жалування офіцера в середньому складала 735 крб. і 30 крб. — вільнонайманому слюсарю. З офіцерів вираховувалося на бібліотеку 2.1 крб., на Михайлівський заклад — 1,8 крб., в рахунок оплати боргу в офіцерський позичковий капітал — 24 крб.

Постійний некомплект офіцерів, як старших, так і молодших, призводив до частих переміщень з посади на посаду.

12 лютого 1901 року поручик Шевцов, прослуживши на посаді завідувача господарства артроті три роки, рапортом просить відрахувати з посади. А тому у виконання обов'язків завідувача господарства вступив поручик Ковальський, який розпочав приймання всього казенного майна, грошових сум і справ. 19 лютого було завершено передачу. Після здачі посади поручик Шевцов вступив у виконання посади старшого офіцера роти.

Підпоручик барон Г.І.фон-Нотбек був прикомандирований до управління артилерійської частини для ознайомлення з обов'язками завідувача майна і майстерень, а підпоручика Котельникова прикомандирували до цього ж управління для ознайомлення з діловодством і зайняття пізніше посади діловода і казначея. При прийманні і здачі посад офіцери керувалися положеннями ведення господарства у фортечній артилерії. Разом із тим, підпоручики Котельников, фон-Нотбек продовжували вести заняття з молодими солдатами.

Після лікування підпоручик В.М.Щуцький прибув на службу 1 червня і відповідно до наказу завідувача його призначено тимчасово в.о. діловода.

21 грудня 1901 року підпоручику Котельникову дозволено відпустку на 28 днів. Обов'язки діловода і казначея були покладені на підпоручика Щуцького.

Височайшим указом 25 червня 1901 року поручик артчастини форту Ковальський переведений на службу в окремих корпус прикордонної сторожі, але рахувався прикомандированим до артчастини форту аж до здачі посади завідувача господарства.

І лише 27 вересня поручик Ковальський відбув до місця нового призначення. А канонір артилерії Дмитро Радецький, який знаходився у казенній прислузі при поручику Ковальському, переведений у роту.

4 січня 1903 року поручики В.М.Щуцький і Жданов доповіли завідувачу артчастини, що перший здав, а другий прийняв суми, справи і майно. Поручик Жданов 14 січня відбув на місце прикомандирування в Київський артсклад на 6 місяців для несення служби, а тому у форту надалі рахувався як командирований. 30 січня прийшов височайший указ про переведення Жданова в Київський артсклад на постійну службу, і він був виключений зі списків артроті Дубенського форту. Так постійно маневрували у форту офіцерськими кадрами.

Розслідування правопорушень серед військовослужбовців форту доручалося жандармам форту або офіцерам, але коли скоєний злочин був складним, тоді залучались юристи. Так, військовий слідчий Рівненської дільниці Київського військового округу 2 лютого 1898 року повідомив коменданта форту, що справа каноніра Олексія Грачова прийнята до виконання й учинено ним постанову про віддачу його під найближчий нагляд начальства, оскільки проступок не тягне за собою позбавлення всіх прав. На підставі наказу військового Міністерства слідчий просить перевести йому в м. Рівне на дорожні витрати у справі Грачова 15 крб. Лишок в сумі 2,56 крб., не витрачених з рахунку судових витрат у справі каноніра Сарафанова, слідчим повернуто назад у форт.

2 липня 1901 року оголошено вирок полкового суду молодшому майстру артилерії Василю Лобищеву. Суд 41-го піхотного Селенгінського полку у складі голови підполковника Юзифовича та членів капітана Скрябчиніна і штабс-капітана Синягіна 23 червня 1901 року розглянув справу В.Лобищева, 25 років, з селян Курської губернії, православний, на військовій слу-

жбі з 24 жовтня 1897 року, підсудним раніше не був, мав одне стягнення. При розгляді справи встановлено: 6 травня ввечері фельдфебель Гнат Дошєро разом з писарем Олексієм Кисильчуком знаходились біля буфету в таборі. До них підійшов бомбардир Антонов, доповів, що підсудний Лобищєв забрав у нього бутиль пива.

Вільнонайманий писар Олексій Кисильчук підтвердив, що підсудний пиво не хотів віддавати. Бомбардир Антонов підтвердив, що 6 травня, коли він із заможними жителями із сусідніх сіл сумував біля буфету, до них підійшов канонір Сарафанов, забрав пиво і передав Лобищєву. Свідчення також дали писар Федір Павлов, наглядач форту Григорій Шеверєв, бомбардир Михайло Буханов, який був черговим у цей день. Вирок такий: рахувати по суду виправданим за недоказаністю образи фельдфебеля, а за пияцтво накласти дисциплінарне покарання – вісім діб посиленого арешту. (Там же, *спр. 16, арк. 4-6*).

25 січня 1901 завідувач управління артилерійської частини оголосив до відома і виконання вирок тимчасового Військово-окружного суду при 41-ому піхотному Сєленгінському полку “Про молодшого майстрового артилерійської частини Кіндрата Онисимовича Бурбаха”, відданого до суду за нетверезу поведінку і зневагу молодшого офіцера Гребєнникова.

Вирок увійшов у силу по закону з 23 січня. Підписав вирок суддя генерал-майор Кониський.

Суть справи молодшого майстрового К.О.Бурбаха. Як видно із алфавітного списку і журналу покарань, К.О.Бурбах, із сєлян Саратовської губернії, народився у грудні 1875 року, на службу вступив 21 січня 1898 року, раніше підсудним не був, але дисциплінарно за незначні проступки по службі покараний був 4 рази. Звинувачення останнє в тому, що 1 жовтня 1900 року напився до непристойного стану. Йдучи вулицями м. Дубно у розстебнутому мундирі, без краватки, голосно кричав і лаявся, увійшовши у приміщення роти форту і побачивши на ліжку фейєрверкера цієї ж роти Гребєнникова, до якого мав неприязнь по службі, але безпосередньо йому не підкорявся, почав картати його непристойними словами, навмисне вдарив фейєрверкера рукою. Коли черговий по роті бомбардир Михайлов почав умовляти його залишити Гребєнникова у спокої і лягати спати, облаяв і його, Михайлова, знаючи, що він черговий по роті.

По сукупності всіх проступків суд ухвалив: підсудного молодшого майстрового К.О.Бурбаха віддати в дисциплінарний батальйон або роту на один рік з переводом у розряд штрафників із позбавленням деяких прав і переваг по службі. Судові витрати стягнути з майна підсудного. З лютого 1901 року Кіндрата Бурбаха передано Дубенському повітовому військовому начальнику для етапування в Херсонський дисциплінарний батальйон.

11 вересня 1901 року військовий суд м. Дубно під головуванням тимчасового судді генерал-майора Черневського і тимчасових членів підполковника 32-го драгунського Чугуєвського полку Румивського, капітана 41-го піхотного Селенгінського полку Кіюти, штабс-капітана 11-ої армійської бригади Сузина, представника прокурора, секретаря суду слухали справу про каноніра форту Г.М.Сарафанова: 24 роки, із селян, народився 9 лютого 1988 року, на військовій службі з 24 жовтня 1898 року, православний, хлібороб, неграмотний, неодружений, під судом раніше не був. Суд визнав каноніра винним у тому, що він 6 травня напився біля табору роти, самовільно відлучився, розірвав записку, лихословив. Суд вирішив перевести Г.М.Сарафанова в розряд штрафників і віддати у дисциплінарний батальйон на 1,5 року. Завідувач управління артчастини форту 3 жовтня запропонував Дубенському повітовому військовому начальнику каноніра Григорія Сарафанова відправити у Херсонський дисциплінарний батальйон. З нього було знято всі речі і гроші на харчування.

Вирок військового суду щодо каноніра Григорія Микитовича Сарафанова в законну силу вступив 25 листопада 1901 року після підписання військовим суддею генерал-майором Черневським, а сам вирок був оголошений 17 листопада о 10-ій годині ранку у присутності помічника військового прокурора капітана Голубєва при допомозі секретаря надвірного радника Поморанцева, всім учасникам у справі сказано про строки і порядок оскарження вироку.

Серед різних проступків чиновників, офіцерів, нижчих чинів чільне місце займало пияцтво. Випивали у форту, на слободі, в навколишніх селах, при відвідуванні Дубно. Це часто ставало причиною правопорушень, особливо серед нижчих чинів.

23 вересня 1904 року о 5-ій годині вечора в околоток форту поступив канонір Юхим Семенихін з пошкодженням правої

кисті руки. При огляді виявлено, що рука сильно припухла, можливий надлом кістки. Удар прийшовся від випадкового падіння Ю.Семенихіна з печі хлібопекарні, каноніра відправили в Дубенський зведений лазарет, а через шість днів він повернувся на службу.

В листопаді 1904 року канонір артроті Стефан Безсонов був звільнений по білету в м. Дубно до 9-ї години вечора. На службу повернувся у нетверезому стані з розбитою головою, рана була не особливо небезпечною.

Старший офіцер 3-ої батареї 11-ої артбригади штабс-капітан Клименчук 10 вересня 1906 року подав рапорт командирі 3-ої батареї: "10 вересня о 5-ій годині вечора я зустрів на шосе навпроти 18-ої кінної батареї п'яного, у розстебнутому мундирі, в кашкеті з зафарбованим чохлам, без поясного ремінця каноніра Дубенської фортової артилерійської роти. На моє запитання як його прізвище, він два рази називався по-різному, третій раз назвався Іваном Гапоновим, і це тоді, коли я зажадав білет або звільнювальний знак, він хвилини три шукав знак у всіх кишенях і подав мені знак № 52. Я йому наказав йти додому, з'явитися фельдфебелю і доповісти, що я його відправив назад у роту, знак я йому віддав.

Він пішов босий у напрямку форту. Хвилин через десять я побачив Гапонова біля рогу паркана, де контора графині Шувалової. Він йшов у місто, хитаючись, був знову в розстебнутому мундирі, і коли я наказав йому зупинитися, тоді він витягнув поясний ремінь і почав застібатися, але руки його не служались. Я взяв у нього звільнювальний знак і наказав зараз же йти в роту. Додаток: звільнювальний знак 52".

Командир 3-ої батареї 11-ої артбригади направив знак командирі артроті. Після вияснення всіх обставин справи полковник Ф.Й.Демський наказав, щоб знак повернули у 1-й взвод, а 18 вересня повідомив командира 3-ої батареї, що молодший майстер нижчого окладу Петро Агафонов заарештований на 5 днів за нетверезу поведінку.

У форту, на його території, слободі, околицях також мали місце випадки порушення військової дисципліни, правил поведінки як серед військових, так і цивільних громадян слобідки.

Завідувач артроті рапортом довів до відома коменданта, що 6 лютого 1901 року десятник Лебедев зайшов о 6-ій годині вечора до фельдфебеля артилерійської частини поговорити про

прибирання снігу, що випав у той день, щоб визначити число підвід для вивезення. Фельдфебель пригостив його чаєм, і через півгодини десятник збирався додому. У цей час туди прийшли робітники і просили обох випити по чарці горілки, фельдфебель і десятник випили, і робітники пішли в буфет. Пізніше фельдфебель, проходячи військовою вулицею, зустрів посильного і дізнався, що сторожа не пропустила робітників. Це було біля 8-ої години вечора. Фельдфебель пішов до сторожі і наказав пропустити робітників. Вони були без речей, але караульний начальник наказав затримати робітників.

Фельдфебель сказав: "Ну, тоді забирай їх". Робітники були пропущені жандармом. Комендант наклав резолюцію: "Керівники не тільки не стежать за порядком, але й самі порушують його. На цей раз завідувачу артилерії вчинити на свій розсуд, але надалі впливатиму відповідних заходів". Бригадний суд 11-ої артилерійської бригади 8 грудня 1901 року розглянув справу каноніра Івана Солянина, відданого під суд за невиконання наказів командира відділення. За витягом із алфавітної книги Іван Солянин, 24 роки, на військовій службі з 31 жовтня 1898 року, походив із торговців Курської губернії Ямської Слободи, був покараний, згідно з журналом доган, один раз за невідання честі фейєрверкеру. Суть справи: 22 листопада, призначений різати дрова, відмовився і не зважав на повторний наказ чергового по роті бомбардира Агібалова. При цьому послався на біль у голові. Каноніра І. Солянина покликали з двору в казарму, але він не пішов на виклик свого командира молодшого фейєрверкера Василенка.

Суд визнав І. Солянина винним у навмисному невиконанні наказу і присудив у дисциплінарний батальйон строком на два роки з переводом у розряд штрафників. Бригадний суд направив вирок для виконання. (*Там же, оп. 1, спр. 17, арк. 82; спр. 19, арк. 34-36*).

В грудні 1901 року бомбардир Михайло Буханов, будучи черговим по роті, помітив нижчих чинів, які пили горілку, принесену без дозволу і не доповів черговому офіцеру, а сам випив з ними. За такий ганебний вчинок був позбавлений бомбардирського звання. Замість нього командиром другого відділення першого взводу призначено каноніра Семена Костенка.

Штаб Київського військового округу зобов'язав коменданта форту стосунки з військовими судами підтримувати через їх

голів, при тому з тими, які користуються правами не вище полкового командира.

Проступки різного характеру нижчими чинами форту здійснювалися не лише у форту, але й поза фортом, при відбутті у відпустку додому, в командировках тощо.

Мировий суддя 3-ої дільниці Дезенберг-Весейштейнського мирового округу за проступок у відпустці оштрафував молодого солдата артилерійської роти форту Августа Кюттиса на 5 крб. із заміною арештом на 4 доби. Оскільки штраф вислати не було змоги, суддя приписав заарештувати солдата на чотири доби простого арешту.

Деякі проступки проглядаються як авантюризм. Канонір Іван Зінов'єв, будучи в тимчасовій відпустці, промотав казенний мундир, шаровари, башлик, а тому був переданий до полкового суду. Вирок був доведений до всього складу артилерійської роти.

Бригадний суд 11-ої артилерійської бригади на засіданні 12 березня 1901 року розглянув справу каноніра Дубенської артрототи Івана Зінов'єва про звинувачення у розтринькуванні ним казенного майна. Відповідно до алфавітного списку підсудний мав 23 роки, на службі з 19 листопада 1898 року, походженням з селян Курської губернії, село Кобелівка. Мав одне дисциплінарне покарання за неприбуття в строк після короткочасної відпустки. Він зізнався, що мундирні речі марнотратив при переїзді залізницею з Харкова у Дубно і, будучи дуже п'яним, не пам'ятає, як все трапилося. За свідченням каноніра Дмитра Чувори підсудний втратив належні свідку чоботи, які той дав йому на дорогу, так само речі і гроші, які пересилав батько свідка через підсудного. Протокол жандармського унтер-офіцера станції Харків від 14 січня 1901 року засвідчував, що канонір Іван Зінов'єв ніяких речей на станції на збереження не здавав, нікому не залишав. (*Там же, спр. 7 арк. 145, 150-153*).

Суд постановив: підсудного каноніра Івана Зінов'єва за розтринькування казенних мундирів і речей на перший раз піддати утриманню під арештом на хлібі і воді на 14 діб, перевести в розряд штрафників із збільшенням обов'язкового перебування там до 6 місяців. Вартість розтриньканих речей — мундира, шаровар, башлика — стягнути з майна підсудного.

У форту чимало робилося для зміцнення дисципліни, доброзичливих взаємостосунків між офіцерами і нижчими чинами.

дотримання соціальної справедливості. Проте траплялися непоодинокі випадки порушення військових статутних вимог. 11 січня 1898 року днювальний канонір Олексій Грачов украв в молодого солдата Феоктиста Воробйова капшук з 4 копійками, а порожній потім поклав на місце. За це він притягався до судової відповідальності.

Завідувач артилерійської частини за невіддання честі офіцерам заарештував простим арештом на дві доби нижчих чинів роти бомбардира Воронюка і канонірів Белащука і Коломейчука.

Унтер-офіцер Іван Гржибовський 7 березня 1904 року о 8-ій годині ранку затримав фортового сміттяра Онуфрія Федоровича Варжицького, який їхав із селянином села Загорці Варфоломеєм Михайщуком у місто з майном — 11 мотками укпорочної мотузки завдовжки близько 550 аршинів. При запиті пояснив, що купив у форту в солдата.

Прикомандирований до Київського навчального артилерійського полігону канонір артроти Кузьма Парахін вкрав швейну машинку фірми “Зінгер”. При вияснюванні обставин канонір пояснив, що в 1903 році був прикомандирований до полігону. 18 жовтня 1905 року зранку вийшов із приміщення казарми на шосе в район полігону і побачив, що з міста йдуть люди, несучи крадене. Взяв швейну машинку у селянина не для того, щоб продати. Приїхавши у форт, не заявив про машинку, не показував її, а продав каноніру-чоботареві за 25 крб. Прізвища покупця не знає. Гроші заховав у туалеті, щоб пред’явити їх, якщо вимагатимуть. Затриманий канонір Нестор Дейнека пояснив, що купив машинку за 25 крб., і ніхто цього не бачив.

Про украдену машинку з Києва була дана телеграма в Дубно єврею Зайделю. Цю телеграму показали жандарму на залізничній станції о 10-ій і о 11-ій годині, але солдат К.Парахін не прибув. Тоді зустріли в Дубно двох солдатів форту і їх запитали про каноніра. Вони підтвердили, що він прибув 15 листопада, показали телеграму командирі артилерії. Комендант розпорядився залишити питання до пред’явлення звинувачення про викрадення К.Парахіним машинки і притягнути його до відповідальності за приховування краденого.

Сірість повсякденного життя у форту штовхала нижчих чинів на крадіжки грошей, речей, які згодом пропивали.

25 грудня 1905 року поліцейський наглядач другої дільниці Дубно склав протокол, в якому сказано: старший поліцейсь-

кий Рафаїл Блажевський доповів, що жителі міста Антель Гиллер, Фроїм Меламед, Венюхім Ікер, Янкель Туркевич заявили йому про крадіжку у них невідомими трьома солдатами різних речей. Вони дізналися, що ці товари знаходяться тепер у чайному закладі власника Інди. Поліцейський Блажевський разом із потерпілими відправився в будинок Інди, де застав трійку солдатів артроту форту, яким запропонував йти у частину. При дізнанні рядовий Хома Аббуль Вахитов і інші солдати зізнались, що вони вкрали речі: жіночі черевики, кишеньковий нікельований годинник, такий же закритий срібний з однією кришкою, будильник, дві пляшки мінеральної води і дві шкіряні вуздечки, але були п'яні і не пам'ятають, звідки взяли у них ці речі. Крадені речі були повернуті господарю.

Пограбування були різні, інколи і військового майна, бойових припасів. При перевірці справи про продаж пороху, ковпаків, гільз було виявлено повне безладдя в зберіганні й перевезенні вогнестрільних припасів.

При перевезенні з Київського полігону у форт заряди були покладені в ящики разом з іншими матеріалами. Ящики були погано закриті, внаслідок чого один ящик при розвантаженні залізничного вагона розкрився, і з нього випали речі. Ніде не було записано, скільки чого відправлено. Коли підводи з вантажем прибули у форт, ящики були здані наглядачеві, він сам забрав їх і скинув у приміщення складу різних матеріалів, хоч бачив, що в одному ящику були заряди, а в інших — ракети. Порох, залишений від розрядки бомб, зберігався в приміщенні разом із різними речами, і ключі від цього приміщення знаходились у наглядача, який, входячи у приміщення, не вживав ніяких заходів обережності, незважаючи на те, що там порох.

До всього цього безладдя призвела халатна бездіяльність поручика Г.І. фон-Нотбека, у віданні якого знаходилися всі склади, а також погане виконання своїх службових обов'язків обер-фейєрверкером Владимировим. Комендант форту полковник М.П.Коз'яков неодноразово виявляв невиконання обов'язків цими чинами, і запропонував завідувачу артилерійської роти заарештувати поручика фон-Нотбека на чотири доби, обер-фейєрверкера Владимірова — на 8 діб. Фон-Нотбека, як такого, що не відповідає займаній посаді, було вирішено зняти з неї і призначити більш діяльного офіцера, а приміщення для збе-

Амфілада центральної казарми.

рігання вогнестрільних припасів негайно привести в повний порядок.

12 жовтня 1904 року завідувач артчастини повідомив коменданта, що приміщення для зберігання вогнепальних припасів приведено в порядок. Замість поручика Г.І.фон-Нотбека виконуючим обов'язки завідувача матеріалів і артмайна форту було призначено поручика К.Й.Мисевича. Накладені дисциплінарні покарання на Г.І. фон-Нотбека і Владимиrowa були виконані. (Там же, *спр.36, арк. 132, 133, 157.*)

Коменданту доповіли про крадіжку, здійснену каноніром артротти Миколою Сапуновим у Москві. 21 січня 1905 року в управління артилерії поступило рішення Московського повітового військового начальника, копія вироку Московського столичного з'їзду мирових суддів у справі каноніра Миколи Сапунова, звинуваченого в крадіжці косинок і хусток на суму 300 крб. Канонір засуджений до одиночного ув'язнення у військовій тюрмі на один місяць з переведенням у розряд штрафників.

Командування форту намагалося не проходити повз різні правопорушення і вдавалося до покарання, в залежності від скоєного злочину. 5 січня 1905 року в управління артилерійської роти поступила картка-вимога тимчасового військового суду в м. Дубно з вимогою вислати на 9-ту годину ранку 17 січня підсудних нижчих чинів артилерійської частини старшого артнаглядача Петра Книша і бомбардира Івана Яременка, а одночасно і свідків поручика Г.І.фон-Нотбека, молодшого артнаглядача Стефана Соловиченка і унтер-офіцера Івана Гржибовського.

12 лютого командир управління артротти доповів коменданту, що тимчасовий військовий суд у Дубно вирішив, що старший артнаглядач Петро Книш і бомбардир Іван Яременко засуджені: перший до позбавлення унтер-офіцерського звання, а

другий — бомбардирського. Обидва підсудні були позбавлені деяких прав: переваг на службі, їм визначили утримання під арештом на хлібі і воді шість тижнів, з переводом у розряд штрафників. Вирок приведений до виконання завідувачем артчастини, їх позбавлено звань: канонір І.Яременко поміщений на гауптвахту, а П.Книш — 10 лютого — в Дубнівський зведений лазарет, після чого його чекав арешт.

Не все гаразд було із зберіганням зброї. Завідувач артчастини форту Ф.Й.Демський повідомляв у Дубнівське повітове поліцейське управління, що 2 березня 1907 року нижчим чином артилерії загублено багнет від трилінійної гвинтівки і просив повідомити про знахідку. 24 березня з поліцейського управління повідомили, що начальником зобов'язано наглядача другої частини зайнятися розшуками, але багнета не знайдено. Лише через місяць надійшло повідомлення з управління повітового військового начальника, що пропажу знайдено і звітти просили прислати особу для приймання.

10 лютого 1903 року в околоток форту з'явився постійний вістовий підпоручика П.І.фон-Нотбека канонір Яків Зубарєв з рваною раною на голові, яку він одержав 9 лютого в Дубному. При огляді виявили на верхній частині черепа і потиличної кістки сильний набряк, спереду трикутну рану. Після дезинфекції і накладання двох швів, хворому зробили перев'язку. "Якщо не буде ускладнень, то небезпеки для життя немає, - повідомив молодший лікар Потираловський, - Зубарєв зарахований у приймальний pokій".

Підпоручик Г.І.фон-Нотбек відправив свого вістового Якова Зубарєва в м.Дубно. 9 лютого Я.Зубарєв зайшов до міщанина Касяна Кравчука і застав там унтер-офіцерів 32-го драгунського Чугуєвського полку Мазура і Ісупова, які через деякий час пішли з квартири. Коли з хати господаря вийшов канонір артротти Я.Зубарєв і направився йти на форт, унтер офіцери догнали його за 300 кроків від конюшні і стали бити, що вони не заперечували і стверджували, що вдарили по разі. Зі свідчень посторонніх свідків побої були жорстокі і припинились лише тоді, коли зібралися люди, які намагалися припинити биття солдата.

Міщанин Касян Кравчук проживав зі сім'єю у передмісті Забрама, в будинку Василя Антошука, селянина, жив на кошти, зароблені його дружиною і трьома дочками, які займалися пранням білизни, шиттям. Сам К.Кравчук каліка, хворий на

обидві ноги, ходив при допомозі милиць. Дочки: Марія - 22 років, Софія - 20 років, Ганна - 18 років, поведінки сумнівної, поскільки в 1901 і 1902 роках влітку неодноразово приходили на фортову слободку до нижчих чинів артроті і наглядачів.

В той час нижчі чини часто заходили до Кравчука. Квартира, з якої вийшли драгуни, знаходилась від конюшні за 60 кроків. Місце, де знаходився Я.Зубарев, приблизно за 200 кроків від конюшні. Близько 5-ої години дня на квартиру Кравчука прийшов селянин з Мильчі Лукаш Горський і застав там двох драгунських унтер-офіцерів. Через деякий час туди прийшли канонір Я.Зубарев і селянин із с.Загорець Федір Бикасюк. Канонір був у веселому настрої, випивший, згодом прийшли канонір Бризгунов і селянка з Великих Загорець Марія Йосипівна Кравчук. Весь час драгуни сиділи з дочками в іншій кімнаті. Я.Зубарев послав сина Кравчука, щоб приніс пляшку горілки. Коли стали всі пити горілку, унтер-офіцери вийшли з кімнати дочок і пішли, не сказавши ні слова. Після цього прийшов ще один драгун-розвідник і зайшов до дівчат, які не виходили у загальну кімнату, переговорив з ними і залишив будинок. Потім разом вийшли з квартири дочка Марія і провела братову Марію Йосипівну Кравчук. Останнім з квартири вийшов Я.Зубарев і закурив цигарку. Драгуни, які стояли біля конюшні, заговорили до Зубарева і він відповідав, розмахуючи руками, але змісту розмови ніхто з посторонніх не чув. Десятирічний син К.Кравчука бачив як Зубарев розмовляв на ходу з офіцерами, коли всі заховалися в провулок, тоді драгунські офіцери догнали каноніра і стали бити по голові і куди попало, приказуючи: ми тобі покажемо дівчат. Чим били, ніхто не помітив, канонір тримався на ногах, коли драгуни побачили кров на голові Зубарева, залишили його і пішли (*Там же, спр.26. арк.8,9,10*).

У форту проводилась робота по вихованню кадрів командирів нижчої ланки, які б бездоганно і вміло виконували свої обов'язки, грамотно експлуатували техніку, озброєння. Як засвідчують факти, не всі витримували такий режим, за що несли різні покарання.

Підвищенням по службі, покаранням за проступки - такими важелями стимулювали добросовісне виконання військових обов'язків, підтримували порядок і дисципліну у гарнізоні форту.

ЗВІЛЬНЕННЯ В ЗАПАС

Як призов на службу, так і звільнення з неї, здійснювалися у відповідності до регламентуючих документів військового відомства. Зокрема, штаб Київського військового округу 8 липня 1898 року повідомив коменданта форту, що 17 травня імператор видав указ перевести в запас військовослужбовців, які вислужили на 1 січня 1899 року п'ять і більше років. Отож, влітку з артилерійської роти в запас відправили 84 нижчих чинів. Серед них були досвідчені, кваліфіковані спеціалісти, що негативно позначалося на боєготовності форту, а також його взаємин із навколишнім світом. Після звільнення в запас старшого унтер-офіцера Ільїна на телеграфній станції тривалий час йому не змогли знайти гідної заміни.

Масова демобілізація в Дубенському форту проводилася і в наступні роки. Із списків роти виключались нижчі чини, перераховані в запас у листопаді 1901 року. Більшість з них повернулася до місць постійного проживання. У Сквирський повіт вирушило 25 чоловік, Комишинський – 22, Курський – 16, Белгородський – 14, по одному солдату відправили у Бу-

зулукський, Дмитрівський, Ольгопільський, Уманський повіти. Їм було видано гроші на проїзд у сумі 50,96 крб. (Там же, *срп.* 16, *арк.* 72).

Визначені правила щодо звільнення військовослужбовців у запас інколи коригувалися додатковими

Залізничний вокзал, сюди прибували новобранці на службу і від їжджали звільнені в запас. Фото 80-х років.

документами. Так, у наказі по Дубенському форту від 11 серпня 1906 року, у зв'язку з майбутнім звільненням в запас солдатів, зазначалося: "У зв'язку з найменуванням нижчих чинів у запас армії пропоную прийняти до керівництва наступний наказ по військовому відомству від 21 червня ц.р. за №388, виписаний із "Русского инвалида" ц.р. за №150: "Государ імператор в 14 день сьогодні височайше звелів всім нижчим чинам, звільненим у запас, надати право відправлятися із військових частин за рахунок казни до обраного ними місця проживання, безпосередньо в розпорядження підлеглих установ або осіб цивільного відомства, які ведуть облік, надалі до видання про це постійного закону. Вищезгадане звільнення нижчих чинів у запас належить проводити згідно з тимчасовими правилами, доданими до наказу по військовому відомству цього року за №69. Підстава – циркулярний відгук штабу Київського військового округу від 10 серпня ц.р.».

Разом з тим траплялися випадки дострокового звільнення в запас. Такі рішення у більшості приймали повітові військові начальники, підставою для яких були, як правило, сімейні обставини чи стан здоров'я військовослужбовця. Скажімо, 7 листопада 1901 року повернуто із служби у початковий стан каноніра артилерії Людвіга Праса згідно з рішенням Везельберзького повітового військового начальника. Повернуто у первинний стан з зарахуванням у ратники ополчення першого розряду молодого солдата Августа Зільберглейха на підставі відношення цього ж повітового військового начальника. У лютому 1901 року на підставі рішення Везельберзького повітового військового начальника №682 молодий солдат артчастини Христіян Вервальдт повернувся із служби в первинний стан із зарахуванням ратником ополчення першого розряду. У травні 1901 року на один рік звільнено на батьківщину для поліпшення здоров'я молодого солдата артилерії Пилипа Точанова. У грудні в запас армії перераховано з роти Олександра Нечая. Канонір артилерійської роти Никон Харламов звільнений із служби на батьківщину за станом здоров'я строком на один рік.

Слід сказати, що медичні комісії скрупульозно вивчали стан здоров'я нижчих чинів при звільненні зі служби. А тому частина з них перераховувалась у запас армії, інші — в ополчення, дехто — лише на певний строк. Через хворобу було звільнено назавжди від військової служби каноніра артилерії Івана Ше-

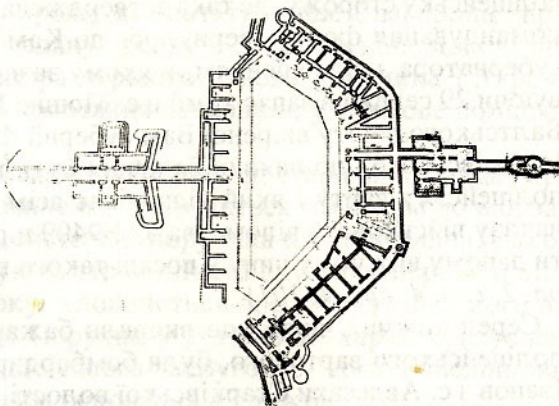
лудякова, і 11 вересня 1901 року його виключили із списків роти, а 29 грудня 1905 року відбув на батьківщину в тримісячну відпустку через хворобу після огляду комісії, створеної у Київському військовому госпіталі, канонір артротти Микола Сапунов. 1 вересня 1901 року належав до перерахування у запас армії надстроковий службовець, старший писар управління завідувача артчастини Антон Будков. За знання і за відмінну поведінку він був удостоєний призначення у воєнний час на класну посаду. Це рішення було внесено у алфавітний список нижчого чину, а також зроблено відмітку на відпускну білеті. З 31 серпня 1901 року А. Будков був відратований з управління і звільнений з посади завідувача архіву артротти. Після його вибуття завідувати архівом управління призначено бомбардира, прикомандированого до управління, Петра Карабутова. 28 січня 1903 року були звільнені з військової служби молоді солдати артротти Данило Циган, Захар Асауляк, Ксенофонт Мишеловка і виключені із списків артротти. А дещо раніше повернуто у запас армії з зарахуванням у ратне ополчення 1-го розряду молодого солдата Івана Тюленєва на підставі відношення Курського повітового військового начальника. Треба віддати належне командуванню Дубенського форту, яке повсякчас піклувалося про влаштування демобілізованих військовослужбовців. Зокрема, у своєму наказі полковник А. П. Першин роз'яснив права, пільги для нижчих чинів, які звільнялися в запас. У місцевостях, поіменованих у примітці 3 статті 29 статуту про військову повинність видання 1902 року, нижчі чини звільнялися протягом того ж строку від подушних податків, оброчного, земських і громадських зборів тощо, а також особисто від натуральних повинностей, стягнень із належного їм майна та інших зборів і з подальшим відбуттям з майном повинностей на загальній підставі.

Разом з тим, протягом того ж часу підлягали звільненню євреї-землероби - від стягнення з них у казну подушних зборів, і жителі за Берлінським трактом возз'єднаної частини Бесарабії - від сплати особистого податку.

У цьому наказі рекомендувалося роз'яснити військовослужбовцям тимчасові правила, прикладені до ст. 38 статуту про військову повинність. Сім'ї нижчих чинів, названих у цій статті, могли користуватися допомогою служб з опікунства від земства, міських і сільських громад, правда, тільки ті, які не

мали власних достатніх спроможностей. (Там же, спр. 34, арк.28).

Майже кожен рік напередодні демобілізації військові відомства різних ступенів приймали рішення щодо облаштування переведених у запас армії. Так, 23 січня 1906 року було оголошено наказ військам КВО від 18 січня 1906 року, №13:

План розміщення безпечних казематів форту. 1-й поверх.

“Внаслідок телеграми головного штабу від 15 січня, №416, командувач військ округу наказав прийняти до точного виконання:

1. Звільненим у запас нижчим чинам не видавати друкований “Звід діючих постанов”, що визначає права, обов’язки і відповідальність нижчих чинів, доданих до звільнювальних білетів. Видані вже зводи вилучити.

2. Свідоцтво про виконання військової повинності складати, суворо дотримуючись форми, прикладеної до статті 855 кн. VII Зводу військових постанов 1869 року, припинити видачу друкованих свідоцтв, висланих головним штабом.

3. Ставити у неодмінний обов’язок начальникам частин військ, установ і закладів, що при звільненні нижчих чинів у запас, у річні відпустки по хворобі і прибутті цих нижчих чинів в управління повітових військових начальників, роз’яснити нижчим чинам, що вони під час перебування на дійсній службі, і на протязі року після звільнення їх в запас від служби, звільняються лише від стягнення подушних громадських зборів, а також особисто від натуральних повинностей. Що ж до майна, їм належного, то вони зобов’язані оплачувати податки та інші збори і відбувати належні з цього майна повинності на загальних підставах”.

Відповідно до височайше затвердженої 5 травня 1903 року думки загальних зборів державної ради, звільнені в запас армії нижчі чини мали переважне право відправки їх на службу у

поліцейську сторожу, де така затверджена. 26 серпня 1906 року командування форту звернулось до Кам'янець-Подільського губернатора з відношенням, в якому зазначалося: "Перераховуючи 29 серпня в запас армії в с. Мошне Мошнівської волості Балтського повіту ввіреної Вам губернії фейєрверкера Лазаря Івашківського, що виявив бажання бути влаштованим у таку поліцейську варту і який відповідає всім умовам, на підставі наказу військового відомства за №409 ц.р. прошу не відмовити даному нижчому чину у посаді такого вартового". (Там же, оп. 2, спр. 4, арк. 4. 101)

Серед нижчих чинів, що виявили бажання обійняти посаду поліцейського вартового, були бомбардир Василь Симонович Іванов з с. Авдєєвки Старківської волості, Микита Андрійович Жмихов з хутора Журавлиха Дяківської волості, Трохим Григорович Хомутов з Петропавловсько-Троїцької волості Курського повіту.

Начальник резерву Московської поліції 7 вересня 1906 року звернувся до завідувача артчастини з проханням: "Звільнений у вересні 1903 року канонір Пилип Єфремович Никифоров звернувся до мене з проханням про прийняття його на службу, через що прошу вислати на Пилипа Никифорова з поверненням цього відношення у найкоротший час, детальний витяг з журналу накладених покарань, при чому повідомити про поведінку, а також про моральні і службові його якості". Полковник Ф.Й. Демський у своїй відповіді 16 вересня 1906 року повідомив: "Повертаючи сучасне листування, повідомляю, що згаданий вами канонір Пилип Єфремович Никифоров дисциплінований, покаранням не піддавався, а тому витяг з журналу покарань його не надсилається. Що ж стосується поведінки, а також моральних і службових якостей, вам слід звернутися до командира Новогеоргіївської фортової артилерії, де названий нижчий чин перебував на службі до переводу у ввірену мені артилерію, бо на службі у ввіреній мені артилерії канонір Никифоров перебував дуже мало для того, щоб судити про поведінку і моральні якості". (Там же, оп. 2, спр. 4, арк. 154).

Бомбардир артротти Семен Филипов у січні 1906 року у доповідній записці писав до свого командира: "Закінчуючи строк дійсної служби в першій половині березня місяця ц.р. і бажаючи стати на посаду кінного вартового в Дубенському повіті

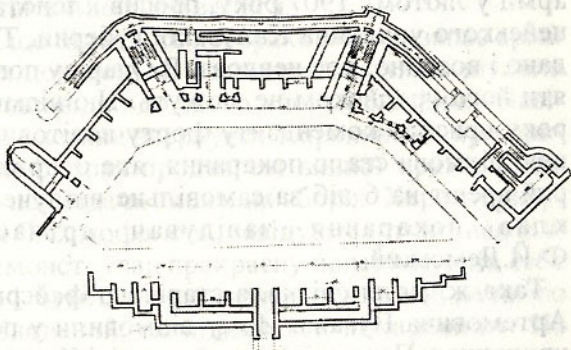
Волинської губернії, прошу клопотати, ваше благородіє, про прийняття мене на згадану посаду". З такою доповідною він звернувся до командира першого взводу поручика Г.І.фон-Нотбека, а 28 січня клопотання направили у повітове поліцейське управління.

Через деякий час, 9 лютого 1906 року, старший наглядач артилерії Стефан Соловиченко звертається рапортом до в.о. завідувача артмайна і майстерень поручика К.Й.Мисевича, в якому пише, що, закінчуючи строк дійсної служби в першій половині березня 1906 року, клопочеться про зарахування його на надстрокову службу. Поручик у резолюції характеризує наглядача "як такого, що сповна заслуговує своєю поведінкою, знанням і запопадливим виконанням служби".

Звільнені у запас просили посад відповідно до своїх можливостей.

Переходячи у запас армії, старший фейєрверкер роти Густін Драчевський звернувся через завідувача артчастини форту полковника Ф.Й.Демського з проханням про влаштування його на залізницю. 4 вересня начальник служби руху повідомив у форт, що з питань надання посади кондуктора на Південно-Західній залізниці фейєрверкеру Г.Драчевському слід звернутися до одного з найближчих начальників відділку за місцем проживання, оскільки право підбору осіб на нижчі посади надано начальникам відділків руху на лінії. Вирішити питання працевлаштування можливо за умови, що він володіє нормальним слухом, зором і задовільним станом здоров'я і не старше 32 років, тобто якщо він відповідає вимогам залізничної служби.

Управління артчастини форту розіслало в 1901 році листи в губернії, зокрема в поліцейські управління Курзької, Уфимсь-

План розміщення безпечних казематів. II-й поверх.

кої, Подільської губернії, з проханням надати допомогу в облаштуванні запасників. Із нижчих чинів форту, наприклад, уродженці Балтського повіту погодились працювати поліцейськими вартовими. Це були військовослужбовці бомбардир-навідник Захар Васильович Водолеєв з с. Ярославки тієї ж волості бомбардир Галямедтін Досмухаметов з с. Дувайї, старший фейєрверкер Панас Прокопович Поспелов з Усть-Ілімська. Вони були уродженцями Златоустського повіту. *(Там же, оп. 2, спр. 4, арк. 109).*

Звільнені з армії у запас нижчі чини нерідко зверталися до коменданта чи завідувача артчастини з проханням про одержання атестацій, на що керівництво постійно відгукувалося позитивно. У 1906 році значна частина звільнених йшла на цивільну роботу, зокрема, у поліцію. А частина намагалася влаштуватися в різні установи, а тому здійснювалася перевірка їх благонадійності. 19 червня 1906 року у Таганрозьке повітове поліцейське управління направлено запит: "По службовій потребі прошу повідомити мене, чи дійсно постійно проживають в м. Таганрозі батьки (батько Олександр Петрович і мати Федкла Олексіївна Миненкови) нині перебуваючого на дійсній службі старшого писаря тимчасово ввіреного мені управління Панаса Миненкова. Довідка: Миненков - виходець з міщан Курської губернії того ж повіту. Місце проживання до служби - м. Таганрог на Касперівці". Незабаром у форту одержали підтвердження від повітового поліцейського управління, що батьки проживають там постійно.

Старший фейєрверкер Василь Опарін, звільняючись у запас армії у лютому 1907 року, просив клопотання на посаду поліцейського урядника Калузької губернії. Такий запит було надано і послано, але невдовзі В.Опаріну повідомили, що прийняти його урядником не можуть. Цю відмову 22 лютого 1907 року прислав коменданту форту повітовий справник. Причиною відмови стало покарання, яке одержав В.Опарін, - суворий арешт на 6 діб за самовільне відлучення та пияцтво. Наклав покарання завідувач артчастини полковник Ф.Й.Демський.

Така ж доля спіткала старшого фейєрверкера Митрофана Артемовича Пугача. Йому відмовили у посаді поліцейського урядника у Перемнігівському повіті Калузької губернії. На М.

Пугача командир роти також наклав стягнення, заарештував його на одну добу за повторне носіння одягу не по формі.

Ось ще один документ. Московсько-Київське жандармське управління залізниці 24 червня 1908 року просить командування артротти повідомити про здібності, поведінку і завзяття до служби нижчого чина молодшого фейєрверкера Матвія Тарасова і вислати витяг з журналу стягнень. Із Дубенської фортової артилерії на цей запит повідомили, що М.Тарасов до служби здібний і старанний, поведінка у нього хороша і тверда, ніяким дисциплінарним покаранням не піддавався, а тому витягу із журналу покарань не направляється. В Московсько-Київське поліцейське жандармське управління 2 серпня 1908 року було направлено також відгук на старшого фейєрверкера Єгора Крузіна, в якому зазначалось, що "під час перебування на дійсній військовій службі в Дубенській фортечній артилерії до служби був здібний і запопадливий, поведінки хорошої, твердий, дисциплінарним покаранням не піддавався".

Начальник Манжурського відділення жандармського поліцейського управління Забайкальської залізниці просив відгук на каноніра Ларіона Золотарьова. Однак витяг із журналу покарань не вислали, бо журнал на нижчих чинів було вже відправлено у Владивостоцьку фортецю.

Нижчі чини, звільняючись у запас, намагалися також влаштуватися на надстрокову військову службу за межами форту. З таким рапортом, наприклад, звернувся в Зеґрзьку фортову артилерію старший фейєрверкер Семен Кравець. Туди ж подав рапорт старший фейєрверкер Панас Воробйов. Обидва дисциплінарним покаранням не піддавалися.

Незважаючи на те, що більшість перерахованих в запас армії поверталися до своїх домівок, частина нижчих чинів шукала казенної допомоги відповідно до свого хисту і бажання. Завідувач артилерійської частини звернувся з проханням про призначення Єгора Самофалова продавцем винної крамниці до добродія окружного наглядача акцизних зборів. Характеризуючи старшого писаря Є.Самофалова, завідувач артчастини відзначав, що він продемонстрував прекрасну поведінку, вів себе добре, твердо, чесно і сумлінно виконував покладені на нього обов'язки, дисциплінований, не піддавався покаранням. На жаль, 18 вересня 1907 року йому було відмовлено "тому, що вакансій у даний час немає і в найближчому майбутньому не

передбачається” (Там же, оп.2, спр.5, арк.105). У форту на дійсній військовій службі перебували нижчі чини з різними строками служби. Окремі з них мали пільги. На 1 січня 1907 року за списком в артилерійській роті було: 421 військовий, в т.ч. 3 унтер-офіцери надстрокової служби. Служило 388 нижчих чинів: 1 рік – 92 чол., 2 роки – 91 чол., 3 роки – 52 чол. На чотирирічній службі, які користуються скороченими строками за освітою: 1 рік – 13 чол., 2 роки – 9 чол., 3 роки – 6 чол. На трирічній: 1 рік – 2 чол., на дворічній — військовослужбовців не було. А в артуправлінні служило 11 чол., в т.ч. унтер-офіцер надстрокової служби, 8 нижчих чинів загального призову і на три- і дворічному строках служби — по одному чоловіку.

Підготовка до проведення демобілізації розпочиналась заздалегідь. 8 жовтня 1907 року наказом коменданта форту, №28, сказано: “В управлінні форту і команді при управлінні завідувача артчастини провести перерахування в цьому році в запас армії нижчих чинів згідно з наказом військам округу ц.р. за №451 між 15 і 31 грудня. При цьому належить своєчасно встановити, чи знайдеться в командах не менше 3 або 4 чоловік для жеребкометання, і якщо знайдеться зараз же мені доповісти для командирів таких нижчих чинів для виймання жеребка”. (Там же, оп. 1, спр.42, арк.33.; спр.40 арк. 32).

16 грудня 1907 року знову ж таки звільнені в запас армії нижчі чини Курського повіту старші фейерверкери Олексій Козявкін, Михей Переверзєв, старший писар Єгор Самохвалов, майстер нижчого окладу Стефан Красніков; Балтського повіту – бомбардири-навідники Марко Бодюл, Овсій Чабан, каноніри Полікарп Туз, Денис Гончарук.

На підставі резолюції коменданта форту від 19 листопада 1907 року жеребкометання для решти нижчих чинів артчастини строку служби 1905 року призначалося на цей день, на першу годину дня. При жеребкометанні наказувалося бути присутнім добродіям офіцерам.

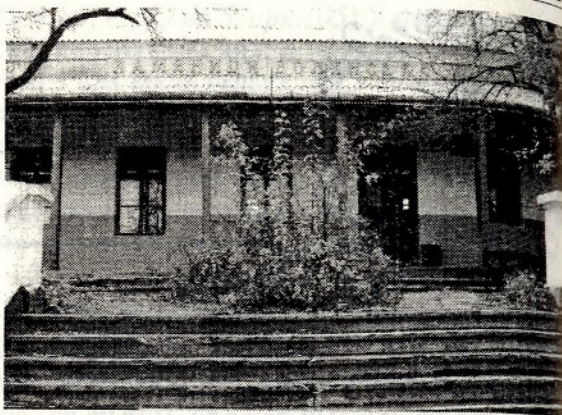
ФОРТ І НАВКОЛИШНІЙ СВІТ

Розташований на південному заході від міста, на підвищенні, Дубенський форт ніби оглядав довколишню територію далеко-далеко на три сторони. Саме місто зі своїми старовинними церквами і фабриками лежало, мов на долоні. Сюди, насамперед, вели дві нитки зв'язку з військовими частинами гарнізону, торговими точками, магазинами, поштово-телеграфною станцією. Тут часто проводили своє дозвілля мешканці форту. Як офіційні, так і приватні стосунки виходили далеко за межі форту, сягали столиці і далі.

Негаразди, що траплялися у повсякденному житті військових частин, спонукали до апеляції у вищі інстанції – аж до царя-імператора. Таких телеграм-звернень було чимало. Весною 1898 року начальник штабу Київського військового округу заборонив надсилати високопоставленим особам телеграми чи поздоровлення, не одержавши відповідного дозволу, мотивуючи це тим, що вони в більшості випадків неабияким тягарем служили для одержувачів. Командувач військ округу вимагав, аби тексти телеграм попередньо узгоджувалися. З таким розпорядженням, що надійшло до коменданта форту, було ознайомлено офіцерів та відповідних чиновників. Нововведення спричинило справжню лавину узгоджувальних текстів. Тому згодом зі штабу округу на місце надійшло нове роз'яснення, в якому наголошувалося, що на затвердження командувача військ округу подаються телеграми, адресовані лише височайшим особам. Телеграми-звернення від військовослужбовців до високопоставлених осіб можуть надсилатися без попереднього ознайомлення.

Постійні контакти існували між фортом і частинами дубенського гарнізону. Деякі з них зберігали у форту боєприпаси. А тому тут знаходилися на постої нижчі чини 32-го драгунсь-

кого Чугуєвського полку, які далеко не завжди дотримувалися внутріфортового розпорядку.

Кам'яниця-Волинська, приміщення станції.

31 травня 1899 року комендант форту повідомляє командира 41-го піхотного Селенгінського полку, що приміщення, визначене для недоторканого запасу 12-ої роти, готове до використання. Для охорони цього об'єкта створено пост і його варту, які належить призначати від полку.

А тому тут постійно несли службу нижчі чини 41-го піхотного Селенгінського полку, що періодично змінювались. Для несення варту по охороні складів і боєприпасів полку у квітні 1901 року прибули рядові 41-го піхотного Селенгінського полку Василь Коханець, Тимофій Карлов, Петро Конкетелін, Максим Суrowsикін. Вони вважались прикомандированими до управління коменданта форту і перебували у віданні форту, а на провіантне і приварочне забезпечення були зараховані до артилерійської роти.

7 квітня 1901 року командир 41-го піхотного Селенгінського полку рапортом повідомив коменданта форту: “Прошу наказ вашого високоблагородія про відкомандирування від Дубенського форту рядового очолюваного мною полку 9-ої роти Василя Карлова, який охороняв пороховий погріб, на місце якого супроводжується рядовий тієї ж роти Максим Суrowsикін”.

На варту власних запасів у форту підмінно також прибували нижчі чини 32-го драгунського Чугуєвського полку. Ось лише декілька прикладів постійної ланцюжкової зміни нижчих чинів. 10 червня 1901 року на харчування зараховано рядового Івана Гнилозубова, водночас звільнено Івана Милнівського, а 25 червня з забезпечення виключено того ж Івана Гнилозубо-

ва. З 13 вересня на харчування зарахований рядовий Мефодій Зеленський, а рядовий Григорій Мишня цього ж числа знятий із забезпечення. Нижчі чини, прикомандировані до форту, часто самовільно відлучалися, а тому комендант вживав заходів.

Комендант форту полковник М.П.Коз'яков 8 квітня 1901 року направив термінове повідомлення в управління завідувача артчастини, в якому зазначалося: "Нижчі чини не тільки самовільно відлучаються від роти, але навіть без всякого сповіщення кого-небудь змінюються. Так, учора Карлов замінений був Суровікіним, а сьогодні Суровікін знову пішов у полк. Якщо нижчі чини цього полку перебувають прикомандированими до роти, то вони повинні постійно знаходитися у розпорядженні вашого високоблагородія і без вашого відома на рівні з іншими нижчими чинами роти нікуди не повинні відлучатися, а тим більше самовільно". (Там же, оп.1, спр. 19, арк. 66,69).

Комендант форту сумлінно оберігав майно, землю – все, що належало форту відповідно до положення, і ніколи не йшов ні на які поступки. Командир 11-ої кавдивізії 1 червня 1907 року, який тимчасово командував 32-им драгунським Чугуєвським полком, полковник Контфимен, написав рапорт, де зазначав, що 6-ий ескадрон ввіреного командуванням йому полку розташований на зимових квартирах в селі Чеський Страклів: стоянка ця визнається в усіх відношеннях задовільною, але при розквартируванні в ній ескадрону зустрічаються при відводі місця утруднення для влаштування ескадронного манежу. Манеж щорічно доводиться переносити на нове місце, що викликає певні затрати. Для занять з ескадроном місця немає зовсім. Офіцери ескадрону зустрічають велику скруту при наймі квартир, ціни на які щорічно зростають. Між іншим, в районі села Чеський Страклів по Кременецькому шосе є належний військовому відомству будинок з ділянкою землі в декілька десятин. Будинок цей призначався для квартир офіцерів артилерії Дубенського форту, але на даний час ніхто з них там не живе.

Тепер з переводом артилерії форту в м. Владивосток будинок цей безумовно на довгий час залишався вільним. Командир форту просив підтримати клопотання про дозвіл зайняти цей будинок під квартири офіцерів 6-го ескадрону і влаштувати на належній до нього ділянці землі манеж і взагалі користуватися цією ділянкою для проведення на ньому занять з ескадроном".

Тимчасовий виконавч обов'язків начальника штабу 11-ої кавдивізії 3 червня звернувся до коменданта форту з проханням вирішити це питання. Вже 12 червня М.П.Коз'яков, комендант форту, пише у штаб, що "будинки, земля коло Чеського Страклова не можуть бути передані і зайняті іншою військовою частиною, не належною до складу гарнізону форту, оскільки передбачається збудувати казарми, для чого вже складені всі розрахунки і плани, будівництво затверджене.

В даний час у будинку біля Чеського Страклова всі квартири зайняті, будуть зайняті і в майбутньому, оскільки два будинки (офіцерські квартири) перебудовуються, а із закінченням перебудови не буде вистачати офіцерських квартир.

Якщо ж на зиму деякі офіцери переходять у форт, то приміщення в Чеському Страклові залишаються за ними і розпоряджатися квартирами можуть з мого дозволу офіцери, а не приватна особа. Такого часу, щоб у належних форту будинках не жив ніхто, не було і не буде. Так, за нестачею квартир офіцери одержують квартирні гроші. Якщо деякі офіцери в зимовий час залишали свої квартири в будинку біля Чеського Страклова і для зручностей жили у форту у своїх товаришів, це їх особиста справа.

Будинки в Чеському Страклові і ділянки землі перебувають у межах еспланади форту і знаходяться у віданні коменданта форту". (Там же, оп.1.спр.41, арк.212-215).

Часто зверталися до командування форту представники громадських організацій.

Дубенський місцевий комітет Червоного Хреста 28 березня 1898 року звернувся до командування форту допомогти зібрати пожертвування потерпілим під час греко-турецької війни вихідцям із Фесалії. Комендант направив відповідне прохання виконавцю інженерних робіт, звернувся за підтримкою до офіцерів. На допомогу потерпілим було передано Червоному Хресту від гарнізону 6 крб. 60 коп.

Це було не єдине звернення Червоного Хреста до командування форту, який шукав допомоги у вирішенні різних питань. Він просить допомоги для увічнення пам'яті генералісимуса, князя італійського, графа О.В.Суворова — Римникського з нагоди 100-річчя з дня смерті полководця, яке виповнювалося 6 травня 1900 року. Кошти необхідні були для спорудження пам'ятника і створення музею. Офіцери форту відгукнулися на заклик Червоного Хреста. Список пожертвувань на вшану-

вання пам'яті О.В.Суворова очолили полковники Беліков, Корзун (по 1 крб.), інші 10 чоловік також внесли свою частку.

Дубенський комітет Червоного Хреста висловив подяку коменданту форту за доброзичливе ставлення до прохань Товариства. Це сталося 1901 року.

У січні 1905 року комітету Червоного Хреста артилерійською частиною було пожертвовано 7,5 крб., в тому числі начальником управління М.В.Фростом – 3 крб., поручиками В.М.Щуцьким, О.Г.Котельниковим, К.Й.Мисевичем, Г.І.фон-Нотбеком — по 1 крб., підпоручиком Сергієм Івановим - 50 коп. З цих коштів голові Київського комітету Червоного Хреста переказано 3,35 крб.

Командири управлінь форту намагалися підтримати громадські організації і морально, і матеріально. Виконавець інженерних робіт передав коменданту 10 крб. з утриманого штрафу з казенного десятника Трохима Кедися. 24 листопада 1905 року комендант наказав відправити ці гроші в комітет Червоного Хреста. Туди ж переданий 1 крб. “чайових”, дані вахмістру жандармської роти старшим ад'ютантом генерального штабу. Комендант мотивував це тим, що давати гроші військовослужбовцям заборонено. До речі, з цього приводу відбулося листування між керівництвом форту і підполковником генштабу, який підтвердив дачу грошей і пояснив цей інцидент незнанням інструкції.

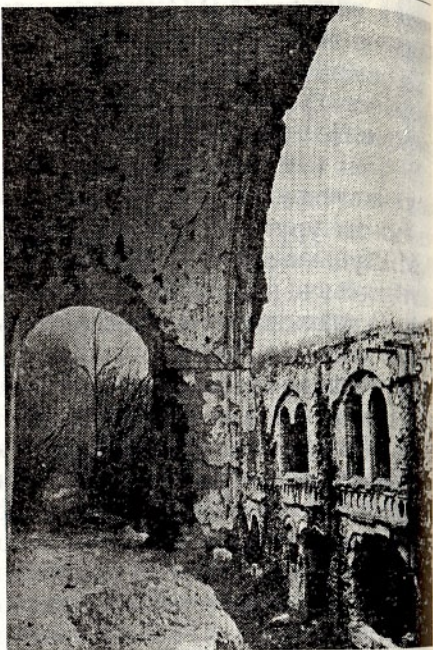
У січні 1907 року голова комітету Київської Маріїнської общини сестер милосердя Всеросійського товариства Червоного Хреста звернувся до коменданта форту Миколи Пилиповича Коз'якова з проханням стати членом комітету і внести свою лепту у цю благородну справу. Комітет мав лікарню на 40 ліжок для безкоштовного лікування, дві лікарні для амбулаторних хворих, готував сестер милосердя для догляду за хворими і пораненими.

Слід підкреслити, що військові чини форту постійно підтримували зв'язки з комітетом Червоного Хреста, всіляко сприяли його діяльності.

Фортове життя вимагало звертатися до різноманітних організацій. 30 січня 1898 року комендант форту П.І.Корзун звернувся до Київської духовної консисторії з проханням видати метричне свідоцтво для сина Всеволода з книг Михайлівської церкви м. Ротмистрівки Черкаського повіту Київської єпархії. Церковна служба сумлінно зреагувала на особисте звернення,

а тому 23 лютого консисторія видала необхідне свідоцтво з вимогою заплатити поштові витрати, що було зроблено.

Штаб КВО звернувся до коменданта М.П.Коз'якова 29 вересня 1905 року з повідомленням, що 21 вересня у Полтаві тимчасовий командувач військ поклав на домовину генерал-лейтенанта Р.С.Кондратенка від військ округу великий срібний вінок з написом "Доблесному захиснику Порт-Артура від військ Київського військового округу". "Знаходимо бажаним, - зазначалося далі у зверненні, - щоб витрати на купівлю цього вінка, зроблені з сум округного штабу, були поповнені внесками бажаючих взяти участь

Вид безпечних казематів з другого ярусу.

в ушануванні останків доблесного Р.С.Кондратенка, генералів і начальників окремих частин округу. Тимчасовий командувач військ просить вас взяти участь у вшануванні. Бажаючим взяти участь у вшануванні зробити внесок у розмірі 2 крб. 50 коп. від кожного учасника, внески приймаються секретарем штабу".

5 жовтня комендант повідомив штаб, що в заході від форту братимуть участь полковники М.П.Коз'яков, Ф.Ф.Баумгартен, А.П.Першин і відправили організаторам 7 крб. 50 коп. (Там же, оп.1, спр. 40, арк.42.317).

Турбувала керівництво форту морально-етична і політична обстановка в селах навколо форту. Комендант 29 листопада 1905 року звернувся до керуючого збором податків Волинської губернії, що "проживаючий в с. Підлужжя Дубенського повіту, в молодості запасний рядовий Вікентій Мажулайгіс має крамницю легкої торгівлі. В дні свят у цю крамницю збираються нижчі чини гарнізону форту, де п'ють горілку і, напи-

шились, вчиняють бійки між собою. Крамниця служить прикриттям кубла розпусти для солдатів, хоч зроблено розпорядження, щоб нижчі чини не відвідували цей заклад, але встежити за цим важко. А тому на підставі ст. 73 положення "Про управління фортецями" Вікентія Мажулайтиса попередити, якщо він буде під виглядом легкої крамниці утримувати кубло, то його вишлю за 25 верств від форту. Прошу не дозволяти торгувати пивом".

Восени 1906 року губернський статистичний комітет направив у форт листа, що для складання адрес-календаря губернії необхідно дати повний список осіб, які перебувають на керівних посадах в губернії по відомствах (цивільному, військовому, духовному). У відповідь з артчастини і артроти форту повідомили такі дані: управління артилерії – завідувач, він же командир роти, полковник Ф.Й. Демський, в.о. завідувача господарства поручик Г.І.фон-Нотбек, в.о. діловода поручик А.Г.Котельников, в.о. завідувача майна поручик О.Г.Котельников, рота: прикомандировані з облогового артполку взводні офіцери – штабс-капітани І.А.Криницький, Б.О.Гернгрос.

Командири військових підрозділів дбали про своїх підлеглих не лише на службі, у форту, але й допомагали у вирішенні приватних справ. Так, вони сприяли неграмотному молодому солдату Івану Аляб'єву в оформленні доручення на ведення цивільної справи. Виданий документ засвідчував: "Доручення 16 грудня 1906 року. Я, молодий солдат Дубенського кріпосного форту Іван Аляб'єв, доручаю моєму рідному брату селянину села Аляб'єво Троїцької волості Курської губернії Андрію Никифоровичу Аляб'єву до закінчення моєї дійсної військової служби з'являтися в усі судові місця Російської імперії як позивачу по позову моєму до рідних дядьків Самуїла, Івана і Сергія Аляб'євих про спадщанську землю, яка дісталась мені від померлого рідного батька Никифора, одержувати різного роду довідки, документи, бути присутнім при судових засіданнях і рішеннях".

14 березня 1907 року виповнювалося сто років колишньому Дворянському полку і заснованих навчальних закладів – Костянтинівському кадетському корпусу, Костянтинівському військовому і Костянтинівському артилерійському училищам. Для вшанування цієї дати були виготовлені медалі. З форту

запрошувались випускники цих навчальних закладів для участі в урочистостях. (Там же, оп.2, стр.4, арк. 163, 165, 208, 214).

9 червня 1906 року канонір Семен Демичев направив доповідну записку про те, що при відправці на військову службу в Дубенський форт у 1903 році, в Курську, у начальника повітової військової повинності його помилково записали як Семена Ілліча Денченкова. Ним було заявлено про помилку в прізвищі, на що відповіли, що її виправили. А на збірному пункті Курського повіту волосним начальником його повторно викликали як Денченкова, однак тут виправити прізвище виявилось неможливим. Прибувши в Дубенський форт, та прослуживши там деякий час, Семен Демичев повідомив своєму дядькові, щоб він доповів через начальство командиру частини. Не одержавши відповіді, солдат повторно доповів взводному, але відповіді не одержав. “З огляду на скоре звільнення в запас армії, — писав солдат у доповідній, — вийшло непорозуміння при здачі в оренду свого майна. Піднімаю клопотання про виправлення мені прізвища на Демичев”. Заяву було направлено 23 червня 1906 року Курському повітовому військовому начальнику. Батькові каноніра Іллі Панасовичу Демичеву було видано посвідчення №739, щоб підтвердити справжність вимоги, де вказувалося справжнє прізвище Демичев і повідомлялося, що відбулася помилка при складанні призовних списків.

Взаємовідносини між військовими частинами, гарнізонами, фортецями базувалися на почутті честі, обов'язку, взаємоповаги між командирами, офіцерами. У такому ж дусі виховувались і нижчі чини. Завідувач артилерійської частини форту 22 лютого 1901 року повернув командирі 41-го піхотного Селенгінського полку 4 крб. 63,5 коп. лишків грошей, які не були використані при забезпеченні понад приварочний оклад та на інші потреби нижчих чинів у довіреній йому роті в 1900 році.

Офіцери, які мали прислугу з військових, часто намагались утримати їх при собі. Так вчинив і майбутній комендантський ад'ютант. При переводі у Дубенський форт П.О.Зброжек взяв з собою військового дійсної служби, якого не хотів відпускати, і тільки після довгого листування був виданий наказ по піхотній дивізії, в якому зазначалося, що, незважаючи на клопотання коменданта форту, рядовий 2-ої роти Тимофій Шашков повертається в дубенську конвойну команду.

Неграмотність нижчих чинів часто вимагала деталізувати

завдання, які вони виконували. Комендант форту 4 лютого 1900 року відрядив солдата для передачі у подарунок коня високопоставленій особі. Обозного рядового Михайла Борзова відправили залізницею з верховим конем в м. Проскурів (тепер Хмельницький) для передачі коня командирю 12-ої артилерійської бригади генерал-майору Картаміневу, маршрут рядового був вказаний у командировочному листі – через станції Здолбунів, Козятин, Вінницю, Жмеринку, Дорожню — до станції призначення.

Командування форту займалося і проблемами не лише військового характеру. Високопоставлені особи імператорського дому не тільки посідали різні високі посади, але й займалися виробництвом, торгівлею, бізнесом. На розповсюджену рекламу комендант форту звернувся з проханням в управління Тодорським маєтком його імператорської величності великого князя Олександра Михайловича: “Прошу управління вислати малою швидкістю на адресу ст. Дубно Південно-Західної залізниці коменданту Дубенського форту полковнику Коз’якову такі вина: червоні №3 “Каберне” — 15 пляшок, №4 Каберне старе – 10 пляшок, білі №1 столові — 50 пляшок, №2 Педро-Міменає — 20 пляшок, №3 Семилтон — 30 пляшок. Кожний сорт вина упакувати окремо в ящики, написати номер і сорти вина. Гроші 102 крб. 50 коп. за виписане вино по рахунку №99 вислані переводом. Адреса: Крим, поштова станція Кореїз (Тавричеська губ., маєток Ай Тодор).

В січні 1889 року був височайше затверджений генеральний план еспланади дубенських укріплень і умови її утримування. Район еспланади був визначений на місцевості граничними знаками. Згідно з планом, рейсовий шлях Радивилівської гілки Південно-Західної залізниці, довжиною близько 7 верств, між Дубно і платформою Кам’яниця, прилягав з еспланадою до дубенських укріплень. У зв’язку з цим у коменданта форту зав’язується довготривале листування з керівництвом залізницею. Суть справи в тому, що перший район Дубенської еспланади закінчувався біля переїзної будки, яка знаходилася на станції Дубно з боку фортеці. В цьому районі необхідні були роботи по розширенню каналу довжиною 100 сажнів — від переїзду до форту. Полковник Бєліков звернувся в управління товариства Південно-Західної залізниці з листом, в якому повідомив, що обсяг цих робіт може бути проведений протягом

стоянки поїзда, а тому просив прибути представника 8 січня 1892 року на станцію Дубно об 11-й годині “для згоди на безперешкодну видачу дозволу на роботи” (Там же, ф.105, оп.1, спр.1, арк.54).

Комендант форту на підставі рішень військового відомства приділяв увагу стану та перспективі розвитку станції Дубно як важливої артерії зв'язку форту з іншими військовими об'єктами, цивільною владою. До того ж, територія станції входила в еспланаду форту. Планувалося пристосувати ділянку залізниці Здолбунів-Дубно для пропуску 30 пар поїздів. Станція Дубно повинна була розвиватись так, щоб згодом продовжити будівництво другої колії до Радивилова. Так розгортались події весною 1891 року.

На початку жовтня цього ж року управління товариства Південно-Західної залізниці звернулося до коменданта і повідомило, що в даний період проводяться роботи по прокладанню другої колії між станціями Здолбунів — Дубно і розвиток станції цієї ділянки було передбачено проектом.

Зростання перевезень залізницею вимагало дальшого розширення пропускної спроможності станції Дубно. 4 лютого 1892 року начальник дев'ятої дистанції Південно-Західної залізниці (Здолбунів) звернувся до коменданта Дубенського форту за дозволом на проведення земляних робіт, укладку колій та стрілок при розширенні ст. Дубно, частина якої входить у другий район еспланади. Дозвіл необхідний був для прокладки другої колії.

У березні 1896 року начальник 7-ої сухопутної дистанції запропонував керівництву форту надати дозвіл на будівництво поблизу с.Тараканів будки для залізничників, які будуть стежити за станом колії і шосе. Були план і схема майбутнього будівництва.

20 травня 1899 року комендант форту П.І.Корзун звертається вдруге в управління Південно-Західної залізниці з вимогою відремонтувати шосе від станції Дубно до повороту на Крем'янець: засипати щебенем місця, де були глибокі вибоїни. Причиною пошкодження дороги став інтенсивний підвіз місцевих матеріалів і каменю для станції. Ця ділянка дороги не могла служити сповна для військових потреб форту. Повторне звернення дало поштовх справі, начальник залізниці повідомив, що, у зв'язку з переходом станції Дубно у відання Південно-Західної залі-

зніці, начальнику служби залізниці і приміщень, начальнику технічного відділу дано завдання по ремонту шосе.

Перевезення пасажирів, вантажів залізницею зростало, постійно виникала необхідність розширення інфраструктури станції. Керівництво залізниці звертається у військове відомство з приводу розширення будівельних робіт. 10 червня 1899 року комендант форту ставить до відома управління залізниці, що Міністерством оборони 30 травня того ж року височайше дозволено, як вимагалось, “побудувати водопірне цегляне, на кам’яному фундаменті, приміщення в другому районі еспланади Дубенського форту на віддалі 1060 сажнів від повітряної лінії від форту, у напрямку на північний схід”. Про це повідомили коменданта форту на підставі одержаної з Києва телеграми такого змісту: “Зважаючи на крайню необхідність, невідкладно приступити до влаштування нового водопостачання станції Дубно. Маю честь просити ваше превосходительство не відмовити в дозволі”. (Там же, *срп.10, арк.101*).

Між комендантом форту і керівництвом залізниці всіх рівнів і надалі інтенсивно ведеться листування щодо розвитку не тільки станції, але й навколишніх населених пунктів. 26 серпня 1899 року начальник Південно-Західної залізниці надіслав коменданту форту відношення і проект розвитку роз’їзду Кам’яниця з позначками розміщення будинку для пасажирів і ксерокопію самого приміщення з цегли, на кам’яному фундаменті.

В жовтні того ж року управління військових сполучень, відділ військово-дорожніх перевезень штабу Київського військового округу повідомили коменданта форту: “Телефонний апарат, який проводиться від форту до станції Дубно, був встановлений у залі 3 класу, але в пристосованій для нього будці”. Буквально через десять днів начальник 7-ої сухопутної дистанції Київського округу (м. Ковель) просить дозволу на будівництво на шосе Дубно-Кам’яниця сторожового будинку, який планується звести край села Підлужжя. А 11 листопада комендантом надано дозвіл на будівництво в другому районі еспланади форту також дерев’яного будиночка на кам’яному фундаменті, висотою два фути.

Належному зв’язку форту зі станцією Дубно перешкождала несправність мостів, а з полустанком Кам’яниця — відсутність дороги і під’їзду до нього. Вози, що під’їжджали до полустанка

через провулок с. Підлужжя, по ступиці входили в непролазне багно.

Пішки також важко було підійти до полустанку, а за відсутності кімнати очікувати поїзди на Дубно, Радивилів, Крем'янець доводилося у будь-яку погоду надворі, де не було навіть лавки. З таким листом звернувся комендант в січні 1903 року до управління Південно-Західної залізниці. Через два місяці управління повідомило, що начальнику 32 дільниці залізничної служби наказано привести в належний порядок під'їзну дорогу до станції Дубно з перемощенням 25 кв. м мостової і ремонтом дерев'яного моста. В Кам'яниці передбачалося знести дві хати і закінчити земляні роботи по упорядкуванню під'їздів (*Там же, оп. 1, спр.24, арк.14*). Турбота щодо благоустрою залізниці мала і побутове значення.

У червні 1905 року комендант форту повідомив завідувача артчастини, що нижчі чини, незважаючи на заборону, зустрічаються в Дубно на залізничній станції, а 21 червня один нижчий чин на вокзалі не тільки пройшов повз офіцерів, а навіть розштовхав їх, і при цьому жоден з офіцерів не звернув на це увагу своїх підлеглих. Необхідно, щоб вони не тільки знали артилерійську справу, а й дотримувалися військової дисципліни, зауважував комендант.

Комендант форту звернув увагу на невиконання наказу від 28 червня 1905 року, зазначивши, "що нижчі чини фортової артротти ходять на залізничний вокзал, де пиячать, а тому запропонував вжити заходів, щоб нижчі чини не ходили на вокзал. Незважаючи на це, 25 березня 1906 року о 6-ій годині вечора я зустрів на вокзалі бомбардира Гладиліна, який, з заяви начальника станції, чинив безпорядки у пасажирському поїзді, що прибув раніше строку, подав дзвінком сигнал на відправлення, мені особисто довелося приборкувати буяна. Бомбардира Гладиліна позбавляю бомбардирського звання, заарештовую на 15 діб суворого арешту. Начальник станції заявив, а жандармський унтер-офіцер доповів, що нижчі чини артилерійської роти досить часто з'являються на вокзал до шестигодинного поїзда, сідають у вагони, а біля форту зістрибують на ходу з поїзда. Заборонити ходити на вокзал, висилати фейєрверкера, а також накладати суворе дисциплінарне стягнення. Заборонити ходити на полустанок Кам'яниця. Якщо такі випадки будуть повторюватися, то розціню це як відсутність нагляду за нижчими чинами роти, на що звертаю увагу завідувача

артилерійської роти полковника А.П.Першина” (Там же, *спр.35, арк.38-39*).

Залізниця була головною артерією, якою прибували у форт різнопланові вантажі, перевозився особовий склад.

Артилерійські вантажі форт одержував з Санкт-Петербурга і перевозилися вони Варшавською залізницею, форт оплачував за перевезення. За це у липні 1901 року на підставі кошторису перераховано в Дубенське повітове казначейство 84 крб. Взаєморозрахунки зі станцією форт проводив не завжди своєчасно що вимагало додаткового офіційного листування.

Комендант форту 28 серпня 1905 року направив листа начальнику станції Дубно Південно-Західної залізниці: “Прошу військовий вантаж 1284 пуди 20 фунтів, присланий з С.-Петербурзького артилерійського складу, видати під розписку артилерійському наглядачеві каноніру Чорному після одержання накладної, яка буде доставлена в контору станції Дубно” (Там же, *спр.40, арк.275*).

Постачання форту різними вантажами - військовими, будівельними, продовольчими - збільшувалося. 16 січня 1906 року форт одержує залізницею від Ровенського військово-сухарного заводу вантаж вагою 35 пудів. Надсилаються сушені овочі на поточне забезпечення фортової артроті і для зберігання, а у січні 1907 року цей же завод надсилає ще 16 пудів 8 фунтів сушених овочів.

З Київського військового округу залізницею одержано друковану продукцію. В. п. начальника дистанції колезький радник Липко повідомив коменданта форту, що для ремонту в 1906 році Дубно-Кам’янецького шосе заготовлено камінь на станції Дубно. Перевезення каменю з вокзалу на лінію шосе через місто було надто обтяжливим, багато візників відмовились від такої роботи. В інтересах своєчасного постачання щебеню для ремонту шосе він просив дозволити перевезення каменю від вокзалу до Кам’янецького шосе військовою дорогою. (Там же, *оп.1, спр. 36, арк.1*).

Іноді у форт вантажі надходили залізницею помилково. 4 квітня 1907 року Московське інтендантське управління повторно повідомило у Дубенський форт, що сюди замість необхідних форту речей для лазарету помилково був висланий “лоскут”, який призначався для Брянської інтендантської установи. Управління Московського речового складу 8 травня того ж

року звернулося у форт з проханням помилково присланий вантаж, який належав Брянській інтендантській установі та становив «лоскут» у вигляді курток, покривал, халатів, байки та інших матеріалів, запакувати і здати на залізницю. А також просило повідомити про витрати на перевезення вантажу.

Комендант форту 28 травня 1907 року повідомив в управління Московського речового складу, що на станцію Дубно Південно-Західної залізниці здані для відправки на станцію Брянськ помилково відправлені у форт 6 пак вагою 34 пуди.

Відповідно до положення про експлуатацію еспланади форту тут концентрувалася частина життя держави. Навколишні військові частини, повітові установи сприяли коменданту в його діяльності. В цьому важливу роль відігравала залізниця. Вона була найбільш мобільною артерією зв'язку форту з навколишнім світом.

ЕСПЛАНАДА І СЕЛЯНИ

На початку будівництва форту виникла проблема взаємозв'язку з населенням навколишніх сіл, міста. Постійно виникали все нові і нові питання соціально-економічних зв'язків. Необхідні були чіткі інструкції, положення. Багато питань регламентувались окремими постановами, циркулярами, наказами, розпорядженнями. 24 січня 1889 року були затверджені правила утримання еспланади Дубенських укріплень і порядок зведення на ній будівель.

Правила

утримання еспланади Дубенських укріплень і про порядок зведення на ній будівель, затверджених 24 січня 1889 року (підписані генерал-ад'ютантом Вановським)

§ 1. Еспланада Дубенських укріплень охоплює всю найближчу околицю форту- застави і фланкуючого укріплення на обширі, показаному на височайше затвердженому плані.

жчу околицю форту- застави і фланкуючого укріплення на обширі, показаному на височайше затвердженому плані.

§ 2. Місцевість у межі еспланади, яка знаходиться у відношенні забудови і видозмін іншим способом, піддається обмеженням нижче названим.

Карта еспланади і населених пунктів повіту.

§ 3. За ступенем цих обмежень еспланада поділяється на два райони.

§ 4. Перший район охоплює весь простір навколо форту-застави на 1000 сажнів від гребеня гласіса, який починається від кутів передових верків.

§ 5. Другий район простягається від рубежу першого району на 500 сажнів.

§ 6. Межі еспланадних районів повинні бути визначені і визначені на місці встановленням, де необхідно, кам'яних межових знаків, за цілістю яких необхідно мати постійне спостереження місцевої поліцейської влади.

§ 7. На всій визначеній еспланаді форту в районах I-ому і II-му забороняється без особливого дозволу коменданта: 1) усяка постійна зміна поверхні землі вверх і вниз, особливо влаштування кар'єрів при добуванні піску, глини, кам'яноломень, так само постійних складів каменю та інших громіздких матеріалів на невказаних для цього місцях;

2) усяке влаштування нових дамб, гребель, ровів, канал, ставків, водних дій, які мають за мету зрошення або осушення місцевості, доріг: ґрунтових, мостових, шосейних або залізних, як і усяка зміна існуючих споруд цього виду;

3) розведення парків, шкілок, дерев і лісів;

4) будівництво нових церков, дзвіниць і всіляких баштових споруд, як і зміни в існуючих.

У проханні дозволу не може бути відмови, якщо передбачуваною спорудою або зміною існуючої не закривається місцевість, не зменшується глибина рік, які протікають біля фортеці, а також не набувається можливість огляду середини фортеці і укріплень.

§ 8 В середині II-ого району еспланади:

А. Не дозволяється:

1) споруджувати кам'яні приміщення або частини будівель, за винятком димових труб і печей, як і кам'яних фундаментів вище 2-х футів над поверхнею землі;

2) влаштування всякого виду споруд, як і підвалів та льохів з каменю або заліза;

3) будівництво постійних цегло – і вапнянообпалюючих печей, а однаково й інших великого розміру печей, які використовуються для фабричного і промислового виробництва.

Б. З дозволу коменданта дозволяється:

- 1) влаштування кладовищ;
- 2) будівництво будівель, які не заборонені пунктом А;
- 3) будівництво кам'яних заводських труб.
- 4) В дозволі не може бути відмовлено, якщо передбачувані будови дерев'яні і фундаменти їх не перевищують більше 2-х футів над поверхнею землі, якщо труби не вище 6 сажнів і не можуть полегшити ворогу орієнтуватися на місцевості.

§ 9. В середині I-го району:

А. Не дозволяється зовсім:

- 1) все, що заборонено §§ 7 і 8;
- 2) житлові будови усілякого роду, а однаково погребі і льохи;
- 3) всякого роду пам'ятники;
- 4) влаштування живих огорож.

Б. З дозволу коменданта дозволяється:

1) будівництво дерев'яних будівель - як сараїв, комор, млинів, риг, конюшень і т. д;

2) усілякі попередніми постановами не заборонені будівлі, рухомі осередки, дерев'яні плоти і залізні решітки, які можуть бути легко зняті, колодязі;

3) житлові будки для сторожів;

В проханні дозволу не може бути відмовлено:

а) якщо будови розташовані не ближче 500 сажнів від гребеня гласіса укріплення, при цьому фундаменти не повинні бути вище одного фута над поверхнею землі;

б) якщо будки займають місце не більше 4 кв. сажнів, споряджені переносними металевими печами.

§ 10. З дозволу коменданта дозволяється на еспланаді фортеці будівництво підрядчиками з фортових робіт тимчасових приміщень для робітників, коней, обозу і матеріалів з зобов'язанням знести ці будівлі і вирівняти місцевість після відпадання потреби в них за їх рахунок, а у випадку, якби це вимагалось з воєнних обставин, негайно після вимоги коменданта, а також без усілякої за це винагороди від казни.

§ 11. Існуючі в межах еспланади кам'яні й дерев'яні будівлі, які не задовольняють вищевикладені умови, можуть бути у випадку необхідності полагожені й підтримані в тому вигляді, в якому вони існують. У випадку ж перебудови або заміни новими слід запитувати на це через коменданта дозволу головного інженерного управління.

§ 12. Нагляд за точним виконанням викладених правил поставити в обов'язки коменданта.»

(Львівський державний історичний архів. Далі ЛДІА, ф.248, оп.2, спр. 1588, арк. 6870).

23 листопада 1891 року виконувач обов'язків коменданта тимчасового управління робіт на Дубенських укріпленнях доводить до відома повітового справника, що селяни села Руський Страклів Яким Вознюк, Іван Грель, Петро Горбачук побудували на садибах погребі з використанням цегли на стіни. На таке будівництво дозволу не запитували. Пристав зобов'язав їх розібрати без правил побудовані споруди. Втрутилась поліція, мировий посередник Дубенського повіту. Селяни зобов'язалися розібрати льохи. Волосний староста, зібравши всі матеріали про порушників, поставив питання на контроль. Таке будівництво руйнувалося або подавались нові уточнені прохання.

Страшна трагедія розігралася в 1891 році. 1 жовтня у селі Дитиничі виникла велика пожежа. Хати були дерев'яні, як і всі інші забудови. Згоріло дотла житло і допоміжні забудови селян. 23 сім'ї звернулися до керівництва Дубенських укріплень з проханням дозволити побудувати нове житло, і такий дозвіл було дано того ж дня і видано селянам свідоцтва на будівництво.

Контроль за дотриманням правил забудови першого і другого районів проводився постійно. Виявлені відхилення виправлялися місцевою владою, але траплялися випадки, коли відомості доходили в округ. В березні 1892 року штаб Київського військового округу звернувся до коменданта форту і вимагав стежити уважно за виконанням правил утримання еспланади.

Селяни першого і другого районів еспланади жили під пильним оком форту. У більшості випадків при зміні в господарстві, будівництві змушені були звертатися до коменданта. В 1891 році до виконувача обов'язків коменданта форту звернувся селянин с. Підлужжя Семен Іванович Котульський. Він просив дозвіл на спорудження замість старого нового одноповерхового дерев'яного будинку розміром 8х3 сажні і замість двох старих сараїв – нових холодних. 27 березня 1891 року йому видано свідоцтво, яке давало можливість здійснити будівництво на власній землі. Воно було видане тимчасовим управлінням виконавця робіт Дубенського форту.

А російський підданий чех Вячеслав Коцоврек з цього ж села

План фортової слобідки:

- а) старий будинок;
- б-в) сараї;
- г) новий будинок;
- д) сарай.

Сабада з Тараканова одержав від в.п. товариша генерал-інспектора з інженерної частини генерал-майора головного інженерного управління військового міністерства. Селянин села Дитиничі Назар Корніїв просив побудувати на власній землі нову дерев'яну хату 3х3 сажні з холодними сінями 3х1,5 сажня і коморою—3х3 сажні. А чех Володимир Прошек планував побудувати на морзі своєї землі хату і під одним дахом хлів для корови, а також неподалік дерев'яну кузню. Хата мала бути покрита соломною, а кузня — дошками.

Писарі, які готували прохання селянам, часто вносили в них свої деталі, але головне, коли розпочиналось будівництво або вже було завершене і жандарми форту знаходили відхилення від першої заяви, то вимагали виправлення помилки або повної руйнації будови. Жорсткий контроль за забудовою еспланади був потрібний для того, щоб у форту мали чітку уяву про район ймовірних бойових дій.

В березні 1895 року начальник окружного інтендантського управління вимагав негайно надіслати копії затверджених правил утримання еспланади дубенських укріплень. Комендант видав розпорядження про виготовлення копії і її відправили поштою. В правилах йшлося не лише про укріплення еспланади, а й деталізувався порядок зведення на ній будівель. (Там же, ф. 105, оп.1, спр.1, арк.9-10).

При будівництві фортифікаційних споруд і під шосейну дорогу військовим відомством з приватного сектора було вилучено з навколишніх сіл 101 дес. 1841 кв. сажнів землі. В Тараканові

вилучили понад 67 десятин ріллі, Страклові - 3 десятини, Підборцях - 2 десятини, землю у селі Знесення, церковну землю села Страклів, а також 5 десятин 1914 кв. сажнів земель Дубенського собору, до фортового господарства відійшло 5 десятин 120 кв. сажнів земель, які належали Південно-Західній залізниці і 2 десятини 2168 кв. сажнів поштової дороги.

Військове відомство вирішило викупити у селян землі, які відійшли до Дубенської фортеці. Для цього була проведена робота - узгодження цін залежно від категорії земельних ділянок. Остаточо було узгоджено, що за кожен десятина орної землі виплачувалося 300 крб., за десятина сінокошу - 250, за десятина боліт - 150, а за десятина садиби давали 350 крб. Найбільше було заплачено селянам Тараканова - 19020 крб. 80 коп., Малих Загорець - 3916 крб. 70 коп. Всі інші населені пункти, церковні парафії, індивідуальні власники, організації одержали значно менше грошей. (*ЛДІА, ф248, оп.2, спр.1588, арк.13-21*).

У 1895 році уповноважені громадяни села Страклів звернулися до в.п. коменданта форту, голови господарського інженерного управління полковника Белікова, щоб "на церковній землі в другому районі еспланади побудувати один житловий будинок для церковно-парафіяльного училища довжиною 6,5 сажнів, шириною 5 сажнів, холодний сарай для складання дров розміром 6х3 сажні, дерев'яний, без кам'яного фундаменту, під солом'яним дахом. Лист надіслали Максим Єфімчук, Іван Гель, Потап Омелянчук. Оскільки всі були неграмотні, підписався Микола Гусак. 25 січня селяни одержали свідоцтво на будівництво.

Протягом року до коменданта форту зверталось багато селян з особистих питань. 16 травня чех Матвій Свячений з села Руський Страклів просить дозволу провести роботи за городом, біля хмільника, щоб зняти невелике земельне підвищення для розширення хмільника. Такі роботи були дозволені з умовою їх завершення у поточному році. Чех Йосип Ледвин просить дозволу на будівництво нової хати розміром 12х4 сажні, оскільки стара стала непридатною для проживання, зведення повітки для худоби (3х3 сажні) і для господарських припасів склад (5х4 сажні). Йосип Масопуст у червні звернувся за дозволом зняти верхній шар ґрунту для виробництва цегли, а після закінчення робіт його зобов'язали зарівняти поле не пізніше 9 червня 1906 року, а на цегельні збудувати дерев'яні обороти розміром 4х3 сажні.

У селі Волиця за дозволом на будівництво хати розміром 8х3 сажні, повітки для складання припасів (8х4 сажні), хліва для худоби (4х3 сажні) звернувся Федір Ковальчук. Омелян Похожай бажав побудувати повітку для збіжжя (8х4 сажні), склад (4х2 сажні), а Михайло Мельничук – повітку для хліва (8х4 сажні), хлів (3х3 сажні), навіс над погребом (2х2 сажні).

Село Заболоття було невеликим, але й тут велося будівництво. Житель села Людвіг Шпитальний планував збудувати два сараї для сіна (4х3 сажні), худоби (5х4 сажні), прибудувати навіс для хати (4х2 сажні); Яків Косинський – сарай для худоби (2х2 сажні), Пантелеймон Жевченко – хату (8х3 сажні), сарай для збіжжя (10х4 сажні) (*Там же, ф.105. оп.1, спр.1, арк. 36, 23, 20, 28*).

Постійно надходили прохання з села Тараканів. Житель села Іван Фіцалюк бажав побудувати житловий будинок (8х3 сажні), чотири сараї: для худоби, збіжжя, склад для дров, господарського реманенту, всі будівлі розміром 10х4 сажні, колодязь 1х1 сажень, глибиною 6 сажнів, погріб 2х2х1х0,5 сажня. А його односельчанин Пилип Романюк просив дозволу на будівництво житлового будинку 7х4 сажні, чотирьох сараїв: для худоби, збіжжя, дров, господарського реманенту. Дозвіл на спорудження будинків одержали також Антін Глушнівський, Федір Єфимчук, Никифор Метелюк (*Там же, ф.105, оп.1, спр.1, арк.18-19*).

І так у кожному селі десятки селян зверталися до коменданта за дозволами.

У 1895 році в селі Малих Загорцях будувались Микола Рашка (два сараї для збіжжя (10х4 сажні), хлів для худоби (5х4 сажні); Яким Залевський — сарай для худоби (15х4 сажні); у Великих Загорцях Андрій Ткачук будував хату (5х3 сажні), склад для збіжжя; Юхим Ткачук – сарай для збіжжя (7х4 сажні), Іван Пилиповець – хату (5х3 сажні).

Жителі селі Малі Загорці Семен Костюк і Онуфрій Костюк просили дозволу провести розчистку на верстуву русла річки поблизу мосту на верстві Дубно-Кам'янецького шосе викопати водовідну канаву довжиною 35 сажнів, глибиною 1,5 сажня, шириною 2 аршини, в болотистій місцевості на південь від села потім провести розчистку русла річки на верстуву на захід. Вони також просили дозвіл на побудову двох нових сараїв замість старих.

Колективна заява до коменданта надійшла у лютому 1895 року від жителів села Підлужжя про дозвіл побудувати за-

мість старих хат нові на попередньому місці, ближче до шосе, в лінію більшості житлових будівель. Старі хати знищувались, а місце під ними розрівнювалось. Так, Прокіп Котульський будував житловий будинок (7х3 сажні), Григорій Хронюк – хату, два сараї для худоби (7х3 сажні), склад для збіжжя (7х3 сажні), Тарас Ганзи́левський – хату (6х3), три сараї: склад для збіжжя (6х3 сажні), для дров (4х2 сажні), господарського приладдя (6х2 сажні). За дозволом комендант звернувся в округ, і 28 березня 1895 року надійшов такий дозвіл на будівництво.

Купець другої гільдії з м. Дубно Олександр Данилович Маркевич 20 березня 1895 року просить побудувати в с. Підлужжя хлібний дерев'яний магазин під солом'яним дахом (4х3 сажні), колодязь із зрубу (1,75х1,75 аршини) в першому районі, а в другому районі біля млина провести ремонт у будинку, перекрити дах гонтом і підвести під будинок фундамент з випнякового каменю, збудувати дерев'яний холодний сарай під соломою (4х4 сажні). Було дозволено підмурувати фундамент, але не більше 2 футів над землею, а тимчасова малого розміру піч для випалення цегли не повинна була перевищувати в обсязі 15 куб. сажнів і мала бути розібрана не пізніше, як через рік.

А через шість років купець О.Д.Маркевич просить дозвіл на будівництво дерев'яних сараїв замість згорілих, зокрема на новий плетений сарай для підсушки сіна; на розчистку біля водяного млина канави 1,5 сажня шириною, аршин глибиною і 500 сажнів довжиною. 23 вересня 1891 року йому видано свідоцтво за №541 на згадані роботи. *(Там же, ф.105, оп.1, спр.1, арк.11).*

7 травня 1899 року головне інженерне управління Міністерства оборони повідомило коменданта форту, що дозволялось селянам першого району еспланади в селі Тараканів Миколі Мельничуку, Федору Єфімчуку, Євстахію Кабату, Івану Довгалю перебудувати старі дерев'яні хати на нові на тих же місцях; Є. Кабату, крім того, побудувати новий льох; селянам села Підлужжя Терентію Броварницькому, Сильвестру Мартинюку, Гнату Анзи́левському – перенести їх житлові будинки і нежитлові приміщення ближче до шосе, в ряд із сусідами; селянам села Малі Загорці Павлу Комарницькому – побудувати замість згорілої у 1888 році хату на новому місці по іншу сторону шосе Дубно-Радивилів, а Федору Міщуку – перебудувати дерев'яну хату, яка стала ветхою, на новий будинок.

30 червня 1899 року у селі Тараканів сталася велика поже-

жа. У вогні згоріли до 30 господарств з хатами, стодолами, повітками, коморами, льохами. Село мало дерев'яні забудови, кам'яні будівлі не дозволялися фортовою владою. 31 липня причт Свято-Троїцької церкви села і 25 селян звернулися до коменданта з проханням відбудувати житло з господарськими приміщеннями для причтету.

Головне інженерне управління Міністерства оборони дозволило звести для священика клуню розміром 12х5 сажнів, конюшню — 8х4 сажнів, повітку для худоби — 12х4 сажні, льох довжиною 5 сажнів і шириною 4 сажні, для псаломщика — хату — 7х4 сажнів, клуню — 11х5 сажнів, повітку для худоби — 10х4 сажні, конюшню — 7х4 сажні, комору — 6х4 сажні, льох — 4х3 сажні, а також побудуватися селянам Мирону Комарчуку, Францу Малиновському, Йосипу Савицькому, Якову Базюку, Василю Ганелу, Павлу Анзилевському, Івану Коханюку, Григорію Герману, Порфирію Терещуку.

Всі будівлі, які до пожежі були одноповерховими житловими хатами без мансард на дерев'яних стільцях у першому районі, а також на стільцях або кам'яних фундаментах не вище двох футів над землею — в другому районі, такими ж і відбудовували.

1899 року дано дозвіл на будівництво Климю Сабаді і Кирилу Коханюку. Першому було дозволено збудувати хату розміром 10х5 сажнів, повітку для худоби — 5х4 сажні, причіп до клуні 12х10 сажні, викопати криницю глибиною 2,5 аршина, а другому: хату 10х4 сажнів, клуню 10х5 сажнів, навколо клуні навіс — 12х7 сажнів, повітку для худоби (*Там же, оп.1, спр.8, арк.115*).

Командування всіх рівнів суворо дотримувалося положень статутів, інструкцій щодо безпеки форту. Беручи до уваги §9 височайше затверджених 24 січня 1889 року правил про утримання еспланади дубенських укріплень, якими не дозволялося у першому районі зовсім будувати житлові будинки усякого роду, а так само погребі.

Така заборона змушувала коменданта форту передавати заяви місцевих селян у Київський військовий округ, а окремі з них — у головний штаб військового міністерства. Оскільки в першому районі еспланади не дозволялось будівництво, у важливих випадках в округ звертався з особистим проханням комендант форту.

Селянин села Тараканів Андрій Андрійович Шпаді звернувся до коменданта форту із заявою, в якій говорилося: "Честь маю

покірно просити ваше високоблагородіє про дозвіл мені побудувати на громадській землі селян села Тараканів, яка розташована в селі Тараканів у першому районі еспланади Дубенських укріплень, нижче названі будівлі: один дерев'яний будинок на кам'яному фундаменті, три дерев'яні сараї, викопати погріб і колодязь, викласти їх каменем, названі вище будівлі будуть під солом'яним дахом. Прикладаю дві марки 75 коп. вартості. А.А.Шпаді. 23 вересня 1906 року”.

11 жовтня комендант форту М.П.Коз'яков на вхідній заяві №872 виконавцю інженерних робіт наклав резолюцію: “Прошу розпорядитися про виготовлення викопіровки з генерального плану еспланади форту і прохання разом із викопірковою повернути мені при написі на цьому ж. Полковник Коз'яков”.

**Карта кордонів волостей Дубенського повіту
станом на 3 липня 1899 року.**

Перший семиверстовий район форту

Волості	Назва населених пунктів в 1-й і 7-и верстовому околиці	Волосні старшини, сільські старости
I Дубенська волость		
1	Дубно	Волосне правління
2	Села Здовбиця, Злинець*	Староста в селі Злинець
3	Залізнична станція Дубно	
4	Передмістя Сурмичі	Староста с. Забрама
5	Вигнанка-передмістя Забрама*	Староста
6	Хутір Кривуха - с. Сади Дубенські*	Староста с. Сади
II Вербська волость		
1	Мала Мильча-Велика Мильча*	Волосне правління, староста в селі Мильча
2	Турковичі	Староста
III Судобицька волость		
1	С. Носовиця	Староста
2	С. Гладки (Грядки)	Староста
3	С. Судобичі	Волосний старшина
4	С. Переросля, Плоска, Семидуби	Старости окремо в кожному селі

*-одна община

Всього в околиці одноврстової і семиверстової зони: 1 місто, 3 волості, 13 сіл, 1 залізнична станція, 2 передмістя, 1 хутір, 11 старост, 2 волосних старшин.

Через п'ять днів комендант рапортом звернувся в головне інженерне управління: “Селянин села Тараканів Андрій Шпаді звернувся до мене з проханням дозволити побудувати в пер-

шому районі еспланади дерев'яний будинок, три сараї, колодязь, погріб. Направляючи відношення і вкопіровку з генерального плану еспланади на підставі §11 височайше затверджених 24 січня 1889 року правил про утримання еспланади Дубенських укріплень, прошу дозволити селянину Шпаді прошені будівлі, зважаючи на безземелля селянина, який, будучи уродженцем Саратовської губернії Комишинського повіту, після відбуття військової повинності в Дубенській фортовій артилерійській роті, вийшов у 1890 році в запас армії і приписався до громади селян села Тараканів. Будучи обтяжений великою сім'єю і не маючи власної хати, він перебуває у край важкому становищі. На доповнення вважаю потрібним додати, що прохання на побудову не стане на заваді і ніскільки не зменшить умов огляду і обстрілу місцевості з верків ввіреного мені форту". (Там же, оп.1, спр.36, арк.44,45,49).

**Список-відомість
населених пунктів, які входять в семи-верстовий район Дубенського
форту станом на 27 березня 1899 року**

№ п/п	Назва населених пунктів	Відстань від форту		Число дворів	Число жителів			Склад громади					Всього паровозних	
		чол.	жін.		дит.	різно-робні	столяр	коваль	слюсар	мушр.	Всього			
1	Цілішовка	1	1	63	189	184	177	95	1	-	-	-	96	52
2	Камелани	4	5	77	225	207	165	132	3	-	-	1	136	71
3	Велик. Заворші	2	3	50	120	140	130	34	1	-	-	-	35	4
4	Мал. Заворші	1	1	20	63	70	63	28	3	-	-	-	31	13
5	Нижовиш	6	7	31	87	74	62	30	20	1	-	-	51	12
6	Ольшани	5	6	8	22	23	20	12	-	-	-	-	12	4
7	Турчани	5	6	50	146	138	127	74	3	-	-	2	79	42
8	Млинці	4	5	48	155	135	116	76	4	2	-	-	82	45
9	Косови	3	10	18	38	66	47	32	2	-	-	-	34	15
10	Турчани (колишня)	5	6	19	51	32	19	35	2	2	-	-	39	11
11	Замчисько	5	12	13	46	43	40	25	-	-	-	-	25	10
12	Х. Замковий	1	4	6	21	23	18	12	-	-	-	-	12	6
13	Тараканів	1	2	89	274	262	223	150	3	1	-	2	156	10
14	Сутраки	2	3	45	188	160	146	99	1	1	-	-	94	92
15	Гілки	3	5	65	204	222	170	115	1	-	-	-	116	65
16	Заселені	5	6	25	71	79	43	43	4	-	-	-	47	14
17	Х. Кручука	5	10	10	43	36	19	30	1	-	-	-	31	10
18	Ганець Кручука	6	10	7	19	23	13	100	1	-	-	-	11	5
19	Ліва Кручука	7	11	3	5	6	3	4	-	-	-	-	4	2
20	Олександрівка	4	7	4	8	12	6	5	-	-	-	-	5	3
21	кол. Александрівка	5	7	17	68	57	63	32	2	-	-	-	34	14
22	З. сл. Дубо	5	5	19	58	52	50	12	-	1	-	-	13	4
23	Судобичі	7	14	86	250	247	201	116	20	1	-	1	138	80
24	Пілка	6	14	86	250	247	201	116	20	1	-	1	138	80
25	Семидуби	7	10	121	364	374	263	210	9	3	-	5	227	91
26	Литини	3	9	63	188	195	144	107	1	1	-	1	110	32
27	Велика	2	6	63	184	202	162	90	3	-	-	-	93	60
28	Дашень	5	8	28	117	113	95	64	1	-	-	-	65	24
29	Замковий	6	9	21	73	61	62	37	-	-	-	-	37	18
30	кол. Страся	3	6	94	275	262	228	132	7	3	-	3	145	36
	Всього	-	-	1339	3752	3786	3019	2032	98	-	-	-	-	1209

Головне інженерне управління Міністерства оборони направило для виконання у форт копію висновку інженерного військового комітету від 26 жовтня 1906 року за №28 (секретно) відносно дозволу селянину села Тараканів Андрію Шпаді побудувати в першому районі еспланади Дубенського форту на громадській землі дерев'яний будинок, три сараї, погріб, колодязь.

**Список населених пунктів другого
тридцятиверстового району і відповідальні за них
Варковицька волость**

1. Села Листвин, Білобережжя, Заруддя-старости.
2. Село Крилів—староста.
3. Містечко Варковичі — волосний старшина, волосне правління.

Млинівська волость

1. Села Кораблище, Божковичі, Каролінка, Малі Дорогостаї, Береги — старости.

Княгининська волость

1. Село Бокійма — староста.

Вербська волость

1. Колонія Удгарківка-Голенди — староста.

Теслуївська волость

1. Село Великі Жабокрики, Малі Жабокрики — старости

Крупецька волость

1. Містечко Козин — староста.
2. Село Тарнавка, Пустоівання, Рудня, Янівка, Пляшева — старости.

Вербська волость

1. Села Онишківці, Тур'я, Сапановичі — старости.

Судобицька волость

1. Шепетин — староста.

Всього: 7 волостей, 23 села, 2 містечка, 1 старшина, 24 старости (Там же, ф.497. оп.1, спр.10, арк.110-111).

19 травня 1898 року комендант звертається до чергового Київського військового округу з рапортом про необхідність видати для форту плани еспланади для навчання і ознайомлення офіцерів з околицями на віддалі семиверстової смуги від форту і план Дубенського повіту з позначенням фортечного району на віддалі 30 верств, та з проханням забезпечити установлені карти — одноверстовими і тридцятиверстовими.

В останні роки XIX ст. все ще робляться активні спроби військового відомства розширювати будівництво Дубенського форту. Головне інженерне управління Міністерства оборони вимагає від коменданта форту представити вкопіровку з генерального плану еспланади Дубенського форту, без чого не-

можливо робити висновки про прохання і дозволи на нове будівництво. Інженерний комітет головного інженерного управління міністерства оборони, розглянувши подання і прохання жителів села Підлужжя Протаса Парадюка і Романа Броварницького, які проживали в першому районі еспланади Дубенського форту, дозволив звести нові будівлі на заміну згорілих, побудувати житлові дерев'яні будинки зі службами замість згорілих і, беручи до уваги думку "високоблагородія", що споруди не змінять на гірше умови оборони і обстрілу місцевості, ухвалив задовольнити прохання.

На вересень 1903 року селяни с. Підлужжя Онуфрій Котульський і Михайло Броварницький перебудували кожний по одному дерев'яному будинку у відповідності з дозволом від 6 липня того ж року.

Селянам, які намагалися будувати, видавалися дозвіл і свідоцтво, і тільки тоді вони розпочинали будівництво. 9 лютого 1903 року видано свідоцтво селянину Чеського Страклова Вячеславу Грдличку про те, що йому дозволяється побудувати у другому районі на його власній землі дерев'яну кузню і при ній кімнату.

15 січня 1903 року дозволено селянину с. Підлужжя Прокопу Парадюку на заміну згорілого спорудити новий будинок, погріб у ряд з сусідами.

Селянам заборонялося випасати худобу на відкосах шосейних доріг. Вони були зобов'язані дотримуватись правил експлуатації форту. Проте населення не завжди їх виконувало. Хоч селяни попереджувались, 11 травня 1906 року вони випасали худобу на шосе від форту в селі Страклів, чим нівечили відкоси. Біля села Тараканів шістдесятилітній селянин Роман Карпович випасав дві голови великої рогатої худоби, у селі Страклів пасинок Тимофія Омелянчука, тринадцятирічний Філарет Жаборецький випасав також дві корови, а дванадцятирічна дочка Микити Панасюка — Настя — випасала 4 корови. Ці порушення засвідчив унтер-офіцер управління форту Данило Решетников. На еспланаді форту випасали худобу і селяни інших сіл, зокрема Малі Загорці. Всі вони не раз попереджувались, а тому, помітивши жандармського вахмістра, пастухи відганяли худобу на своє поле.

Комендант форту 4 травня 1901 року направив Дубенському повітовому справнику відношення, в якому повідомляв, що біля форту, в його найближчих околицях, з'явилося багато бродячих собак, які нападають на перехожих. А через відсутність

достатніх харчів серед собак можуть з'явитися скажені. Комендант розпорядився про їх відстріл, присилку до форту рицеля з Дубно, а також про грошові витрати, винагороду за працю по збиранню вбитих собак.

В грудні 1903 року коменданта форту повідомлено, що селяни Тараканова збирали осколки гранат. Це робили Кухлевський, Терещук, Павлюк, а селянка Марія Кухлевська образила каноніра форту Сем'янухіна.

Мировий суддя другої ділянки Дубенського округу присудив селян Тараканова Павла Кухлевського, Микиту Кухлевського, Марію, Єлизавету, Євдокію Кухлевських, Парфена Терещука, Семена Тарасюка і інших за непокору місцевій владі та збирання осколків снарядів до штрафу 10 крб. кожного, а у випадку неспроможності заплатити — до поліційного арешту на три доби.

Комендант форту уважно слідкував і за санітарно-епідеміологічним станом не лише у форту, але й у навколишніх населених пунктах. 16 липня 1904 року М.П.Коз'яков звернувся до повітового справника з вимогою вжити заходів у зв'язку з тим, що в селах Тараканів, Великі і Малі Загорці спалахнула епідемія: хворіли худоба, свині. В селі Підлужжя багато людей хворіли дизентерією, а тому комендант вимагав негайного прибуття лікарів для визначення характеру епідемії. Однак на запит коменданта не поспішали реагувати. Тоді 23 липня комендант форту повторно звертається з повідомленням про розповсюдження епідемії, яка сягала вже села Підлужжя, для вжиття заходів направили фортового лікаря і жандармського вахмістра.

Посланий лікар рапортом доповів, що селянин Іжелюк хворіє розладом шлунка і він підозрює холеру, а повітовий ветеринарний лікар повідомив, що в селах Тараканів і Великі Загорці худоба і свині хворіють ящуром. *(Там же, оп. 1, спр. 36, арк. 96-98).*

26 лютого 1905 року комендант форту звернувся в головний штаб КВО з проханням про необхідність завести коней і придбати екіпаж для роз'їзду у справах службових осіб у зв'язку з віддаленістю від Дубно на 8 верств. Зазначалось, що, крім перевезення солдатських листів у казначейство, необхідна поїздка в навколишні села для перевірки і огляду будівель, а також місць, де запропоновано зводити будівлі. Нерідко виникали непорозуміння з жителями навколишніх населених пунктів.

Канонір артилерії Іван Ликов, будучи зовсім п'яним, забрав у селянина села Загорці дзеркало, але після витверезіння повернув його власнику. За цей проступок він був заарештований командиром на 20 діб.

У ніч з 4 на 5 липня 1905 року каноніри Газень і Хворостін були затримані селянами села Загорці. Суть справи: ранком до коменданта прийшов селянин Федір Міщук і заявив, що у нього на городі украдено огірки, з декількох грядок — вирвані повністю. Комендант розпорядився Газеня заарештувати на 20 діб, а Хворостіна на 10 діб суворого арешту і заплатити селянину один карбованець, утримавши із власних грошей канонірів. Гроші були відправлені негайно. (Там же, оп.1, спр. 32, арк. 215, 221).

Комендант, жандарми та інші служби форту торкалися майже всіх сторін життя населення навколишніх сіл. Це стосувалося спорудження будинків, токів, колодязів, льохів, доріг тощо. Так, головний лісничий княгині Є.О.Барятинської звернувся з проханням до коменданта форту дозволити вивезти з лісної дачі в селі Сади шосейною дорогою через мости на станцію Дубно лісоматеріали. При цьому зробив застереження, що вози не будуть сильно навантажуватися. Розглянувши прохання, комендант відмовив у перевезенні матеріалу і повідомив про це управителеві княгині.

Розвиток панських маєтків, які були розташовані навколо міста Дубно, тісно залежав від форту, особливо від контролю над ресурсами, за дорогами. Так, незабаром надходить нове відношення на фірмовому бланку управителя вотчинного дубенського маєтку її сіятельства статс-дамі, їх високості княгині Є.О.Барятинської, у якому зазначено: "Економ маєтку має честь покійно просити управління форту не перешкоджати возам у переїзді через міст належності Дубенському форту. Возів з цеглою буде дуже мало, в усякому випадку не більше ста п'ятидесяти". (Там же, оп.1, спр.10, спр.148).

При обході району еспланади форту виявилось, що поблизу парку графині К.Шувалової "Палестина" над дорогою, яка веде до форту, єврей Грихувич планував побудувати скотобойню. Комендант форту направив листа Дубенському повітовому справнику з цього приводу, в якому роз'яснив, що шосейна дорога призначена для руху великих мас військ під час мобілізації і в мирний час, війська можуть розташовуватись біваком по-

над дорогою, а тому він заперечує проти такого рішення місцевої влади.

Контроль за населенням не послаблювався і надалі, зважаючи на політичну ситуацію, що складалася в імперії. Навесні 1906 року шість жителів села Руський Страклів звертаються до коменданта форту: «Високоблагородію добродію коменданту Дубенського форту. Маємо покірно просити ваше високоблагородіє про дозвіл нам побудувати на нашій власній землі, яка розташована в селі Руський Страклів у другому районі еспланади Дубенських укріплень, нижченазвані будови: Йосипу Левчуку — побудувати один дерев'яний будинок на кам'яному фундаменті, чотири сараї, викопати погріб, викласти цеглою. Петру Харуну — побудувати один дерев'яний будинок на кам'яному фундаменті, два сараї, викопати погріб, викласти цеглою; Федору Кошелюку — дерев'яний будинок на кам'яному фундаменті, три сараї, два погребі викласти цеглою; Якову Біруку — дерев'яну комору під черепичним дахом, погріб і колодязь обкласти каменем; Панасу Опанюку — дерев'яний будинок на кам'яному фундаменті, три сараї, погріб викласти цеглою; Семену Кулинеруку — дерев'яний будинок, три сараї, погріб викласти цеглою. Названі будівлі будуть під солом'яним дахом». (Там же, оп.1, спр.7, арк. 13-14). Їм було видано свідоцтво №418 від 2 травня 1906 року на будівництво.

2 травня 1906 року було видано свідоцтво дворянину Панасу Сивицькому з правом побудувати на його землі в селі Підлужжя в другому районі еспланади форту один дерев'яний будинок, три дерев'яні сараї, розчистити стару канаву шириною і глибиною в аршин з умовою, щоб земля була розкидана, а не складена валком.

На початку ХХ ст. Дубно залишалося приватним містом, тому до нього не завжди застосовувалися загальні правила, щоб мати точні дані і правильно судити, на які населені пункти поширювалася влада коменданта форту, оскільки існували розбіжності між землею міською і приватною суд затребував списки населених пунктів. Нотаріус Луцького окружного суду в м. Дубно М.М.Нейман 27 червня 1906 року звернувся до коменданта форту з проханням видати такі дані про населені пункти, що входять в еспланаду.

Перелік населених пунктів, які входили у семиверстовий фортечний район Дубенського форту на червень 1906 року

№	Назва волості	Назва села	Число дворів	Число жителів	
1	Дубенська	Дубно, Монастир Чесного Хреста	1	25	
2		Залізнична станція Дубно	4	63	
3		Рачин	150	1001	
4		Фільварок "Рачинський"	3	15	
5		Япківщина	1	4	
6		Гіринки	31	244	
7		Здовбиця	18	119	
8		Злинець	21	193	
9		Страклів (селище)	102	547	
10		Волиця	48	310	
11		Страклів, село	38	399	
12		Підборці	58	344	
13		Тараканів	60	507	
14		Великі Загорці	18	140	
15		Олександрівка (селище)	15	68	
16		Сади з хутором Кривуха	70	770	
17		Чарківщина (хутір)	3	33	
18		Трахіновщина	2	5	
19		Магарина (фільварок)	1	15	
20		Вигпака	18	199	
21		Знесення	23	123	
22		Забрама (передмістя)	18	182	
23		Юридика Дубно	18	32	
24		Сурмичі	23	179	
25	Судобицька	Семидуби	45	290	
26		Плоска	85	480	
27		Плоска (колонія)	29	172	
28		Перросля	89	529	
29		Бірок (присілок)	21	110	
30		Градки	83	599	
31		Носовиця	111	541	
32		Замчисько	14	85	
33		Дитиничі	73	378	
34		Вербська	Підлужжя	47	243
35			Ольшанка (колонія)	7	39
36	Пирятин		58	356	
37	Мала Мильча		17	169	
38	Велика Мильча		44	267	
39	Мильча (колонія)		20	113	
40	Турковичі		48	237	
41	Турковичі (колонія)		16	90	
42	Птича		147	922	
43	Микитичі		44	203	
44	Клюки		немає даних	немає даних	
45	Течанка		немає даних	немає даних	
46	Кам'яниця	немає даних	немає даних		

Форт відігравав впливову роль у житті населення повіту. Вирішення соціальних, економічних, побутових питань залежало від коменданта форту. Під контролем було будівництво житлових, допоміжних будівель, їх пересування в межах населених пунктів. Щоб підтримувати спокій серед селян, командування форту суворо притягало до відповідальності порушників норм співіснування військових і мешканців сіл.

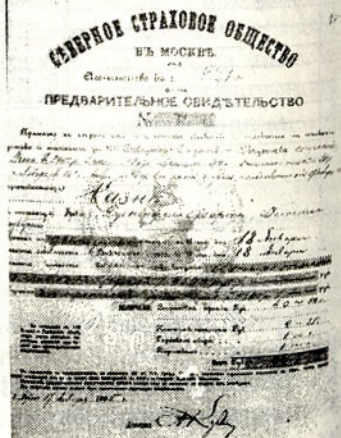
ФОРТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

Дубенський форт – це було складне і багатогранне господарство. Тут злилися воєдино військові і господарські проблеми, які необхідно було вирішувати повсякденно, надійно і бездоганно. Незважаючи на всі організаційні, фінансові, кадрові негаразди, колектив спрямовував свої зусилля на виконання поставлених перед фортом завдань.

Фінансові операції управління форту здійснювали через Дубенське повітове казначейство. Для цього надсилались поштою талони на певні суми з військового округу, інших установ. На початку 1901 року Київське окружне інженерне управління переказало 22 крб. 79 коп. виконавцю інженерних робіт на пошиття і ремонт речей за строком поточного року. Фінансування циклу або окремих робіт відбувалося поступово по місяцях, півріччях і зрідка надходили річні суми. На ремонт озброєння у 1901 року від окружного артилерійського управління одержано 1.04 крб.

Модернізація складських приміщень вимагала також відповідних коштів. 28 крб. одержано 26 січня 1901 року з головного інженерного управління на відточку, насадку, заклинку кіром передового інженерного складу. Це давало можливість утримувати склад і речі у добром стані. Всього ж у поточному році на ремонт інженерного майнового складу витрачено 32.25 крб.

У січні 1903 року одержано з казначейства за талоном окружної ар-

Страхове свідоцтво на дубенський форт.

тилерії 1221,31 крб. на заготівлю планових потреб строку поточного року.

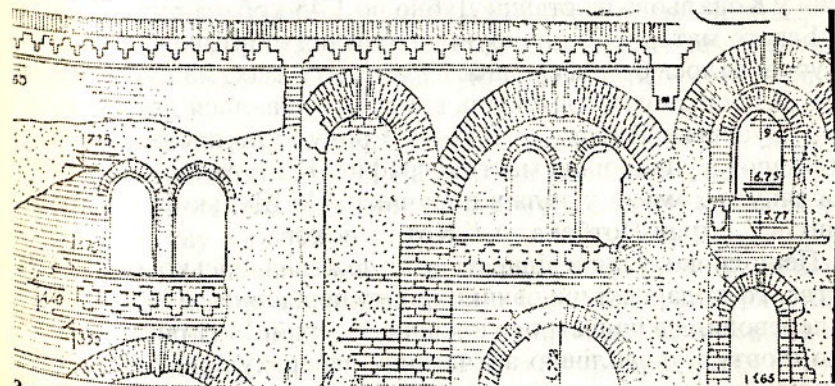
Постановою ради Київського військового округу від 18 квітня 1898 року дозволялося видавати беззаліково, у вигляді допомоги, другостроковий мундирний одяг частинам Дубенського форту, внаслідок чого повідомлялось, що з Київського речового складу відпущено 108 мундирів з шароварами, які розподілялись: фортечній артилерійській роті — 91 мундир і шаровари, управлінню завідувача артчастини - 10 комплектів, виконавцю інженерних робіт - 7, коменданту форту - 1.

У січні 1901 року управління артилерійської частини одержало 644,96 крб. на пошиття і ремонт речей зі строком служби 1901 року. Кошти були розподілені на негайне використання, а 501,14 крб. записано у перехідні суми.

З лютого 1901 року з окружного управління виконавця інженерних робіт у форт перерахували 121,7 крб. на закупівлю освітлювальних матеріалів на I півріччя, з цієї суми 7,17 крб. було виділено офіцерам артилерії полковнику Азікову, офіцерам Шевцову, Жданову, Потопольському, Щуцькому.

Деякі необхідні речі для форту закуповувались готівковими грішми. Для прийому таких речей і огляду предметів, закуплених таким чином, створювалися комісії і складалися акти.

Обмундирування та інших речей, які надсилались у форт окружним інтендантством, вкрай невистачало, а тому на місці працювали майстерні, де виготовляли необхідні побутові речі. У травні 1901 року у майстерні при артилерійському управлінні форту виготовлено і здано у ротний цейхгауз 416 шароварів,

Зовнішній вигляд фасаду казематів форту.

160 мундирів, 154 шинелі, 209 кашкетів, 32 овечі шапки, 30 сумок для набоїв. Усе це бралось на облік завідувачем майна артилерійської частини.

У січні 1901 року видано завідувачу майна управління артилерії поручику Ковальському аванс у розмірі 62,5 крб. для пошиття чобіт молодим солдатам.

В червні пошито в майстерні при артилерії і здано у ротний цейхгауз ще 49 мундирів, 49 шинель і оприбутковано як ротне майно. У вересні для управління виконавця інженерних робіт було виготовлено фортовою майстернею мундири. Ще у березні комісія управління форту прийняла предмети і матеріали з Київського речового складу, серед них: 251 аршин фландського полотна, 133 аршини палаточної шворки, 8 аршинів ярини, 23 аршини 2 вершки чорного сукна, 209 шт. козирків.

Постачання форту різними господарськими, побутовими матеріалами інколи вирішувалось з натугою. З травня 1901 року коменданту рапортували, що контракт на поставку освітлювальних матеріалів з міщанином м. Рівне Ковальовим артчастина не уклала, оскільки питання про це не порушувалося і керосин у нього купується за готівку ціною по 1.6 крб. за пуд. Після одержання Ковальовим керосину залізницею він мав бути відпущений роті ціною 2,15 крб. за пуд.

У м. Дубно ціна на керосин у цей час була 15 коп. за фунт, а тому рота надала перевагу свічкам для освітлення приміщень ззовні, і за цей час освітлення обійшлося дорожче вдвоє проти відпуску на цей предмет від казни. В м. Дубно існуючі ціни на керосин зросли до 70 коп. за фунт. У той час купувалося керосин у Ковальова на станції Дубно по 1,45 крб. за пуд.

Багато матеріалів для функціонування фортового життя за купувалося безпосередньо на місці, в селах, маєтках, у Дубно. Для опалення приміщень використовувалися дрова.

У Дубенський форт у січні 1903 року було поставлено партію дров з управління маєтків графині К.Шувалової. Їх якість оглянула комісія у складі поручика В.М.Щуцького і підпоручиків Г.І. фон-Нотбека, А.Г.Котельникова.

Періодично, у відповідності до положення військового відомства, господарські чиновники форту переглядали іменні речі і переводили в інші строки носіння. У серпні 1901 року наказом по форту і управлінню артчастини перерахували іменні речі, мундири і перевели з іпершого строку в другий - 120 шт., із

другого — в третій строк носіння - 114 шт., шаровар відповідно 327 шт. і 320 шт., шинелей із першого в другий строк - 114 шт., кашкетів відповідно - 120, а овечих шапок - 16.

Військове відомство та інші управління, служби, підрядчики не завжди своєчасно постачали форт, але мали місце випадки, коли кошти, речі постачались заздалегідь. 4 грудня 1901 року у форту прийнято мундирні і амунічні речі строку 1902 року, серед них сукно, полотно, деталі для взуття, козирки, паски.

Назва речей	Міра довжини		Назва речей	Міра
	аршини	вершків		
Полотно на сорочки	11067	3	халяви нового зразка	560 пар
Підкладку	3049	3	передки нового зразка	900 пар
Торбишого	1807	-		
Суцюз темнозелене	1169	8	Підшови	900 пар
Чорне	37	14	Підметки	900 пар
Ясно-червоне	36	8	паски погонні сиром'ятні	40-шт
Сіре шпильне	864	14	козирки	263 шт
Башликове	21	9		
Гудзика мундирні мідні	55 пар			
Ковдри верболожі на башлики	2 пари			
Гудзика шароварні	27 пар			

У Дубенському форту ретельно дотримувалися військових постанов, статутів, які торкалися різних сторін життя. У цьому круговороті важливе значення надавалося господарській діяльності. Кожне управління було пов'язане з різними сторонами господарського життя, особливо це стосувалося управління виконавця інженерних робіт, завідувача артилерійської частини. Завдяки їх діяльності створювалася база по забезпеченню життєдіяльності цілого форту.

Постійно контролювалися грошові витрати по всіх статтях і напрямках. Начальник артуправління створював відповідну комісію, яка щомісяця перевіряла стан господарської діяльності і доповідала по інстанції, фіксуючи результати відповідними актами.

У практичній роботі господарські взаємовідносини у форту регулювалися положенням. На підставі положення про господарство у фортечній артилерії, доданому до наказу по військовому відомству від 1888 року за №222, для документальної ревізії грошових і матеріальних книг створювались комісії. 10 січня 1901 року для фактичної перевірки майна артилерійської частини форту наказом завідувача управління призначається комісія у складі двох членів – підпоручика Г.І.фон-Нотбека, поручика Потопольського під головуванням поручика Шевцова.

У свою чергу, в результаті перевірки по управлінню видавалися накази. Ось результати перевірки за грудень 1900 року грошових сум управління і артилерійської роти, представлені комісією. На кінець року кошти, виділені на господарські потреби, були вичерпані, а залишилися кошти офіцерам, зібрані на білети — 9,4 крб., власних солдатських грошей — 701 крб., задаток підрядчика Шкалуди - 100 крб., на поліпшення побуту офіцерів було 49,16 крб., перехідна сума складала 1198,03 крб., ротних сум було 489,59 крб., офіцерського позичкового капіталу — 678,51 крб., в т.ч. грішми залишок становив 8,61 крб. і документами — 669,9 крб. Отже, загальний залишок становив 322115 крб.69,5 коп.

На підставі припису Київського окружного артилерійського управління від 25 січня 1901 року для розсортування непридатних предметів майна артилерії Дубенського форту за 1900 рік призначається комісія на чолі з поручиком Шевцовим.

Господарські чиновники і військовослужбовці, які займалися цією справою, постійно були у пошуках. Узимку займалися закупівлею соломи, необхідної для набивки сінників для нижчих чинів артилерії, на що витратили 45,45 крб.

На закупівлю освітлювальних матеріалів витрачено 43,27 крб. У березні одержано знову 109 крб. для закупівлі соломи для набивки сінників, подушок нижчим чинам. Ротне майно поповнилося двома пилками і шафою, які закупило командування.

На підставі статей 9 і 10 положення про господарство в роті і наказів військового відомства 1878 року, №1931, обирали в кожному взводі кандидата на посаду артільника. Обраних на чергове півріччя членів ротної артїлі бомбардира - лаборанста Ковальчука, канонірів Юхимчука, Куташева завідувач артчастини затвердив: Ковальчука - артільником, а інших - членами артїлі. Їм наказано було прийняти все артільне господарство від артільника Орла і з 1 січня 1902 року приступити до роботи і вести звітність.

Важливу роль у житті форту відігравала майстерня. У майстерні працював постійний штат, але коли виникала необхідність, залучали додатково людей з інших виробництв роти. Тут доглядали, ремонтували військові, побутові речі спеціалісти форту. У квітні 1901 року, у зв'язку із закінченням робіт у майстернях при артилерійській частині, нижчих чинів, які тут працювали, відряджено за місцем служби.

Багато речей і приладів виготовлялося для внутрішніх потреб. У майстерні було виготовлено для артроту 24 мідних бачки. Їх прийнято каптенармусом, молодшим феєрверкером Бунаковим і записано у ротне майно. 14 бачків видані для користування нижчим чинам, а ще 10 - передали на збереження в цейхгауз. Робота була виконана високоякісно, а тому тим, що виготовляли баки, старшому майстру Панасу Ягупову, канонірам Миколі Чуксину і Степану Толкачову, завідувачу майстерень поручику К.Й.Мисевичу видано нагородні — від 2,5 до 4 крб.

У січні 1906 року у кравецькій майстерні виготовлено чотири овечі шапки. Записано їх на прибуток в ротне майно. А із загального цейхгауза у роту було видано 4 герби для шапок.

У форту часто траплялися непередбачені ситуації, вирішення яких вимагало негайного втручання коменданта.

Комендант форту М.П.Коз'яков повідомив виконавця інженерних робіт форту, що "у зв'язку з прибуттям у скорому часі в Дубенську фортечну артилерію 110 новобранців і затримкою на службі нижчих чинів строку служби 1902 року, для новобранців не вистачає ліжок" і запропонував зайнятися пошуком коштів для їх виготовлення.

Фінансування господарських та оборонних робіт у форту не завжди задовольняло потреби, а тому вимагались економія, бережливе витрачання ресурсів, наявних матеріалів. Комендант повідомив виконавця інженерних робіт, що коли на перефарбування даху відпущено 300 крб., значить, перевитрати не повинно бути, а для цього не потрібно її фарбувати дорогою зеленою фарбою, а десятнику платити 100 крб.

Управління округу часто вирішувало зловоденні питання, виходячи на зв'язок безпосередньо з відповідними управліннями форту. 10 вересня 1905 року артуправління округу телеграмою вимагало: "Негайно телеграфуйте, який запас кам'яного вугілля, мазуту або нафти для потреб роти є в наявності на 1 вересня і на який строк цих запасів вистачить".

У форту щороку проводилася заготівля провіанту для коней, на це виділялися певні суми грошей. У січні 1901 року одержано від дубенського казначейства 100 крб. на перевезення провіанту.

Статистика засвідчує, що Дубенський форт не мав самостійного обозу, але коні були у віданні комендантського й артилерійського управлінь. В основному було 5 робочих коней.

Інтендантське управління округу на їх утримання виділяло кошти.

На 1906 рік у форту, згідно з планом, необхідно було поставити 161 пуд 15 фунтів вівса, сіна — 278 пудів на 120 крб., соломи — 36 пудів 20 фунтів на суму 7,66 крб. На потреби поточного року власними силами заготовлено провіанту і фуражу таку ж кількість.

Хоч коней у форту було небагато, але 27 листопада 1907 року здали нову конюшню для артилерійської частини; закупили інвентар, необхідний для конюшні, зокрема, на підковування коней, теплі рукавиці конюхам та ін.

У форту діяла солдатська крамниця, в якій продавались різні речі, продукти для мешканців слободи, форту. Навколо неї було чимало розмов, приємних і неприємних, вона була, як невеликий центр, куди рано чи пізно заходив кожен мешканець форту. У крамниці велася щомісячна звітність. При ревізії на 1 лютого 1903 року виявилось, що 26,97 крб. знаходилось у завідувача господарства. Протягом січня продано в крамниці товарів на 187,78 крб. і залишки товарів склали 36,17 крб. Витрачено на закупівлю різного краму 147,71 крб., на господарські потреби — 9,1 крб. За цей час чистий прибуток становив 9,24 крб.

Якщо в лютому 1901 року на рахунку солдатської крамниці було 15,19 крб. і витрачено на потреби крамниці 5 крб., то вже на 1 грудня 1907 року тут було товарів на 161,69 крб.

Ці скупі цифри засвідчують, що крамниця була самоокупною і на неї ніхто дотацій не давав.

Інколи лишки товарів, продуктів форт мав змогу продавати. У березні 1901 року записали на прибуток 8,12 крб., виручені за проданий хліб, і 9,95 крб. — за реалізований керосин.

У господарську суму у лютому 1901 року оприбуткували 330 крб. за економію дров.

Частина середніх командирів мала низький рівень підготовки: їм бракувало як загальноосвітніх, так і спеціальних знань, навиків. Їх накази, практичні дії не завжди відповідали ситуації та знанням, що завдавало збитків військовому і господарському майну.

25 лютого 1905 року фельдфебель артилерійської роти для випуску води зі східної потерни примусив нижчих чинів висувати залізний міст, при чому вони зламали чавунну лебідку.

В той же час у форту для догляду за механізмами в управлінні виконавця інженерних робіт працював вільнонайманий механік. А для уникнення псування їх від невмілого вживання нижчим чинам заборонили торкатися механізмів без дозволу.

Вирішення господарських питань вимагало адміністративного впливу. Халатність, низьке почуття відповідальності призводили інколи до зриву негайних замовлень. У неділю 22 січня 1906 року близько 12-ої години завідувач їздового двору підпоручик Котельников подав записку про необхідність заміни в одного з екіпажів зламаної голоблі, завідувач господарства В.М.Щуцький мав зробити розпорядження про негайне, не пізніше понеділка, виготовлення нової голоблі замість зламаної.

У вівторок, через два дні, коли уточнили, що зроблено, то В.М.Щуцький пояснив, що лише в той день у місто послано купити необхідний матеріал; на питання, чому ж не зроблено це в понеділок, відповів, що посилав у навколишні села купити необхідну деталь, а коли запитали, кого посилав, відповів, що нижчого чина, який був прислугою. А тепер послали в Дубно майстра Алферова. Завідувач господарства поручик В.М.Щуцький за недоладне для офіцера пояснення комендантом заарештовується на п'ять діб домашнього арешту без виконання службових обов'язків. У наказі також зазначалося: виконати і занести в журнал покарань. На час арешту виконувачем посади призначається поручик Г.І.фон-Нотбек.

Наказом військового відомства 1905 року встановлено видавати чинам півфунта мила в місяць на людину. Норми амунічного забезпечення, одягом, взуттям та іншими речами періодично змінювалися, у ряді випадків спостерігалось збільшення цих норм.

24 квітня 1906 року з київського речового складу було оприбутковано: 1. Готові мундирні речі: 4 мундири, 4 шинелі, два кашкети. 2. Полотна підкладочного — 4 арш. 2 верш., торбочного — 13 арш., бавовняної тканини — 73 арш. 12 верш. Сукна: червоного — 2 арш.; Світло-синього — 4 арш. 11 верш.; чорного — 2 верш. Товару для чобіт: халяви довгі — одна пара, короткі — дві пари, передків для коротких халяв — чотири пари, підошв — шість пар, підметок — шість пар. Списано: бавовняні тканини — 73 арк. 12 верш., а весь товар для чобіт видали ни-

жчим чином. Таке розпорядження видав комендант М.П.Коз'яков.

Речі, матеріали, предмети, в т.ч. амунічні, надходили у форт від виробників через військові склади, а також безпосередньо від виробників. Інколи їх недодавали.

28 січня 1907 року з Московського речового складу надіслали в форт паки, в яких не виявилось речей: 300 нижніх штанів, 300 сорочок і 150 простирадл. Головний доглядач Московського речового складу повідомив, що відсутні речі помилково відправлені в Брянську інтендантську установу і вони будуть надіслані в Дубно, а зайві речі в Дубно запакувати і відправити в Брянськ.

В грудні 1907 року з Київського речового складу одержано товар: 374 придатних натільних сорочок, 574 пар нижніх штанів, 316 рушників, 574 полотняних онуч, 158 вовняних ковдр, 574 верхніх подушечних наволочок, 158 насипок, 158 наволочок матрацних, 574 простирадла.

За роки існування форту тут був створений великий військовий об'єкт, в який вкладено значні кошти. Казенне майно Дубенського форту: будинки, сараї, льодники, парники були застраховані у Північному страховому товаристві, поліс №136665 — на суму 4500 крб., з 1 січня 1907 року. 16 січня завідувач артчастини видав 45 крб. для страховки крамниці.

Бюджет форту складався з двох частин: по-перше, було фінансування з центру — Київського військового округу; по-друге, командування форту змушене було заробляти частину коштів на місці, зокрема, збуванням непридатного казенного майна на аукціонах. Усе, що належало для продажу, оглядалось спеціально створеними комісіями і після їх вердикту виставлялось на аукціони.

На підставі наказів Київської окружної ради для оцінки предметів за відомістю непридатного майна Дубенської фортової артилерії, які підлягали продажу з аукціонного торгу, створювалася комісія. На проведених аукціонних торгах продавались непридатні матеріали. На підставі акту комісії речі списувались, а кошти оприбутковувались. 25 жовтня 1905 року виробник інженерних робіт військовий інженер Ф.Ф.Баумгартен повідомив, що о 12-ій годині дня в управлінні відбудеться черговий аукціонний продаж непотрібного і непридатного майна. Торги проводились поза фортом. Допустили на торг сторонніх осіб у

присутності жандарма. Восени 1907 року за продані старі речі форт одержав 572 крб. 40 коп.

Бажаючих узяти участь у торгах було немало. Йшла конкуренція між посередниками, власниками магазинів, продавцями. Окремі з них скаржились.

До начальника управління артилерійської частини звернулися жителі м. Дубно торговці Бенцгон Колтун, Давид Лернер, Нужим Граєр, Мотель Бархов, Лейзер Берман, Лейба Лажедес (всього 12 підписів). “У вересні 1907 року у форту при місті Дубно було проведено продаж непридатної до використання військової одежі, шинелей, кожухів, мундирів, шароварів, причому ми, нижчепідписані, в день продажу з’явилися у форт з наміром узяти участь у продажу і купівлі згаданих непридатних речей, але, на жаль, були позбавлені можливості купити, тому що жандарм і військова влада нас не допустили, і ми залишили форт. Після згаданого продажу повторно з’явилися у форт до добродія командира, щоб допустили нас, який обіцяв повідомити нас. Але через те, що два наших міщанини Хаїм Ельберт і Цаль Залг, які, маючи доступ у форт, купляють речі, призначені на продаж, не тільки допускають посторонніх покупців, але й повторно на нас не звертають уваги. Ми люди, які займаються виключно куплею речей, несемо великі збитки через Ельберта і Залга” (Там же, оп.2. спр.6, арк.5-6).

Господарські турботи забирали чимало часу у командирів різних рангів. Наприкінці 1907 року були витрачені значні кошти на придбання різних матеріалів. У караульне приміщення закупили лампове скло, гніт, виділивши з господарських сум 3,9 крб. За ремонт самовара заплатили 16,67 крб. із сум солдатської крамниці. За 30 пудів гасу – 48 крб., нафталін – 1,2 крб., перевезення 110 пудів інтендантських вантажів витратили 3,5 крб.

Проводився ремонт кенег для вартових, закуповувалися мітли для цейнгауза, лагодилися бочки. Важливе місце у фортовому житті займав обоз. Кошти витрачалися на підковування коней, на купівлю валянок, мітел, дишлів, батогів. (Там же, оп.1, спр. 42, арк. 9-10, 20,16).

Для потреб артилерії куплено предмети і матеріали, зокрема 2 пуди 8 фунтів коломазі, голландської сажі 6 пудів 38 фунтів, свинцю 5 пудів 20,5 фунтів. Усе це негайно використовувалось і списувалось.

Необхідність заготівлі продуктів харчування та інших речей

і матеріалів змушувала відповідні служби форту тримати у полі зору стан цін. Комендант форту з такими питаннями звертався у різні дубенські повітові установи.

Фортові господарські справи завдавали чимало клопоту командирам різних рангів. Його ведення вимагало вміння, напористості, постійного контролю за витрачанням коштів. Проводилась робота по економному витрачання паливних ресурсів, обмундирування та інших амунічних речей.

12

розділ

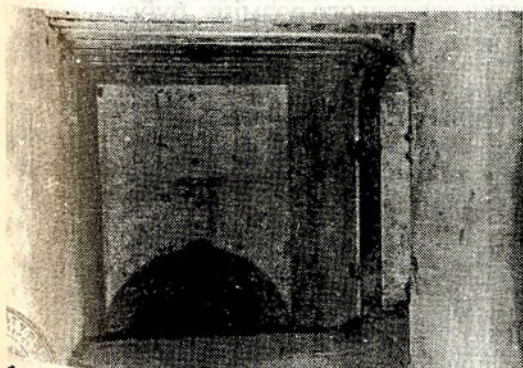
ПОБУТ У ФОРТУ І НА СЛОБІДЦІ

Боездатність гарнізону форту в значній мірі залежала від налагодження побутових умов. А тому комендант, офіцери, чиновники дбали про своєчасний ремонт військових будівель, казематів, службових приміщень.

Питання побуту торкалися кожного мешканця форту – військових, цивільних, приїжджих, отож постійно вирішувалися. Командування форту намагалося удосконалити систему освітлення, водопостачання, доріг, зв'язку з містом, залізничною станцією, населеними пунктами. У казематах, будинках слободи проводили систематичну реконструкцію, упорядкування, чимало робилося й для створення сприятливих умов проживання військовослужбовців і їх сімей.

Навесні 1901 року каземати нижнього поверху форту, зайняті артилерійською частиною, розподілялися таким чином: каземат 1 – молярна, 3-7 – лабораторна, 17-18 – склад муки. Каземат 56 – бойові заряди, 26-29 – не зайняті через затемнення, каземат 15 не був зайнятий, 41-42 – вугіллям, 53 і частина коридору

зайняті ракетами, 51 (кільцевий) – патронами, 4 – каземат, 73 – рагоцен, 58-59, 63-65, 67-69 – склади матеріалів, 132 – продукти, 134 і 135 – знаходився порох, 136 – запасний погріб, 138-139 – заряди і освітлювальні ядра фугасних бомб. Малися витратні погребі.

Фрагмент коридору з переходом на бойові позиції західних казематів.

Верхній поверх форту займали каземати, в яких були розташовані: каземати 79-83 – кравецька і чоботарня, 90 і 107 – склад майна, 85-89 – склад, 92-98, 101 – управління артчастини, 127 – лабораторні інструменти, 124-126 – цейхгауз другого строку, 123 – коридор у мортирне приміщення, 115 – коридор у мортирне приміщення, 116-122 – гарматні належності, 128 – ракети, 129 – бойовий витратний, 5, 112-114 — цейхгауз першого строку. Крім того, на верхньому поверсі розташовувались: 25-51 – житлові приміщення, 52-58 – управління коменданта форту.

На першому поверсі також розташовувались: у казематі 6 – житло, 7 – туалет, 8 – карцер, 9 – приміщення варти, 10 – стлярна майстерня, 11-13 – їдальня, 14 – прохід, 15 – кухня, 16 – хлібопекарня, 17 – комора артільщика, 18 – прохід, 19-22 – житлові каземати, 23 – біля околodka, 24 – буфет.

Відповідно до інструкцій, статутів, пам'яток стосовно облаштування приміщень, де жили, відпочивали, навчалися солдати, в них малися різні речі.

До казарменної власності належали три портрети імператорської родини в рамках, портрет генерал-ад'ютанта Вановського, два – генерала Драгоманова, два – Куропаткіна, генерала Муса, два князя Суворова, Соф'єнова, п'ять дзеркал у великих рамках, настільний годинник у шафочці, два будильники, два настінних круглих годинники, 15 ламп-блискавок, 6 кавказьких ламп, 27 п'ятилінійних ламп, 4 столові ліхтарі, дві годинникові плетені помпи для часу, 5 замків висячих, дві дзеркальні лампи, 13 великих ліхтарів, картина «Подвиг рядового Василя Рябова».

Ротна музика: дві скрипки середнього розміру, бубон (несправний), дерев'яна труба (несправна), металічний свисток, трикутник стальний.

Інженерне майно: 62 фейєрверківські шафи, 50 табуреток, столів – 20 (класних), 13 лавок, 26 обідніх столів, 42 лавки, 420 ліжок (15 несправних) для нижчих чинів, 8 подвійних гвинтівочних пірамід, 25 одинарних пірамід, 4 мідних умивальники, два цебри, 25 вішалок, 20 фарбованих залізних параш. Усім цим майном завідував каптенармус, який призначався з фейєрверкерів (*Там же, оп.2, спр.4, арк.49*). Командування форту боролось із захламленістю території, приміщень.

В січні 1905 року при огляді горища центральної казарми було виявлено, що там зберігалися старі шинелі, різний мотлох.

розвішані мотузки для сушіння білизни. Горище знаходилося у віданні управління виконавця інженерних робіт, але було відкрите нижчими чинами артротти. Розбиті шибки у слуховому вікні служили входом на горище. А тому було поставлено питання виконавцем, щоб забрати все звідтіля і передати йому ключ. *(Там же, оп.2, спр.3, арк.1).*

Незважаючи на зиму, на кухні і в деяких інших приміщеннях були розбиті вікна. На кухні постійно трималася пара, оскільки при приготуванні їжі вона не виходила назовні. В квартирі підпоручика К.Й.Мисевича розвалилася грубка, але ніхто її не ремонтував. Управління артчастини зверталось до виконавця інженерних робіт для вжиття заходів *(Там же, оп.2, спр.2, арк.3,5).*

За належним санітарним порядком слідкували командири всіх рівнів. 19 грудня 1905 року виконавець інженерних робіт просив командира артчастини: по-перше, щоб нижчі чини артилерії викидали всілякі відходи, кістки, ганчірки, попіл та ін. у ящик для сміття на військовій вулиці, а не в стічний колодязь, який цим засмічувався і, по-друге, просив заборонити нижчим чинам артротти рубати дрова у приміщеннях форту і біля печей, оскільки це призводить до псування казенного майна *(Там же, оп.2, спр.3, арк.56).*

Ще раніше, 15 травня 1901 року, комендант форту видав наказ про заборону випасати худобу, косити траву, прогулюватися нижчим чинам на території укріплень. Відповідно до наказу коменданта в артилерійській частині вживали заходів, щоб провести два укоси трави і скошувати обидва рази схили валів гласіса і дно рову, не залишаючи бур'янів. Уникали нівечення трави, косили без чобіт, непридатне сіно і бур'яни після сушки вивозили з форту *(Там же, спр.15, арк.51).*

Комендант форту заборонив вбивати у стіни казарм цвяхи, звелів дріт для висячих ламп замінити залізними прутами і пофарбувати машини для гімнастики, наказав взводним командирам суворо стежити за виконанням даних вказівок, не допускаючи появи кіптяви на стелях і стінах; дбати про чистоту приміщень і охайне утримання всього майна казарм — як казенного, так і власного *(Там же, спр.16, арк.50).*

Головне управління округу систематично стежило й за додержанням військової форми нижчими чинами. В цей порядок періодично вносились зміни, доповнення.

У наказі коменданта форту від 11 квітня 1901 року пропонувалося з 15 квітня чинам гарнізону, у зв'язку з наступаючою спекотною погодою, носити білі чохли на кашкетах, кителі та білі полотняні сорочки, кому такі призначені.

Відповідно до наказу по військах Київського округу того ж року, на заміну існуючому білому чохла, на весь кашкет з козирком приписувалося надягати і носити чохол (напівчохол), який покривав тільки кашкет, зразок яких було встановлено наказом по військовому відомству 1899 року №180 (*Там же, спр.15. арк.61*).

Командувач військ Київського військового округу наказом від 23 серпня 1901 року за №82 оголосив, що з 1 вересня припиняється носіння літньої форми одягу, але, у випадку спеки, дозволялося носити кителі до 20 вересня.

6 квітня 1906 року, у зв'язку з настанням теплої погоди, командувач військ дозволив носити кителі з 15 квітня чинам гарнізону. Кителі дозволялося носити замість звичайної форми в строю, на чергуванні і на маневрах, а також усім учасникам засідань військово-суддівських установ.

З розвитком інфраструктури форту прагнули удосконалити, поліпшити роботу пральні, їдальні, пекарні та інших побутових підрозділів. Після закінчення будівництва нової пральні акт прийому було підписано 19 жовтня 1901 року відповідно до наказу коменданта форту. В акті сказано, що кімната для прання солдатської білизни розмірами відповідає кресленню і в ній наявні всі предмети, зазначені в інструкції. Недоліки в пральні утруднювали прання білизни. Людям доводилося весь час стояти на асфальті. Підлога цієї кімнати була постійно мокрою – бризки води падали з отворів корит. Для усунення недоліків вздовж корит намагалися зробити дерев'яні підмостки, а прогони між підмостками корит підбити дошками, поставити вішалки для верхнього одягу, лавки, лампи і крючки для них.

Кімната для прання офіцерської білизни відповідала проекту, в ній малися всі необхідні предмети, але й були незручності: котли для випарювання білизни не могли бути використані за призначенням, бо дуже заржавіли. Утруднено наповнення котлів водою відрами через невеликі отвори, а також вичерпування брудної води (*Там же, оп.2, спр.3, арк.7,8,10*).

Після усунення недоліків управління виконавця інженерних робіт 11 грудня прийняло пральню. Будинок пральні був де-

рев'яний, 6 сажнів довжиною і 4 сажні шириною, на кам'яно-му фундаменті, під гонтовою покрівлею, з асфальтовими підлогами. У пральному приміщенні розміщалися: кімната для прання солдатської білизни, димова труба в один дим, солдатська цегляна піч і набір до неї: чавунні топочні дверцята, залізні прочищальні дверцята, двоє фільончатих двостворчатих дверей.

Малися набір до залізних дверей, чотири французькі завіси, дві пари врізних засувок, врізних замків з двома ручками і дві пари ключів, п'ять вікон, при них літні рами — 5, зимові — 5. Набір до них: 10 пар французьких завісів, 5 пар крючків вітрових. Станки для прання білизни у коритах — 2, корит — 2, стічні лотки. Кімната для прання офіцерської білизни, плита для кип'ятіння білизни з двома котлами. Малася кімната для прасування білизни (*Там же, спр.18, арк.34-35*).

Важливе значення в роботі господарських служб надавалося гігієні мешканців форту. Постійно працювала лазня.

Розклад роботи лазні з 1905 року чітко встановлювався, в залежності від пори року, для різних чинів. Милися нижчі чини групами — по 30-35 чоловік, для миття виділялося півтори години, а обідали всі одночасно. Милися з 5-ої до 8-ої вечора. З 6.30 до 10-ої години було відведено час для писарів, фельдфебелів, фельдшерів, закрійників, унтер-офіцерів, технічних майстрів. Офіцерська прислуга могла користуватися лазнею, коли було вільно. З 10-ої години вечора проводилися прибирання і опалення лазні. На другий день з 7-ої години ранку до 6-ої години вечора милися офіцери, сім'ї офіцерів, варта. На третій день мились хворі (*Там же, спр. 40, арк.399*).

У 1907 році з наказу завідувача артчастини опалення лазні розпочали 18 січня. З вечора користувалися лазнею нижчі чини — один день, 19 січня; на другий день — офіцери — з 11-ої години ранку до 2-ої години після обіду, а сім'ї офіцерів — з 2-ої до 5-ої години вечора (*Там же, спр.41, арк.33*).

Всі, що прибували у форт, проходили санобробку. Після прибуття у форт Якутського полку, 30 квітня 1907 року працювала лазня для нижчих чинів. Для 15-ої роти була влаштоване миття з 7-ої до 10-ої години, 14-ої роти — з 6-ої до 8-ої години вечора.

Під час ремонту лазні, восени 1907 року, вставили скло у

вікнах, пофарбували крани, труби, лежаки. Купили 51 мішок деревного вугілля.

Кожна пора року вносила зміни у повсякденне життя форту, побут. Влітку вимагалися нові підходи до організації відпочинку нижчих чинів, один із таких заходів – купання.

Для купання нижчих чинів було відведено місце у східній частині рову фланкуючого приміщення. З настанням теплого часу дозволялося купатись у вказаному місці вдень з 2-ої до 4-ої години, ввечері – з 7-ої до 8-ої години, дотримуючись таких вимог: бути в команді зі старшим, при купанні на глибокі місця не запливати, пітним у воду не входити, старшому слідкувати за порядком і безпекою.

Комендант форту ще 16 травня 1898 року звернувся в Київський військовий округ з проханням поставити за казенний рахунок меблі для впорядкування квартир офіцерів форту, оскільки комендант не мав такого права.

Квартири для жителів фортової слободи були бідно облаштовані, вимагали постійного ремонту. 7 лютого 1898 року ставиться питання про ремонт квартири для завідувача артилерійської частини форту – всього великого будиноку офіцерської садиби №4. Відремонтованою квартира могла бути здана лише у березні наступного року. Такий ремонт необхідно було провести влітку, звільняючи для ремонту квартиру частинами. А якщо необхідно ремонт закінчити раніше, до переїзду полковника Іванова у форт, то пропонувалося призначити комісію для визначення обсягу робіт, очолити яку мав місцевий інженер Д.М.Панов. *(Там же, спр.7, арк.86, 287).*

Квартирна проблема для офіцерів існувала і в пізніші роки. Наказом по Дубенському форту №160 від 11 серпня 1906 року для огляду стану квартири завідувача артилерійської частини в садибі №3 була призначена комісія у складі місцевого інженера капітана Панова і підпоручика артилерійської роти Котельникова під головуванням капітана Зброжека.

Було наказано комісії зібратися в комендантському управлінні 14 серпня о 10-ій годині ранку для визначення обсягу робіт, коштів на їх виконання *(Там же, спр.35, арк.93)*. Обмежені можливості були у форту щодо поліпшення умов життя офіцерів. Допомагав округ.

У червні 1901 року з Київського окружного артилерійського управління було одержано 135 крб. на поліпшення побуту

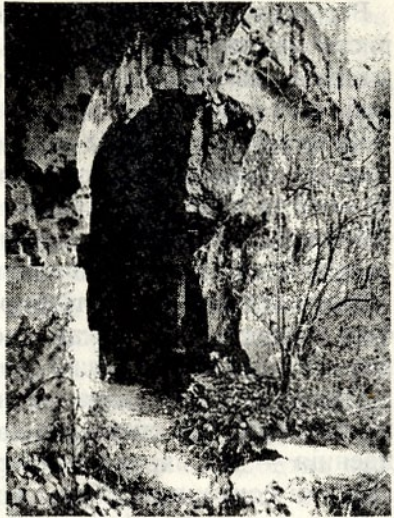
офіцерів артроти. Вони розподілялися так: на влаштування, зібрання або харчування в їдальні - 50%, або 67,5 крб., на бібліотеку - 25%, або 33,75 крб., в запас офіцерської позики - 25%, або 33,75 крб. (Там же, оп.1, спр. 15, арк. 75.).

Рішення про відкриття офіцерської їдальні вимагало чимало затрат на її благоустрій. На початку січня 1903 року на закупівлю посуду витратили 50 крб.

Комендант форту, чини управлїн періодично відвідували фортові служби, виявляли недоліки і вживали заходи щодо їх усунення. Коли стало відомо, що в лазні продають горілку і деякі військові напиваються, комендант звернувся до завідувача артчастини вжити негайні заходи для виявлення винуватців і притягнути їх до відповідальності. Як виявилось, цим займався банник, якого відразу ж звільнили з роботи.

Ще в одному рапорті йшлося про те, що нижчі чини старший фейєрверкер Федулов, технічний майстер Іванов і вільнонайманий слюсар Мазникін уночі збираються на квартирі Мазникіна для гри у карти на гроші, хоча це не дозволялося і могло призвести до невиконання нижчими чинами своїх службових обов'язків та інших негативних наслідків. Комендант вимагав зробити відповідне розпорядження про припинення гри, заборонити проживання у форту Петру Товмату, Йосипу Копницькому, Юліану Дусю.

Дубенський форт постійно переживав труднощі через поганий транспортний зв'язок з установами міста, залізничною станцією, а також населеними пунктами, які входили до еспланади форту. Оскільки не вистачало коней, підвід, екіпажів, комендант звернувся у штаб округу про виділення велосипедів для зв'язку. 16 травня 1898 року штаб військового округу повідомив, що постачання військ польової і резервної піхоти велосипедами призупинено і віднині має намір передбачити постачання ними лише фортечних військ.

Фрагмент руїни східних казематів.

Все-таки велосипеди для форту виділили. Їх активно використовували, але на поганих дорогах вони ламалися. За 1907 рік на ремонт велосипедів, самокатів було використано 142,34 крб., для догляду за ними придбано велосипедну сумку.

Як на той час, уже 28 листопада 1899 року Дубенський форт мав відповідний налагоджений надійний телеграфний і телефонний зв'язок із військкомом на станції Дубно, а також телефоном з'єднувався із залізничною станцією. Усе було облаштовано відповідно до найвищих рішень при будівництві форту.

Важливу роль у житті форту відігравала поштово-телеграфна контора. Її послугами користувалися як військові, так і цивільні, що проживали у форту.

Управління завідувача артчастини користувалося безплатною пересилкою кореспонденції поштою з 1897 року, вся кореспонденція — військова й особиста — надходила з поштово-телеграфної контори в Дубно, де постійно чергували вартовики.

Після вибуття артротти у Владивосток на пошту в м. Дубно були призначені нижчі чини з 14-ої і 15-ої роти Якутського полку рядові Кіндрат Полудубний і Прохір Харитонов.

На території фортової слобідки проживали комендант, командири, офіцери управлінь. Тут часто жили родичі мешканців слобідки, колишні чини, а також приїжджі знайомі. Всі вони мусили мати дозвіл коменданта, інакше виселялися, добровільно або силоміць.

Усі питання військового і цивільного життя у слобідці вирішувалися по інстанції рапортами. В.о. старшого офіцера артротти поручик Потопольський 17 травня 1904 року просить рапортом завідувача артчастини «клопотатися перед комендантом форту про видачу дружині посвідчення в її політичній благонадійності». У виданому поручику документі сказано: «Свідоцтво дане це дружині поручика Дубенської фортової артилерійської роти Потопольській Марії Яківні у повній її політичній благонадійності. Полковник Коз'яков. 19 травня 1904 року».

Ще в січні 1898 року циркуляром було повідомлено коменданта форту полковника Корзуна, що управління військового міністерства визнало необхідним створити новий казенний корпус, який би задовольнив потреби як Київського, так і Одеського військових округів. Просили надати відомості, яке число синів офіцерів шкільного віку перебуває нині в складі гарнізо-

ну форту, вказавши у відсотках кількість дітей іновірців, за кожним віросповіданням окремо.

Комендант форту 3 лютого того ж року повідомив начальника штабу, що офіцерських синів шкільного віку є четверо юнаків, в т.ч. один в управлінні форту, один - завідувача артилерійської частини, два — виконавця інженерних робіт, усі православно-го віросповідання.

Щорічно Київський військовий округ прислав у форт повідомлення про умови вступу дітей офіцерів, чиновників відомства до навчальних закладів для здобуття освіти. Військовий інженер Беліков у березні 1898 року направив коменданту форту рапорт, в якому писав: "Не маючи, окрім служби, посторонніх коштів і бажаючи віддати малолітню дочку Любов влаштуватися на казенне утримання в один із інститутів відомства імператриці Марії, покійно прошу про видання свідоцтва про відсутність статку і наявність п'яти малолітніх дівчат, відсутність у мене і дружини нерухомої власності". При цьому надав копію особистого послужного списку. Інженерові видали свідоцтво про майно.

Комендант також інформував округ, що відкривати початкову школу для форту не має необхідності, і взагалі для дітей військовослужбовців це не принесе користі.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ГАРНІЗОНУ

Коменданту форту і начальникам управлінь повсякчас необхідно було вирішувати коло питань, пов'язаних із забезпеченням форту продовольством і фуражем. Все це вимагало значних зусиль господарських чинів. Фінансування з військового округу, на жаль, здійснювалося нерегулярно. Щоправда, й не завжди. Так, через Дубенське казначейство з округу на приварочне забезпечення нижчих чинів у січні 1901 року було одержано 239,4 крб., на харчування офіцерів артилерії - 129 крб., які були їм видані по відомості під розписку. У кінці року, якщо офіцери не використовували кошти на харчування, вони їм поверталися. Скажімо, поручику Потопольському повернули 15 крб., не використаних за січень.

Усі чини форту ставилися одночасно на продовольче і провіантне забезпечення. У січні 1901 року на харчування офіцерів і нижчих чинів, на продовольче і провіантне забезпечення було використано 666 крб. На приварочному забезпеченні перебувало 12464 чол. (по 4 коп. на людину) і 666 чол. на харчуванні (з розрахунку 7 коп. на людину), а всього харчувалося 13130 чол.

Не використані кошти поверталися назад у Дубенське казначейство для відправлення за призначенням. Тому здали у казначейство 42,71 крб., які залишилися з авансу, виділеного на харчування нижчих чинів у 1900 р., а також 825,46 крб., не використаних на приварочне постачання.

Щомісячно кількість людей, яка знаходилась на приварочному і провіантному забезпеченні, змінювалась. Наприклад, у лютому 1901 році на 11824 чол. було витрачено 600 крб. 18 коп. На харчування видано - 95 кг борошна трьох сортів, 18 кг крупи. У квітні харчувалося 11915 чол., а в червні - 6167 чол.

Протягом травня в артроті приварочних виділено на 5505 чоловік особового складу з розрахунку 4 коп. на людину, всього 272 крб. 49 коп.

Була у форту ще категорія людей – 674 чоловіки, яким приварочні видавалися з розрахунку 7 з лишком коп. на одну людину. Таким чином, на провіантному забезпеченні перебувало 6179 чол., на кожного з них видавали 0,5 гарнця борошна, 2/3 гарнця крупи.

На забезпеченні в грудні 1901 року було 677 чол., які отримували по 7 коп., і 11982 чол., на кожного з яких припадало по 4 коп. На 12659 чол. виділялися борошно і крупи.

Разом з тим, при необхідності військовослужбовцям інколи виплачували матеріальну допомогу. Так, 16 травня 1901 року циркулярним приписом Київського окружного артилерійського управління зобов'язано у форту видавати офіцерам і класним чином грошові допомоги. (Там же, *спр. 4, арк. 28,57; спр.15, арк.33,51,87*).

Якщо на звичайному окладі харчування був більш постійний контингент, то на посиленому – він змінювався, частіше сюди залучалися командировочні, писарі і ті, хто мав на це право згідно зі статутом про ранги і посади. Скажімо, у кінці вересня 1901 року із забезпечення по посиленому окладу вибули старший унтер-офіцер Гаврило Єпіфанов, старший наглядач управління виконавця інженерних робіт Реннбург і зараховано по цьому окладу прикомандированого Федора Лантуренка.

У форт перераховували кошти за харчування своїх людей інші військові частини, військовослужбовці яких перебували тут. Командир 32-го драгунського Чугуєвського полку направив 2,92 крб. за додаткове забезпечення нижчих чинів полку, які були на провіантному і приварочному забезпеченні фортечної артилерії в 1900 року. І в подальшому полк перераховував гроші на харчування нижчих чинів, прикомандированих у форт.

Форт утримував і підсобне господарство, в якому працювали нижчі чини. Залучались також і люди з навколишніх сіл. На літо 1901 року на догляд за городом було витрачено 18,99 крб.

У середині грудня начальником Київського військового округу затверджено нормативну розкладку на приготування їжі нижчим чином на 1902 рік. Оскільки ціни на продукти харчування з року в рік зростали, завжди виникало напруження у забезпеченні коштами фортеці.

Всі, хто прибував у форт і повертався назад, одержували добові, дорожні. Командировочні виплачувались і службовцям

форту. Управління округу перераховувало форту кошти на різні непередбачені випадки, закупку харчів для командировочних, а також інших категорій, які прибували у форт. Наприкінці січня 1903 року на такі цілі одержано 100 крб. від інтендантського управління.

У грудні 1905 року на одного нижчого чина на добу видавалось 25,5 золотника борошна, 32 золотники крупи. Деякі нижчі чини артроти одержували чайне забезпечення грішми. На 1 листопада 1906 року їх нараховувалось 20 осіб, в т.ч. чотири транспортних конвоїри, а також супроводжуючі новобранців. Для роздачі гроші одержував Семен Савчук.

Значні перевитрати коштів мали місце через перевищення строків служби нижчими чинами, перед звільненням у запас. У 1905 році у форту перетримали 97 нижчих чинів, які були поставлені на постачання з різними окладами. На них в артилерії було витрачено понад норму понад 247 крб.

Окрім підрядчиків, які постачали у форт і на слобідку промислові і продовольчі товари, значну частину продуктів у форт доставляв Дубенський окремий продовольчий магазин.

Наприклад, на початку 1905 року на продовольчому забезпеченні в артилерії було 395 нижчих військових чинів. На січень магазин відпустив 16 мішків борошна (всього 12 пудів) і 5 мішків крупи (всього 40 пудів). Вся продукція видавалась поручику В.М.Щуцькому під розписку. Протягом року кількісний контингент форту майже не змінився. У січні 1906 року тут знаходилось 393 чол., для яких з окремого магазину одержано 44 мішки, борошна і 9 мішків крупи. *(Там же, спр.38, арк.52,80, 10, 36).*

На кожний місяць у форту складалася відомість на забезпечення з зазначенням числа нижчих чинів, які перебували на приварочному забезпеченні (число осіб, які перейшли з минулого місяця, новоприбулі). Харчували їх залежно від основного окладу, який встановлювався відповідно до чину. Так, у

Фрагмент входу до казематів.

1905 році харчування по посиленому окладу складало близько 9 коп. на добу, а по звичайному – 6,3 коп., була категорія, що харчувалася по посиленому окладу – 14,1 коп., і по звичайному – 9,4 коп. Така різниця була встановлена на підставі наказу військам Київського військового округу.

До приварочного забезпечення нижчих чинів у 1905 році додавалось також чайне – на 5159 чол., із розрахунку на людину по 0,98 золотника чаю на добу. А всього видано 45 фунтів 76,32 золотника чаю за ціною 1,2 крб. за фунт. Щодо цукру, то на 9159 чол. видавалось по 6 золотників цукру на добу на людину, а з розрахунку на всіх – 14 пудів 12 фунтів 42 золотники. Пуд цукру коштував 6 крб.

Управління форту видавало харчі також і звільненим у запас нижчим чинам на час перебування в дорозі. Так, 5 грудня 1905 року було видано одному звільненому в запас сухий пайок на 13 днів, 9 чоловікам – на три дні, 9 чоловікам – на два дні. Такі видачі проводилися постійно.

Їдальня для харчування людей знаходилася у підпорядкуванні управління артилерійської частини. А тому всі нижчі чини управління коменданта, виконавця інженерних робіт, а також прикомандировані до управлінь нижчі чини перебували на провіантному і приварочному забезпеченні в артроті, і всі замовлення для них йшли від роти. Так, виконавець інженерних робіт полковник Ф.Ф.Баумгартен звернувся до завідувача артчастини поставити на провіантне і приварочне забезпечення з 5 січня 1905 року рядового Юхима Нижника, переведеного на службу в Дубенський передовий продовольчий склад.

Періодично їдальня поповнювалася необхідним інвентарем, посудом. На купівлю посуду і вугілля для 393 чол. було виділено 19,65 крб. – по 5 коп. з розрахунку на одного чоловіка. (Там же, *ср.* 38, *арк.* 12, 85, 90, 403).

Коли у Дубенському продовольчому магазині необхідних товарів не виявлялося, тоді зверталися до підрядчиків, купців. 2 січня 1906 року управління артилерії звернулося до дубенського купця Бархаша з проханням відпустити 6 пудів цукру по ціні 6,2 крб. за пуд і 18 фунтів чаю – по 1,2 крб. за фунт. Гроші обіцяли сплатити після одержання з Київського військового округу.

Оскільки кошти у форт надсилали нерегулярно, тому деякі купці, промисловці вимагали повернення боргів. 23 травня 1906

року рівненська фірма Василя Перлова просить видати за чай і цукор належні 59,75 крб. відповідно до фортової вимоги від 7 квітня 1906 року. Але оскільки товар був присланий несвоєчасно, форт у свою чергу висунув вимогу забрати його назад. Розбір конфліктної ситуації доручили поручику Г.І.фон-Нотбеку. 2 листопада фірма знову наполягає на оплаті продуктів. Але виявилось, що товариство по торгівлі чаєм вислало у форт чай іншого, не замовленого, сорту. А тому все було повернуто фірмі.

Для прикладу, у серпні 1906 року існувала така розкладка запасів для харчування нижчих чинів у фортовій артилерії з розрахунку на 100 чол. в день (у меню вказувалися дні, склад страв): суп – м'ясо, сало, яловичина, картопля (городня, куплена), капуста (городня, куплена), буряки, лимонна кислота, яйця, пшенична мука, перлова крупа, ріпчаста цибуля та ін.

Потреба в овочах визначалася розділенням їх на 52 тижні в рік. Для нижчих чинів заготовляли 80 пудів буряків, 150 пудів капусти, 400 пудів картоплі та інше.

Комендант форту дбав про достатнє харчування військово-службовців, намагався робити все, щоб на харчуванні не позначався ріст цін на продукти. Так, М.П.Коз'яков звернувся до начальника дубенського гарнізону і командира 11-ої кавалерійської дивізії в грудні 1906 року з проханням збільшити приварочні оклади на наступний 1907 рік.

Командир 32-го драгунського Чугуєвського полку полковник Белогрудов повідомив тимчасового командувача 11-ої кавалерійської дивізії, що наказом військам Київського військового округу у 1906 році оголошено приварочні звичайного окладу на Дубенський повіт - 8,2 коп. на людину, що, очевидно, недостатньо. Наводилися ціни на продукти, їх намагалися закуповувати, щоб не переплачувати. Вказувалися, зокрема, умови на постачання м'яса на 1907 рік - по 3,8 крб. за пуд. Однак навіть економія коштів не давала змоги витримувати норми харчування. Белогрудов клопотався про збільшення приварочного окладу на 1,7 коп. в день на людину, оскільки за 8,2 коп. в день неможливо годувати людей.

Пізніше окружне інтендантське управління повідомило, що приварочний оклад на 1908 рік у гарнізоні м. Дубно затверджений військовою радою з розрахунку 9,2 коп. в день на людину.

Управління форту намагалося підвищити норми харчування

У дні свят для всіх військових чинів. Свята часто відрізнялися поліпшеним харчуванням.

В день Нового 1901 року наказом по управлінню виконавця інженерних робіт §1 було виділено додатково 5 крб. для поліпшення харчування нижчих чинів. Кошти списані в артільну суму під розписку начальника управління. Така ж ситуація виникла на Пасху. На поліпшення харчування на перший і другий день святого Христового Воскресіння виділено додатково кошти, а всього на свята 23 квітня 1901 року було використано 14,6 крб.

У форту також застосовувалася практика заохочення у вигляді надбавок для поліпшення харчування. Так, нижчим чинам артилерії на ротне свято 7 липня 1901 року було дозволено додати понад звичайний оклад по 25 коп. на людину.

У грудні 1901 року на покращення харчування нижчим чинам на Різдво Христове кожному додатково видали по 18 коп. А у 1907 році на Різдво Христове з цією ж метою для нижчих чинів видано 9 крб.60 коп.

В 1906 році начальник управління артчастини тримав на особливому контролі господарські справи, серед яких не останнє місце займали питання стабільної роботи їдальні і пекарні. Зокрема, тут проводився регулярний ремонт, періодично кухня поповнювалася інвентарем. До речі, вона на той час була укомплектована кухонною шафою, скринькою, столом, виделками для витягування м'яса, 30 ножами для очищення картоплі, мідними бокалами, дубовими і мідними черпаками, чавунними котлами на 3 і 10 відер, 30 мідними відрами, дубовими цебрами, 15 великими мідними бочками під капусту, 51 мідним обіднім баком, кубками, вагою для розважування порцій, ножами, каструлями тощо.

У пекарні у свою чергу стояла лава для пекарів, малися коcherга, виселок, посадочна лопата, ножі для різання хліба, вага, дерев'яна шафа. Всього у пекарні було 12 необхідних речей.

Лева частина матеріального і продовольчого забезпечення форту лягала, образно кажучи, на плечі місцевих підрядчиків. Щоправда, інколи траплялися інциденти, з яких командування форту шукало вихід шляхом укладання договорів з іншими постачальниками. Так, практика показала, що постачання фортечної артилерійської роти підрядчиком євреєм із Дубно, який щоденно на кошти самої роти забезпечував її м'ясом, не задовольняє якістю продукції. Отож, пропонувалося зобо-

в'язати постачальника розбирати м'ясо на еспланаді форту, попередньо виставивши худобу для огляду. Якщо це не задовольняє постачальника, то чех Йосип Іванович Шкалуд погоджувався поставляти м'ясо за тими ж цінами. Але, на жаль, навіть таке рішення не виправило ситуацію, тому управління знайшло нового підрядчика.

Як правило, командування форту укладало угоди з постачальниками на певний строк. Наприклад, 4 лютого 1901 року завідувач артилерійської частини підписав умови з підрядчиком Йосипом Шкалудом на постачання м'яса та інших продуктів. Ця угода була укладена на рік – до 1 лютого 1902 року. У ній зазначено, що підрядчик зобов'язався постачати свиняче сало, масло, картоплю, борошно 2 і 3 сортів, ріпчасту цибулю, лавровий лист, перець, капусту, буряки та інше. Акцентована увага на належну якість і посередні ціни на продукцію, яка буде постачатись.

Якість робіт і старання, підбір підрядчиків для виконання необхідних замовлень були основними вимогами виконавця інженерних робіт. Ось приклад, у 1905 року очистку димових труб у форту провели ті ж люди, які очищали їх у попередньому році. Коли виникла нова потреба у чистці, то виробник розпорядився направити підрядчиком майстра, але не 3 євреїв.

Факти, хоч і окремі, підтверджують про упереджене ставлення російських вищих офіцерів до євреїв, які мали ділові контакти з фортом. Так, до коменданта форту звернувся Іхель Гуменик-Янкель Нудельман, зазначаючи, що “про торги 29 вересня 1904 року не було оповіщено ні усно, ні в друкованій кондиції, що на роботу у форт Дубно виконавець робіт зобов'язаний вами особисто наймати тільки з російських підмайстрів. Якби було про це оголошено, то ніхто з євреїв і католиків не погодився б взяти підряд і дати пропасти заставі. А тому заявник просив коменданта допустити до робіт:

“Дотепер ми зі своїми робітниками, — говорилося в заяві, — виконували підряд відповідно до друкованих умов і кондицій, а якщо форт бажає проводити очистку труб тільки своїми робітниками, то ми відпускаємо для робітників 125 крб. в рік, що за два роки складає 250 крб. І покійно просимо ближчим часом дати нам резолюцію, бо ми зобов'язані будемо дати скаргу в Київську військову раду про повернення застави і витрат, понесених нами на підряд у форту Дубно. 14 січня 1905

року, Житомирський міщанин Іхель Герт Гуменик, а по-російськи Янкель Нудельман". Резолюція коменданта: «Залишити без відповіді. 31 січня 1805 року» (Там же, *спр.* 32, *арк.* 40).

17 січня 1905 року, зокрема, була підписана нова угода ад'ютантом коменданта П.О.Зброжеком і Й.І.Шкалудом щодо продажу м'яса та інших різних продуктів і бакалейних товарів офіцерам гарнізону і мешканцям фортової слобідки протягом 1905 року. Й.І.Шкалуд, згідно з договором, відпускав із взятої в оренду фортової крамниці м'ясо та інші продукти в міру потреби, при чому м'ясо і продукти мали бути в крамниці завжди і в достатній кількості. М'ясо мусило бути соковитим, не вивітраним, натурального кольору та з природним запахом, і, безумовно, від добре вгодованої худоби, всі туші не нижче шести пудів. Тут же обумовлювалося, що худобу підрядчик зобов'язаний різати "у фортовій бойні і відпускати по цінах: м'ясо звичайне - по 7,5 коп. за фунт, фіш - по 8,5 коп., мозок - по 7 коп., печінка, нирки волів - по 3 коп".

Окрім продуктів харчування, у крамниці Й.І.Шкалуд продавав свічки, сірники шведські в коробках. «Ціни, - зазначалося у контракті, - не слід ставити вищими за міські. Орендну плату за крамницю і приміщення у розмірі вартості страховки займаного будинку зі спорудами вноситиме Шкалуд, якщо підряд визначено за ним. Вкладено 15 крб. застави. За несвоєчасне і недобросовісне виконання умов: перший раз штраф 3 крб., другий - 5 крб., третій - 10 крб., на четвертий раз застава переходить на користь Червоного Хреста і подальша торгівля у форту, а також постачання м'яса в артчастину, забороняється комендантом форту. За неохайне утримання крамниці, бойні та інших приміщень накладається штраф на розсуд коменданта.

Відпуск продуктів проводиться з 7-ої години ранку до 10-ої години вечора, а коли ця умова не виконується, підрядчик також штрафується.

М'ясо для огляду лікарем і приймання ротою готувати в крамниці не пізніше 5-ої години пополудні взимку, влітку - не пізніше 8-ої години вечора».

Важко сказати, як склалися справи Йосипа Шкалуда, але 4 листопада він повідомив коменданта форту: "Закінчуючи - строк свого постачання 31 грудня 1905 року в Дубенський га-

рнізон і не бажаючи даліше поставляти у вищевказаний гарнізон ніяких продуктів на майбутній рік, тобто з 1 січня 1906 року, про що і повідомляю управління”.

Натомість до завідувача артилерійської частини звернувся мешканець м. Дубно Михайло Якович Євфимович про бажання постачати у форт продукти для нижчих чинів роти протягом року. Пропонувалося 15 видів продовольства і ціни. Так, м'ясо волове і свиняче, масло конопляне - за пуд 7 крб., білу сіль, пшеничну муку другого сорту - за пуд 1 крб., лавровий лист, гречану крупу - по 1,3 крб. за пуд, тваринне масло - за фунт 25 коп., курячі яйця - за 10 шт. 30 коп., а також цибулю, лимонну кислоту, макарони та ін.

З усього видно, підрядчики, які постачали у форт продукти харчування, були у складних умовах, а тому не завжди їх додержувались або не могли виконати умов зобов'язання з об'єктивних причин. А вимоги справді були жорсткими. Про це свідчить бодай би наказ №13 по артчастині від 1 серпня 1906 року: “Комендант форту помітив, що м'ясо, прийняте ротою від підрядника, не завжди задовольняє умови договору. Від нього немає навару і жиру в усіх м'ясних порціях, а тому наказую звернути увагу на якість прийнятого м'яса, не допускаючи до приймання худой і молодой худоби, помічено також, що на фортовій бойні б'ють лише ту худобу, яку євреї визнають для себе негодящою, тобто поганою.

М'ясо, доставлене з м. Дубно, має освідчуватися медичним фельдшером у присутності чергового жандармського унтер-офіцера. Свідоцтво це повинно задовільняти доброякісність м'яса, тим же фельдшером проводиться огляд живої худоби, передбаченої для забою на фортовій бойні. На випадок виникнення непорозуміння звертатися до коменданта. Після огляду фельдшером м'яса таке допускається до приймання в роту, і це приймання проводиться відповідно до умов з підрядчиком, і непорозуміння вирішуються завідувачем артилерійської частини форту”. (Там же, оп. 2, арк.4, арк.80-81).

Досить жорсткими були також умови або договори, які заключали вільнонаймані працівники різних професій із керівниками управління. Ось приклад умов для слюсаря: “1906 року, березень, 1 дня, я нижчепідписаний, заключаю умову з управлінням завідувача артилерійської частини Дубенського форту в тому: 1.Що я з 1 березня вступаю на службу у вищезгадане

управління вільнонайманим слюсарем. 2. Zobov'язуюсь добросовісно виконувати всі казенні роботи, як лагодити матеріальну частину артилерії і гармати, так і всі інші слюсарні і токарні по місцю роботи, які можуть зустрітися в Дубенській кріпосній артилерійській роті. 3. Платню мені буде оплачувати управління щомісячно не пізніше 30 числа кожного місяця, тридцять карбованців в місяць. 4. Умова ця діє з 1 березня ц.р. до 1 березня 1907 року, тобто протягом цього часу я самовільно не можу відмовитися від місця. У випадку, якщо управління знайде необхідним мене звільнити, то я не маю права пред'являти претензії.

Підписи: вільнонайманий слюсар, в.п. завідувача господарства, в.п. діловода. Затверджено умови завідувачем артчастини". (Там же, оп.2, спр.2, арк.32.)

Керівництво форту уклало угоди з селянами. Ось одна з них: «Умови між управлінням завідувача артилерійської частини форту і жителем Малі Загорці запасним унтер-офіцером Євстахієм Дзиковським. Укладена угода: 1. Євстахію Дзиковському надається поле, яке було в 1906 році засаджено картоплею з тим, щоб він поле двічі переорав, засіяв його вівсом з викую власним насінням. 2. Він же zobov'язується, коли дозріє вика, не очікуючи дозрівання вівса, скосити назване поле, висушити вику, згребти в копиці. 3. Після закінчення завідувач господарства разом з Дзиковським розділяє копиці справедливо. Половина укусу - Дзиковському за його працю і насіння, а інша половина належить артилі. 4. Понад цю половину укусу Дзиковський zobov'язується виорати два рази городи - офіцерський і солдатський, - за названу роботу артилерія доплачує йому 6 крб. Видано авансу 3 крб».

Відповідно до наказу військового відомства за №187 від 1897 року офіцерам призначалась казенна прислуга. Оскільки у форту було обмаль нижчих чинів, то часто прислугу присилали повітові військові начальники з інших військових частин. На цю роботу часто-густо приходили люди, які не могли пристосуватися до специфічних умов служби. Були випадки, коли деякі члени сімей нетактовно поводитися з прислугою. Тому начальник штабу Київського військового округу секретно циркулярно звернувся до начальника форту і просив негайно повідомити про заходи, які можна вжити для захисту казенної прислуги від принизливого і протизаконного поводження з нею з боку членів сімей офіцерів і чиновників, яким вони призначе-

ні. На вимогу штабу комендант повідомив, що тих, хто неправильно веде себе з прислугою, необхідно позбавляти прислуги тимчасово або назавжди.

Казенна прислуга нерідко змінювалася з ряду причин — як через особисті якості, так і неспроможність професійно виконувати функції. Восени 1901 року звільнених у запас армії прикомандированих в управління виконавця інженерних робіт військовослужбовців, які були при начальнику як казенна прислуга, замінили нестройові Дубенського повітового військового начальника Василь Михальчев, Микола Шпилько, вихідці з цього ж повіту.

Траплялося, що при наявності достатньої кількості нижчих чинів в артроті їх використовували як прислугу, а потім замінювали чи звільняли зовсім. На початку листопада 1901 року відрахований у роту Григорій Сазонов, який перебував як казенна прислуга у завідувача управління артилерійської частини, канонір Мартин Ворощенко, будучи казенною прислугою при поручику Потопольському, відрахований у артроту, а замість нього, на підставі рапорту поручика, призначено каноніра Івана Свистунова. Канонір Георгій Вайчанд, який перебував казенною прислугою при поручику Шевцову, в кінці грудня відрахувався у роту, а на підставі рапорту поручика призначено каноніра Павла Краснікова. Крім прислуги з артроту, приславної повітовими військовими начальниками, на вимогу коменданта призначались і нижчі чини з інших військових частин. Весною 1904 року Микита Мисочка із 41-го піхотного Селенгінського полку командирований як казенна прислуга лікарю В.С.Милашевичу.

Платня та необхідні речі прислуга одержувала на місці постійної служби. Командир 125-го піхотного полку (м.Рівне) відіслав 45 коп. жалування за листопад-грудень 1905 року рядовому Габдуллі Курбарневу, який перебував казенною прислугою при молодшому лікарєві Саричеву. 7 червня 1905 року повітовий військовий начальник прислав у форт вісьмом позаштатним нестройовим 7 крб. амунічних грошей, 108 аршинів полотна на сорочки, 88 аршинів підкладочного матеріалу, 8 краваток; матеріали для пошиття чобіт, 8 довгих халяв, 16 передків, 16 підметок, 16 підошв.

Управління Дубенського повітового військового начальника 20 січні 1907 року направило у форт 4,5 крб. платні за січень

позаштатним нестройовим, які перебували на службі у форту як казенна прислуга. Це - вісім чоловік: Давид Манін, Андрій Козюк, Іван Войцехівський, Семен Єфремов, Григорій Гавурляк, Онисим Филічкін, Григорій Поух - одержали по 50 коп., Григорій Денисов - 1 крб.

Ще 12 січня управління Дубенського повітового військового начальника прислало у форт 2,73 крб. на купівлю мила нижчим чинам, які перебували у казенній прислузі. Але гроші на мило були повернуті назад, оскільки не було списку, кому скільки необхідно видати грошей.

18 березня 1907 року комендант форту М.П.Коз'яков повідомив Дубенського повітового військового начальника, що постійний вістовий при комендантові Семен Єфремов, безземельний, переводиться в запас армії, але не бажає відправлятися на батьківщину і хоче залишитися на проживання в м. Дубно. Присланий йому одяг малий і відправлений назад. Оскільки С.Єфремов залишається служити у коменданта по вільному найму після виходу в запас армії, просить видати відповідний одяг щодо росту і незношений. Під час листування повітовий начальник погодився на продовження служби у форту, а для пошиття одягу слід було з'явитися в Дубно.

Реорганізація, яка невдовзі розпочалася у форту, вимагала зміни прислуги. Внаслідок цієї причини 15 грудня 1907 року каноніри артчастини Василь Лесницький і Єгор Самохвалов зараховані постійними вістовими: перший - до штабс-капітана, в.п. завідувача артчастини Г.І. фон-Нотбека, другий - до поручика О.Г.Котельникова.

Як бачимо, харчування, пошуки підрядчиків, коштів вимагали повсякденного втручання командирів управлінь, відповідних служб. Підбір прислуги займав значне місце у роботі. Чиновники фортеці виконували свої функціональні обов'язки, щоб строго дотримуватися інструкції щодо розподілу і використання державних коштів.

МЕДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ФОРТУ

У перший період становлення форту рівень побутового і медичного обслуговування військовослужбовців та інших мешканців форту був досить низьким. Головною причиною цього була відсутність тут штатних лікарів. Загальний нагляд за станом здоров'я солдатів форту здійснював ротний фельдшер. Офіцери, у разі хвороби, користувалися послугами приїжджих кваліфікованих медичних спеціалістів за візитну плату. Винагороджувались ці лікарі і за обслуговування членів офіцерських сімей. Фахівці із розташованих у Дубно військових частин, як правило, обмежувались санітарним оглядом приміщень, де квартирували нижчі чини артилерійської роти. Проводилися також медогляди офіцерів і класних чиновників форту, які потребували періодичного лікування, в тому числі вітчизняними мінеральними водами. З цією метою вони запрошувались

на компетентну загальну комісію, яка працювала в приміщенні офіцерських зборів в м. Дубно.

Командири військових підрозділів форту, розуміючи, наскільки важливо мати свого військового лікаря, постійно вимагали від коменданта вирішити це питання. Зокрема, у лютому 1898 року звертається в Київський військовий округ начальник управління виконавця інженерних робіт. Він вважав, що надавати належну медичну допомогу чинам форту можна, лише призначивши сюди військового лікаря для санітарного контролю і лікування.

Комендант форту неодноразово по

Форт підтримував зв'язки з комітетом Червоного Хреста.

інстанції надсилає клопотання щодо поліпшення медичного забезпечення і обслуговування військових і цивільних форту. Обгрунтовуючи потребу в цьому, він підкреслив, що станом на 9 березня 1898 року гарнізон форту з введенням штатів, оголошених наказом військового відомства 1897 року за №187, нараховує 458 чол. Всього ж разом із постійними вільнонайманими службовцями, майстровими при управлінні виконавця інженерних робіт, членами сімей військових та особами, які залучаються до весняних і літніх робіт у форту, медичної допомоги потребує 1000 чоловік. І, зрештою, 1 жовтня 1898 року в артилерійській роті відкривається приймальний покій для стаціонарного лікування нижчих чинів.

На перших порах у ньому було лише 4 ліжка.

Нижчих чинів відправляли до приймального покою на підставі довідки або висновку фортового лікаря. В таких випадках обов'язково видавався наказ по артилерійському управлінню. Так, на підставі довідки лікаря 4 січня 1901 року були відправлені на лікування у приймальний покій хворі чини Андрій Чорномаз та Овсій Старенький. Цього ж дня приписом лікаря сюди було направлено ще одного хворого – молодшого майстрового Петра Демченка. На початку 1903 року за рекомендацією лікаря Свириліна у приймальному покої лікувались Йосип Чурило, Густав Динберко, молодий солдат Юхим Сич.

Водночас чимало хворих із числа нижчих чинів відправляли в Дубенський зведений лазарет. Це зумовлювалось низькою пропускнуою спроможністю приймального покою і неможливістю лікування тут складних хвороб. Зокрема, тільки в січні 1901 року в лазареті проходили курс лікування понад десять солдатів форту. У грудні того ж року у форту хворіло 18 чоловік, з яких п'ятеро знаходилося на лікуванні у приймальному покої. А 13 чоловік лікувалося у зведеному лазареті.

Кошти на утримання хворих нижчих чинів у приймальному покої форту надходили з інтендантського управління Київського військового округу через Дубенське повітове казначейство. Так, у грудні 1900 року на ці цілі було використано 11,1 крб., у січні-лютому 1901 року – 36 крб., у квітні того ж року – 33 крб.

Водночас велась робота по забезпеченню приймального покою медикаментами та приладдям. У лютому 1901 року для приймального покою було закуплено медикаментів на 5 крб.

У жовтні того ж року з косметичного магазину одержано па-
ровий пульверизатор для лікування горла, у грудні товариству
Графа заплачено 8 крб. за інструмент для прослуховування
грудей. Тоді ж придбано стетоскоп, шприци. Протягом 1904
року придбано для околodку і приймального покою 23,25 фу-
нта гігроскопічної вати, 240 аршинів марлі, 23 куски мила. В
лютому 1905 року в приймальний pokій передано медичні ін-
струменти, в тому числі хірургічні скальпелі, анатомічний і
хірургічний пінцети, срібний зонд, голки, інсуфлетор, різні скля-
ночки. (Там же, *спр.32, арк.57*).

Восени 1905 року комендант форту звернувся в штаб округу
з проханням довести кількість місць у приймальному покої до
8. Якщо хворих було більше, то доводилося виділяти ліжка у
присосованих приміщеннях, де не було належних умов для
догляду за пацієнтами.

22 січня 1905 року штаб Київського військового округу по-
відомив коменданта форту, що у випадку перевезення важко-
хворих військових чинів у зведений лазарет повинен відразу
виділятися транспорт від частин військ Дубенського гарнізо-
ну, що слід узгодити з начальником гарнізону м. Дубно. На
підставі цього комендант форту звернувся до начальника гар-
нізону, щоб була встановлена черга військових частин для до-
ставки хворих у лазарет м. Дубно чи на станцію - для відправ-
ки в інші лікувальні заклади. Наказом начальника Дубенсько-
го гарнізону за №19 від 29 січня 1905 року командирам частин
пропонувалося висилати лазаретний транспорт на вимогу ко-
менданта форту.

Медична допомога мешканцям форту надавалася прикоман-
дированими лікарями, які досить часто змінювалися. У січні
1901 року на підставі розпорядження медичного інспектора
Київського військового округу був прикомандирований до арт-
управління форту молодший лікар В.С.Милашевич. Йому було
доручено завідувати приймальним покоєм, околodком, а та-
кож у певні дні, вказані завідувачем артилерійської частини.
Дубенського форту, проводити огляди нижчих чинів.

У форт були прикомандировані в різний час лікарі Свирилін,
Саричев, які щомісячно посилали медичні звіти. Лікаря Сари-
чева було відкомандировано з форту 14 січня 1905 року.

Прикомандировані лікарі одержували платню за місцем по-
стійної служби. Командир 125-го піхотного полку (м. Рівне)

направив відомість за грудень 1904 року, в якій деталізуються кошти на утримання молодшого лікаря Саричева. Йому видано 65 крб. 16 коп. З платні вираховано 25 коп. членських внесків за користування бібліотекою, 34 коп. - на ювілеї, 2 крб. - на проводи, 25 коп. - на школу. Всього було утримано 2 крб. 84 коп.

У форту гостро відчувалася нестача медичних працівників, а тому для навчання санітарній справі підбиралися на місці кандидатури з числа нижчих чинів артилерії. Навчання проходило під керівництвом лікаря В.С.Милашевича кожної середи і п'ятниці з 10-ої до 11-ої години дня.

В числі інших був зарахований на посаду молодшого медичного фельдшера артилерії новобранець Волинської губернії Ананій Кочубей, призову січня 1906 року. Завідувача приймального покою підпоручика Ільїна було зобов'язано провести з А.Кочубеєм місячний курс навчання і тільки після цього останньому була надана платня і видано допуск на виконання своїх обов'язків згідно з посадою. Ставши фельдшером, Ананій Кочубей сумлінно виконував службові обов'язки, надавав кваліфіковану медичну допомогу хворим. А тому завідувач санітарної частини Дубенського форту, старший лікар 32-го драгунського Чугуєвського полку 23 серпня 1906 року рапортував в управління артчастини: "Прошу розпорядження про видачу мені в двох примірниках послужного списку, витягів із журналу покарань і свідоцтва про незаперечення до перейменування в.п. молодшого медичного фельдшера Ананія Кочубея у в.п. старшого медфельдшера". Полковник Ф.Й.Демський надав відповідні документи і свою згоду на підвищення А.Кочубея у чині.

В окремі періоди керували приймальним покоєм не медичні спеціалісти, а кадрові офіцери. Так, наказом по форту за №33 від 2 лютого 1903 року підпоручика Котельникова призначено завідувачем приймального покою. У практичній роботі йому було рекомендовано керуватися інструкціями.

Захворюваність серед нижчих чинів форту була досить високою. 18 січня 1901 року в управлінні коменданта був зроблений аналіз захворювань. Він показав, що протягом 1900 року у форту в середньому щодня хворіло 2,86 чол. На 1 лютого 1903 року у форту налічувалося 15 чоловік хворих нижчих чинів, 11 з них перебували у приймальному покої, інші - в Дубно,

Луцьку, Житомирі. (Там же, оп.1, спр. 19, арк. 14; спр.21, арк.37).

У 1901 та наступних роках завідувач управління артилерійської частини у своїх наказах обов'язково вказував дні оглядів лікарем нижчих чинів. У більшості випадків такі огляди проводилися в середині або ж у другій половині місяця і були досить скрупульозними.

Найбільш поширеними в гарнізоні форту були заразні хвороби та хвороби очей. Окружний військово-медичний інспектор вбачав причину цього в старому мундирному одязі, який носили нижчі чини. Він запропонував взводним командирам щотижня по суботах оглядати робочий одяг і наказав випарювати його в котлах. Заборонялося тримати буденний одяг на ліжках і класти під подушки. Завідувачеві господарства приписувалось дотримуватися точного виконання наказу штабу КВО від 19 жовтня 1901 року і наказу начальника артилерії округу.

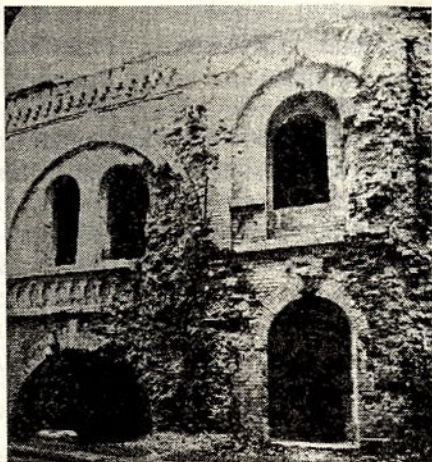
19 грудня 1901 року лікар Свирилін рапортував про щеплення від віспи, зроблені молодим солдатам. У зв'язку з цим на три тижні їх звільняли від усіх стройових занять.

Окружний окуліст Беккер 2 червня 1901 року оглянув нижчих чинів артилерії і склав про це акт. При списочному складі 415 чоловік на особистому огляді побувало 119 нижчих чинів. Серед них виявилось 15 хронічно хворих на очі, які, за формою страждання, розподілялися так: 2 чоловік - фолікульоз, 6 - трахома, 7 - непарадонтозні породження.

Під час оглядів нижчих чинів окружним окулістом 26 і 29 січня 1903 року було виявлено 27 хворих хронічною трахомою і 14 - фолікульозом. Перевірка стану очей проводилася регулярно.

14 червня 1904 року начальник Дубенського гарнізону генерал-майор Карганов видав наказ за №94 військам із повідомленням: "Відповідно до наказу військам Київського військового округу від 31 травня ц.р. за №42 при цьому знову об'являю порядок огляду окружним окулістом очей у нижчих чинів частин гарнізону і Дубенського форту". В результаті огляду серед чинів управління коменданта форту виявлено 3 хворих, серед чинів гарнізону - 37 хронічно хворих, в т.ч. 35 - з артрити. Крім того, з гіперемією - 25 чол. Для лікування хворих на Батуринську санаторну станцію призначено 5 чол., з них четверо з артрити і один - з управління коменданта форту. Термін відправлення хворих - до 15 липня. (Там же, спр.36, арк. 70, 84).

На підставі наказу військам КВО 9 листопада 1904 року проведено огляд приміщень Дубенського форту і фортової артилерійської роти. Дивізійний лікар, який проводив перевірку, відмітив, що люди у форту вільно розташовані у двоповерховому приміщенні. Приміщення мають охайний вигляд, проте на нижніх поверхах бракує світла через високі стіни оточуючих приміщень. Невигідні умови фортової служби у форту негатив-

Північні безпечні каземати форту.

но позначаються на загальному стані людей.

Багато нижчих чинів бліді, частина страждає ураженням з'єднувальної оболонки очей. Дивізійний лікар рекомендував людям з недугами на очі не призначати у варту, особливо в місця, де є протяги. В день огляду довелося спостерігати одного унтер-офіцера у порваному у багатьох місцях і дуже брудному мундирі. Такі мундири шкідливі для здоров'я, їх, на думку лікаря, не слід використовувати.

В акті зазначалося, що в належному порядку знаходяться кухня і пекарня. Хороші хліб і харчі, в порціях по 21 золотнику м'яса. Чисті умивальники і кадоби. Приймальний покій і околודок також у порядку. Відхоже місце віддає сильним аміачним запахом – на це слід звернути увагу і надалі утримувати все у значно чистішому стані. При форту була облаштована лазня, яка працювала регулярно для всіх чинів.

Наказом Київського військового округу від 12 березня 1905 року гарнізон форту було віднесено до розряду частин військ із поганою профілактикою очних захворювань, яка проявляється в незадовільній ізоляції таких хворих, легковажному ставленні до хворих на очі. Цей наказ повністю стосувався артроти форту, а тому було визнано, щоб хворі на очі постачались постійно необхідними речами, забезпечувалися, відповідно до наказу, кращими умовами для умивання – один кран на 5 чол., а для здорових – один кран на 10 чол. У взводах роти було

тільки 370 здорових нижчих чинів, а працювало лише 14 кранів. До того ж 4 крани потребували ремонту. Вимагалось зробити умивальник на 24 крани. Такий стан у форту був на 23 серпня 1906 року. (Там же, оп.2, спр.4, арк. 100).

6 вересня 1907 року комендант форту видав наказ: "У зв'язку з наступаючим періодом опалення печей, а також з появою гострих шлункових захворювань і рапортом старшого лікаря про необхідність вжиття всіх заходів для попередження появи холери, призначаю комісію для огляду всіх фортових приміщень і визначення, наскільки ці приміщення задовільні в санітарному, а також протипожежному відношенні. Виконавцю інженерних робіт вишукати кошти для пристосування табірної барака для розташування у ньому хворих на випадок появи холери". (Там же, оп.1, спр.43, арк. 28).

Нижчі чини форту для поправки здоров'я, у разі потреби, відправлялися у різні медичні заклади. У лютому 1901 року на лікування у Київський військовий госпіталь було направлено кандидата на класну посаду технічного майстра Іванова. На переїзд видано 16 коп. В травні туди ж направлено Гната Карлова у зв'язку з частими повтореннями приступів малярії. У Київському госпіталі лікувалися бомбардир-наладчик Феодосій Михальчук, канонір Мирон Князник, старший медфельдшер Володимир Ленць та інші. Зняли із забезпечення у форту канонірів Іватося і Лагутіна, які були відправлені на лікування у Батуринську санітарну станцію. Відбув на лікування у Слов'янську санітарну станцію канонір артилерії Чумак. Підставою для цього був припис військово-медичного інспектора та санітарний бюлетень.

На військову службу приходило чимало хворих новобранців. Їх лікували, посилали на переосвідчення, деяких - по декілька разів. Солдатів, які не виліковувались, звільняли в запас або ж на певний строк відправляли на лікування додому. 22 лютого 1901 року молоді солдати фортової артилерії Трохим Мельник і Йосип Каленик та інші були передані Дубенському волосному військовому начальнику для відправки на додаткове обстеження в Житомирський місцевий лазарет. Через деякий час наказом завідувача артилерійської частини по управлінню через хворобу, на підставі заключення Житомирського повітового військового начальника, солдатів Й.Каленика і Г.Ананьєва звільнили зі служби на один рік для поправки здоров'я. Їх виключили зі списків особового складу та зняли із забезпечення. А 12 гру-

дня знову 6 молодих солдатів було передано Дубенському повітовому військовому начальнику для відправки на переосвідчення в Житомирський місцевий лазарет.

Серед новобранців з призову 1906 року, які прибули для укомплектування Дубенської фортової артилерійської роти, шестеро піддавались переосвідченню в особливих медичних комісіях, з них 4 одногосно визнали непридатними до служби.

Нерідко хворіли також і фортові офіцери. Через відсутність у форту необхідних умов для їх лікування, вони, за вказівкою лікаря, лікувались удома. Нерідко офіцерів відправляли на лікування у різні медичні заклади країни. На підставі 57 параграфа наказу по військовому відомству за №14 від 1882 року і свідоцтва лікаря Свириліна поручику Шевцову була надана відпустка строком на два тижні у Київ і Севастополь для консультацій з лікарями. Обов'язки старшого офіцера поклалися на поручика Потопольського.

Комендант форту звертався по інстанції з проханням призначити комісію для огляду здоров'я підпоручика Щуцького і відправки його на лікування в Санкт-Петербург. Невдовзі такий дозвіл було одержано, і він виїхав до пункту призначення. На адресу коменданта форту надійшло повідомлення про те, що поручик Щуцький знаходиться на лікуванні у Благовещенському офіцерському відділенні зміцнювального лазарету.

Полковник Ф.Ф. Баумгартен 4 квітня 1904 року повідомив коменданта, що інженерний чиновник М.О. Комаров серйозно захворів і, за твердженням фортового лікаря, потребує лікування ваннами та іншими засобами, застосування яких можливе лише в госпіталі, однак без відповідного супроводу самостійно їхати не може. З 7 по 13 січня 1908 року на домашньому лікуванні перебував поручик Жданов, а згодом лікувався в домашніх умовах підпоручик барон фон-Бутлер.

Документи свідчать, що протягом усього періоду функціонування Дубенського форту його командування дбало про здоров'я офіцерів, нижчих чинів, цивільних чиновників, хоч на місці не було для цього належних умов. На ці цілі виділялись певні кошти, закуповувались медикаменти, підбиралися лікарі та інші медичні працівники, проводилися щомісячні огляди стану здоров'я нижчих чинів. Та все ж повністю ліквідувати причини захворюваності військовослужбовців не вдавалося, що, безумовно, знижувало боєздатність гарнізону форту.

ФОРТ І ЦЕРКВА

Державні чиновники та військові чини уважно слідкували за розвитком релігійних процесів в армії. Зокрема, у Дубенському форту цими питаннями постійно опікувалися комендант, командири, офіцери. Через них у військове відомство направлялись матеріали про наявність серед військового люду іновірців, а також про дотримання релігійних треб різними чинами. Водночас за цим стежили і служителі місцевих церков.

Щорічно настоятелі храмів церкви Різдва Богородиці села Руський Страклів і Тараканівської Свято-Троїцької церкви надавали коменданту форту списки тих офіцерів, нижчих чинів, чиновників і всіх інших жителів форту та слобідки, які сповідалися і причащалися у піст чотиридесятниці.

Так, 13 вересня 1896 року у форту складено список, хто з військових чинів та їх сімей, які перебували у військових частинах, установах і закладах, де не було штатних священиків, не сповідався.

У 1897 році сповідалося 35 чоловік, в т.ч. два не приходили до сповіді і причастя.

У форт регулярно надходили накази, листи-відношення та інші документи циркулярного характеру щодо здійснення треб віруючими неправославного віросповідання. Так, 6 лютого 1898 року комендант форту одержав зі штабу Київського військового округу лист-роз'яснення "Про виконання духовних треб військовослужбовцями". У листі говорилося, що в цьому році римо-католицький священик округу буде здійснювати духовні треби під час об'їзду військових частин згідно з маршрутом, затвердженим командуванням округу. Начальників гарнізонів було зобов'язано своєчасно привести в охайний вигляд приміщення, обрані для проведення треб, богослужінь, приготувати квартиру для священика з приміщенням для причетника. При відсутності житлових приміщень у літній час дозволялося ви-

Зовнішній вигляд фортової церкви
у центральній казармі.

користувати для богослужінь світлі повітки та стодоли, але ні в якому разі єврейські будинки. 31 січня 1901 року штаб округу направив у гарнізони листа майже ідентичного змісту, правда з дещо іншою назвою “Про здійснювання духовних тріб над військовослужбовцями-католиками в 1901 році”.

Вище військове командування націлювало офіцерів на обов’язкове врахування у своїй роботі релігійних почуттів усіх нижчих чинів, службовців, чиновників різних рангів. 10 січня 1906 року головний штаб розіслав у військовій частині циркуляр, в якому містилися дати основних мусу-

льманських свят. На його виконання завідувач управління артилерійської частини форту видав свій наказ. Параграф 4 наказу гласив: “Оголошую розклад всеясніших магометанських свят 1906 року, в які наказую звільняти від служби нижчих чинів магометанського віросповідання ввіреної мені артилерійської роти відповідно до нижче наведеного розкладу. Назва свят: Гарафа - 21 січня, Гайди курчан - 23, 24, 25 січня, Гашури - 21 лютого, Мовлюда-Набі - 23 лютого, Рагаіб - 11 серпня, Міградас Мабі - вечір 3 вересня, Бараєт - вечір 21 вересня. Початок посту - 6 жовтня, Лайля-Ель Кадр - 1 листопада, Гайди Фшір - 5, 6, 7 листопада. (Там же, ап.1, спр.34, арк. 27).

Разом з тим, військове відомство вимагало від командирів рішучих дій, спрямованих на зменшення кількості іновірців серед офіцерського складу та серед нижчих чинів. Наприклад, у 1898 році комендант форту П.І.Корзун рапортував начальнику артилерії Київського військового округу про переведення з гарнізону каноніра Івана Майденюка як римо-католика. Непоодинокими були і випадки гонінь іновірців. Особливо потерпали греко-католики. Адже залишилося чинним горезвісне височайше повеління від 16 квітня 1870 року про заборону нижчим чинам із греко-уніатів звертатися для задоволення

своїх духовних потреб до римо-католицьких священників. Так, коли преосвященний Холмсько-Варшавський єпископ доповів обер-прокурору Святійшого Синоду, що деякі з колишніх греко-уніатів, поступаючи на військову службу і присягаючи у приймальному пункті за православним обрядом, після прибуття до місць свого призначення оголошують себе римо-католиками, а військове начальство, на підставі одних лише заяв упертих нижчих чинів про належність до римо-католицького віросповідання, дозволяє їм справляння духовних потреб латинським обрядом, то начальник штабу округу зобов'язав командирів частин і гарнізонів суворо покарати непокірних. Повідомлення з такою вимогою у форт надійшло 4 вересня 1903 року.

Використовуючи для здійснення релігійних потреб, Богослужінь церкви сіл Руський Страклів і Тараканів, командування форту водночас наполегливо працювало над відкриттям своєї церкви. Адже відвідування сільських церков військовими сім'ями, всіма, хто жив на слобідці, спричиняло значні клопоти і незручності, змушувало постійно вносити корективи в організацію бойової підготовки. До того ж, на таку церкву був дозвіл військового відомства, а тому її будівництво і функціонування відповідали букві закону.

24 квітня 1898 року комендант форту звернувся до архієпископа Волинського і Житомирського з проханням дати пораду, де можна придбати образ Почаївської Божої Матері.

У відповідь на це клопотання настоятель Почаївської Лаври, архімандрит Амвросій повідомив, що особливою казенною посилкою вислана ікона-копія з чудотворної ікони Богоматері для фортової церкви. Ікона освячена і приложена до чудотворного образу.

Через деякий час один із нижчих чинів подав ідею організувати збір добровільних пожертвувань на ікону Божої Матері для фортової церкви. З цією метою була заведена спеціальна образна книга. З того часу нижчі чини регулярно жертвували на цю благородну справу частину своєї зарплатні, про що робили відповідний запис в образній книзі. Приміром, 27 березня 1901 року нижчі чини, при роздачі жалування за січень-лютий, жертвували 1 крб. 86 коп., про що і зроблені записи в образній книзі артроти. (Там же, оп.1, спр.7, арк., 316; спр.14, арк.81).

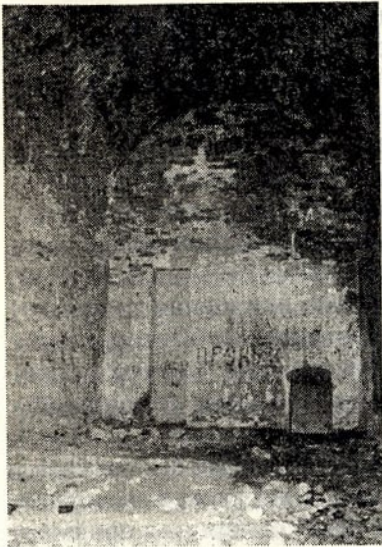
4 червня 1901 року комендант форту М.П.Коз'яков надіслав у створену при головному штабі комісію для задоволення релі-

релігійно-моральних потреб повідомлення про те, що до роботи по облаштуванню церкви для гарнізону форту в призначеному для цієї мети казематі центральної казарми приступили і роботи будуть закінчені восени. На виконання цих робіт із коштів військово-інженерного відомства виділено було 10 тисяч карбованців. Сума достатня для виконання затвердженого проекту і на придбання необхідних для церкви предметів.

3 жовтня комендант форту звернувся до протопресвітера дати дозвіл на освячення церкви, яка буде закінчена до 10 жовтня. Протопресвітер Желібовський дозволив освячення та повідомив, що зробити це може місцеве духовенство з благословіння архієпископа Волинського і Житомирського. 16 жовтня комендант сповістив про присутність на освяченні командувача військ округу.

Завідувач артчастини полковник Азіков у своєму наказі у грудні 1901 року зазначив, що згідно з наказом коменданта форту від 25 грудня за №245 визначена комісія для приймання церкви під його головуванням із членів: капітана П.О.Зброжека і поручика Жданова. Комісії належало зібратися в церкві 28 грудня опівдні і прийняти всі речі і саме приміщення згідно з описом, а також випробувати дію електричного освітлення, крім того, визначити церковника і сторожа при церкві. У вартовий наряд включати одного нічного сторожа до фортової церкви, якого виставляти з дня прийняття церкви. Прийняте приміщення церкви і її скарб за списком передати комендантському ад'ютанту капітану П.О.Зброжеку, який призначений ктиторм фортової церкви.

Займаючись будівництвом та облаштуванням церкви, командування форту одночасно клопочеться про забезпечення її причтом. Комендант порушує це питання перед військовими і церковними інстанціями різних рівнів. Зокрема, 11 липня 1901 року в листі на ім'я начальника штабу Київського військового округу він просить про введення в штат мирного часу церковного причту в складі священика і послушника. При цьому детально обґрунтовує своє прохання. Повсякденне задоволення релігійно-моральних потреб гарнізону вимагало постійної роботи фортової церкви. Адже віддаль від форту до найближчого села становить 4 верстви, а до м. Дубно, де розташовані військові частини, ще більша – 8 верств. Для доставки священиків з цих місць у форт і їх відправки назад були потрібні перевізні засо-

Фортова церква. Вигляд зсередини.

би, а їх не було. Крім того, проведення Божої служби (літургії) у фортовій церкві запрошеними священиками було можливим, якщо вони не служили раніше обідні і були звільнені від своїх обов'язків.

27 листопада 1901 року після багатомісячного листування головний штаб повідомив, що питання створення церковного причту в Дубенському форту розглянуто військовим міністерством. Клопотання командування форту визнано таким, що заслуговує на увагу, однак через відсутність вільних коштів у бюджеті військового міністерства відкладається реалізація цього заходу до наступного п'ятиріччя. Про це невтішне рішення проінформував коменданта форту протопресвітер А. Желібовський.

Священики навколишніх православних парафій здійснювали релігійні треби для гарнізону форту, як правило, безкоштовно. Тому командування завжди шукало можливість, щоб якимось чином відзначити їх за воістину подвижницьку працю. До таких церковних діячів по праву можна віднести Дмитра Михалевича.

У 1904 році коменданта форту М. П. Коз'яков звернувся до благочинного Дубенської міської округи дати згоду на представлення до нагороди настоятеля Свято-Троїцької церкви села Тараканів отця Дмитра Михалевича за безплатне викладання протягом декількох років Закону Божого в учбовій команді артилерії форту та за відправлення церковних служб і треб у фортовій церкві. У відповіді благочинного Дубенської міської округи, яку коменданта одержав 19 липня 1904 року, говорилося: священик Дмитро Степанович Михалевич, син протоієрея, народився 26 жовтня 1868 року, в м. Ямпіль Крем'янецького повіту, закінчив повний курс Волинської духовної семінарії в 1891 році. Волинською єпархіальною училищною радою був призначений вчителем і законовчителем церковно-парафіаль-

ної школи Дерманського монастиря 15 вересня 1891 року. Пресвященним Антонієм, єпископом Местральським, переведений на посаду старшого вчителя Братської Свято-Миколаївської школи в Крем'янці 15 червня 1892 року, а 24 жовтня того ж року Волинською єпархіальною училищною радою переведений на посаду старшого вчителя двокласної церковно-парафіяльної школи села Здовбиця. 3 листопада 1893 року резолюцією Модеста, архієпископа Волинського, призначений на місце священика в село Тараканів. 14 листопада висвячений архієпископом Модестом у диякони, а через чотири дні - у священики Свято-Троїцької церкви, з 4 грудня став ще й законовчителем і завідувачем церковно-парафіяльної школи села.

Д.С.Михалевич був нагороджений срібною медаллю пам'яті імператора Олександра III на Олександрівській стрічці. Одержав височайше установлену за працю по першому перепису населення 1897 року темнобронзову медаль на стрічці державних кольорів, мав також височайшу його імператорської величності подяку за працю по перепису населення.

За зразкове виконання пастирських обов'язків єпархіальним начальством нагороджений наbedреником 24 березня 1897 року. З липня наступного року став членом опікування тверезості. За пастирську діяльність було надане благословіння Боже 14 серпня 1898 року архієпископом Модестом, 30 березня 1901 року за пастирську ретельну діяльність єпархіальним начальством нагороджений скуфією.

Сім'я настоятеля Свято-Троїцької церкви села Тараканів: дружина - Неоніла Доримедонтівна, діти - Олена, Олексій, Людмила і Сергій. Нерухомого майна у нього, дружини, батьків не було.

За згодою благочинного комендант пише відношення у Волинську духовну консисторію. А в серпні 1904 року гарнізон фор-

Церква Різдва Богородиці села Страклів. Тут гарнізон форту здійснював релігійні треби.

ту дізнався, що священник Дмитро Михалевич нагороджений камилавкою. *(Там же, оп.1, спр. 36, арк. 118-124).*

У форту була велика потреба у здійсненні релігійних треб. Священники православних парафій сіл Руський Страклів, Тараканів проводили тут вінчання, хрещення, миропомазання, сповіді, пашихиди по померлих. Кожний чин, військовий чи цивільний, який працював або проживав на фортовій слободці, у разі одруження звертався насамперед до коменданта форту. 31 березня 1903 року рапорт коменданту подав капітан П.О.Зброжек. Він просив дозволити йому вступити у перший законний шлюб з дочкою дійсного статського радника Сольського, дівчиною Варварою Степанівною. Відповідно до пункту 1 наказу по військовому відомству від 1901 року №102 до рапорту додавались такі документи: письмова заява нареченої про бажання вступити в шлюб, згода батьків нареченої на цей шлюб, метричне свідоцтво нареченої. Накладена комендантом резолюція гласила: "Дозволяю видати свідоцтво". *(Там же, спр. 23, арк.10).*

Полковник М.П.Коз'яков направив настоятелю Свято-Троїцької церкви села Тараканів листа про свій дозвіл поручику артроту В.М.Щуцькому вступити в перший законний шлюб з дочкою виконавця інженерних робіт форту полковника Ф.Ф.Баумгартена Євгенією Федорівною. До речі, наречена була лютеранського віросповідання.

Архівні матеріали свідчать, як відповідально підходило командування форту до видачі дозволу на одруження. Коли ротний писар надстрокової служби Григорій Калашников звернувся з проханням дозволити йому одружитися, то завідувач управління артчастини полковник А.П.Першин запросив з місця призову відомості про його сімейний стан. 27 січня 1906 року у форт надійшла довідка №216 з Курської губернії. В ній повідомлялося, що згідно з даними формулярного списку Белгородського повітового військової повинності присутствія Курської губернії Григорій Іванович Калашников при вступі на дійсну військову службу в 1901 році був парубком.

Полковник А.П.Першин видав Г.І.Калашникову дозвіл на одруження. Останній після заключення шлюбу повинен був пред'явити виписку про це з книг тієї церкви, в якій пройде вінчання, для внесення відповідного запису до його послужного списку.

Зі свого боку настоятелі церков повідомляли коменданта про

здійснення треб, пов'язаних із військовими та чиновниками форту. Найчастіше в них йшлося про народження дітей. 10 січня 1906 року настоятель Свято-Троїцької церкви с. Тараканів повідомив управління коменданта форту, що в метричній книзі Тараканівської парафії за 1905 рік записаний такий акт: "Тисяча дев'ятсот п'ятого року, місяця грудня, десятого дня народився, а двадцять другого дня того ж місяця хрещений Ігор. Батьки його, Котельников Олександр Григорович, поручик артилерійської роти Дубенського форту, православного віросповідання і законна дружина його Олена Федорівна, лютеранського віросповідання. Хрещеними батьками були підпоручик артроту Дубенського форту Анатолій Григорович Котельников і дружина полковника інженерної служби Софія Самоїлівна Баумгартен. Таїнство хрещення здійснив священник Дмитро Михалевич із псаломщиком Євстахієм Маньковським". (Там же, оп.2, спр.4, арк. 6).

31 січня 1908 року комендант форту у своєму наказі відзначив: "Настоятель Свято-Троїцької церкви с. Тараканів повідомив мене, що у виконавця інженерних робіт форту військового інженера полковника П.П.Соколова 22 березня 1907 року народилася дочка Єлизавета. Цю перемену в сімейному стані названого штаб-офіцера записати в його послужний список".

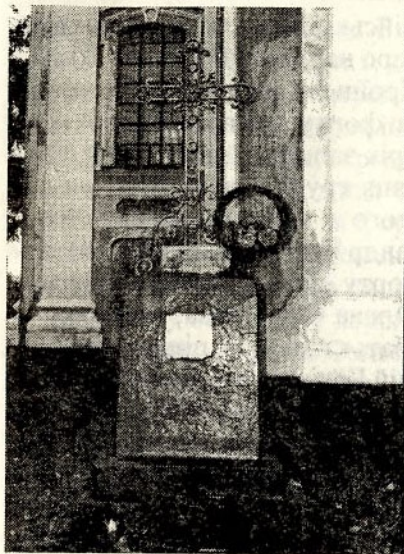
Коли навесні оживає природа, відбувається духовне оновлення християн, які серйозно відносяться до посту. У форту за дотриманням постів слідкували надзвичайно ретельно, особливо Великого посту. Життя гарнізону, фортової слобідки під

час постів регламентувалось окремими наказами. Ними ж встановлювався розклад церковних служб на період посту, порядок говіння.

У наказі коменданта форту від 15 березня 1908 року, виданому у зв'язку з Великим постом, наголошу-

Церква і кладовище села Тараканів. Тут молились, здійснювали релігійні треби мешканці і солдати форту.

Надгробок на могилі біля села Страклів. Надпис на могилі: Тут лежить тіло дитини Надії, дочки військового інженера підполковника Белікова, нар.січні 1886 р. - померла в грудні 1889 р.

«Ох, Надя! Залишила ти в цьому тлінному світі сумуючих за тобою людей і матір, і батька. Пробач їм цей сум, радій у вічних мирі, в блаженному спогляданні всевишнього творця».

валось: «Протягом 4-ої седмиці Великого посту 17, 18, 19 березня всім військовим православного віросповідання разом із своїми сім'ями виконувати обов'язок говіння. Списки сповідників надати мені після закінчення говіння всіх чинів з позначками про неговіння і поясненням причин, чому не говіли».

Сільські священники щорічно інформували коменданта форту про хід і результати говіння.

Духовне життя форту надзвичайно поживлявалось у період підготовки та відзначення державних, громадських і релігійних свят. В такі дні призначалися військові паради. Штаб військового округу надіслав у гарнізони спеціальні роз'яснення щодо одягу під час парадів з нагоди тієї чи іншої

події. Зокрема наголошувалось, що військові частини, свято яких припадає на гарячий літній період, можуть виводитись на парад у день свята в гімнастичних сорочках, а офіцери - в кителях при шпазі та орденах. Кожний наказ коменданта форту стосовно військового параду обов'язково дублювався в артилерійській роті. Дослівно один із наказів, виданих завідувачем артчастини форту в 1906 році: «При цьому оголошую наказ по Дубенському форту від 3 січня ц.р. за №3. 6 січня, в день Богоявлення господнього, призначаю від Дубенської фортової артилерійської роти в церковний парад взвод з рушницями при офіцері. Параду під команду офіцера з призначення завідувачем артилерійської частини форту прибути в церкву села Тараканів на 10-ту годину ранку.

На параді бути присутнім усім штаб-офіцерам гарнізону форту. По закінченні Богослужіння параду супроводжувати хре-

сний хід на річку Ікву. На кожну гвинтівку взяти по три холостих патрони. Провести одночасно з зануренням у воду Святого Хреста залп. Форма одягу парадна - шинелі в рукави. Оголошуючи про це, наказую в парад призначити 4-ий взвод з рушницями при одній патрульній сумці. Парадом командувати поручику Мисевичу” .

Незабутній слід у свідомості людей залишали пасхальні свята. На церковні паради призначалося у більшості випадків півроти. Парадом командував старший з молодих офіцерів. На Богослужіння залучалися всі вільні від служби офіцери, члени їх сімей. При поклоні Святій Плащаниці зброю знімали.

У п'ятницю і протягом страсної служби 1907 року нижчих чинів командами відправляли в церкву для поклоніння Святій Плащаниці. У суботу зранку проводилася літургія, а з 5-ої години вечора - освячення пасхальних страв. До пасхальної заутренні в день святкування Святого Христового Воскресіння штабс- і обер-офіцери штабу збиралися біля фортової церкви о 10-ій годині 45 хвилин вечора в ніч з 21 на 22 квітня. На Богослужінні був взвод від артроти під командуванням офіцера. Всі інші нижчі чини були вишикувані навколо церковної казарми.

Урочисто відзначалися події, пов'язані з особами царської сім'ї, насамперед тими, хто причетний до армії. 8 листопада 1901 року в день іменин його імператорської величності генерал-фельдцейхмейстера великого князя Михайла Миколайовича відслужили вдячний молебень і відмінили різні заняття в артчастині. Нижчим чинам було видано порцію вина.

14 травня 1901 року в пам'ять священної коронації їх імператорських високостей було призначено церковний парад у церкві села Руський Страклів. Від 2-го взводу парадом командував поручик Ковальський.

20 жовтня 1901 року, в день сходження на престол Миколи Олександровича, у церкві села Руський Страклів проводилася Божественна літургія о 9-ій годині.

На 22 листопада 1901 року призначається церковний парад у Свято-Троїцькій церкві с.Тараканів з нагоди іменин і тезоіменин державного спадкоємця Великого князя Михайла Олександровича та літургія о 9-ій годині.

В армії відзначалися не тільки радісні, а й траурні події. 20 січня 1906 року військове відомство довело до низів височайше

повеління про траур у всій армії на чотири тижні до 18 лютого в зв'язку з кончиною датського короля Християна IX.

28 лютого 1901 року командир артчастини звертається до настоятеля церкви Різдва Богородиці села Руський Страклів і просить його прибути 1 березня на 10.30 ранку в Дубенський форт для здійснення панахиди по спочилому в бозі імператора Олександра III. На панахиду призначалась фортова артрота у повному складі при холодній зброї. На призначений час запрошувалися штабс- і обер-офіцери форту в шинелях при траурі на лівому рукаві. Нижчі чини були в мундирах.

Підсумовуючи розгляд діяльності православного духовенства в форту, зазначимо, що ця діяльність носила позитивний характер. Служителі церкви багато робили для згуртування особового складу, утвердження в свідомості солдатів, офіцерів і цивільних працівників християнських цінностей, ідей патріотизму. Тісна співпраця зі священниками навколишніх сіл давала керівництву форту багато цінної інформації, в тому числі про настрої в солдатському середовищі. Немаловажне значення мало здійснення священниками всіх треб з військовослужбовцями.

16

розділ

РОЗФОРМУВАННЯ
ГАРНІЗОНУ
ДУБЕНСЬКОГО
ФОРТУ

На підставі припису Київського окружного артилерійського управління від 15 березня 1901 року відносно переводу офіцерів на Далекий Схід, розпочинаючи з поручика і до капітана, було запропоновано офіцерам не пізніше 20 березня доповісти завідувачу управління артчастини про бажання переводу - для повідомлення в округ.

В січні 1904 року Японія без оголошення війни напала на фортецю Порт-Артур. Російська армія зазнала цілої низки поразок. Військове міністерство секретно розпочало стягувати сили на Далекий Схід. 29 березня комендант форту М.П.Коз'яков кваліфіковано вимагає від завідувача артилерійської частини відправити п'ятьох нижчих чинів роти, призову 1903 року, в Читу не пізніше 31 березня, "причому бажано, щоб зголосилися добровольці, якщо таких не знайдеться, то визначити неодружених, одному з них належить бути грамотним, щоб умів читати і писати. Його слід призначити старшим групи, зробити це сьогодні, а завтра о 10-ій годині ранку прислати їх до коменданта на квартиру з речами, які їм будуть видані».

Незважаючи на поразки російської армії, серед офіцерів з'являються патріоти, які добровільно зголошуються їхати на війну.

Перебуваючи у чотиримісячній відпустці, підпоручик Дубенської артроти Юзефович був прикомандирований на час відпустки до третьої батареї 7-го Східно-Сибірського артдивізіону. Про це повідомив командир форту Порт-Артур 17 квітня 1904 року. Підпоручик Юзефович, перебуваючи у відпустці в Балашові, добровільно відправляється на Далекий Схід і прикомандировується до 7-го артдивізіону.

Головне артуправління 23 березня 1904 року повідомило коменданта форту, що "прикомандирування офіцерів до частин діючої армії на Далекому Сході на час війни з Японією не допускається. Офіцери, бажачі знаходитися в рядах артилерійських частин діючої армії, можуть клопотати по команді про пе-

ревід їх у ці частини і такі клопотання будуть задовольнятися по мірі можливості при відкритті вакансій. Це залишено без всяких наслідків у випадку з Юзефовичем". (Там же, *ср.* 28, *арк.* 81-87).

Дещо інша ситуація склалася з іншим офіцером. Підпоручик К.Й.Мисевич звернувся до коменданта форту з проханням: "Страждаючи хронічною хворобою вуха, маю потребу у постійному клінічному лікуванні і, крім того, знаходжусь у повній матеріальній залежності від своєї матері, яка проживає у Варшаві, прошу клопотати про перевід у Варшавську фортечну артилерію". Рапорт був направлений завідувачу артчастини полковнику Т.Л.Голяховському, який передав його коменданту.

27 січня 1904 року коротка записка про службу підпоручика Мисевича направляється начальнику Варшавської артилерії з метою переведу. 3 лютого командир підтвердив можливість прийняти на службу названого офіцера. 7 лютого клопотання про дозвіл на перевід у Варшаву направляється у КВО.

Однак через деякий час Мисевич рапортом просить виключити його кандидатуру на перевід у Варшавську фортечну артилерію і перевести в одну з частин діючої армії на Далекий Схід.

Молодшого обер-офіцера фортової артротти підпоручика Костянтина Йосиповича Мисевича 7 травня 1904 року подали кандидатом на перевід у діючу армію на Далекий Схід. Народився 26 грудня 1881 року, римо-католик, походженням із дворян. Закінчив Московський кадетський корпус і Костянтинівське артилерійське училище по 1 розряду, неодружений, платня - 660 крб. в рік, має казенну квартиру. На службу вступив 31 серпня 1900 року в Костянтинівське артучилище рядовим, з 2 вересня 1901 року - унтер-офіцер, підпоручик з призначенням 10 серпня 1902 року в Дубенську фортову артроту. Прибув на місце призначення 16 вересня 1902 року. (Там же, *ср.* 28, *арк.* 81). Відбір кандидатур у діючу армію проходив скрупульозно. Влітку 1904 року зі штабу округу повідомили в Дубенське повітове поліцейське управління, щоб оголосити сину капітана 45-го піхотного Азовського полку Костянтина Георгійовича Котельникова, який проживає у форту біля міста Дубно: відправити його сина добровольцем на Далекий Схід немає можливості, оскільки молодий Котельников не одержав ніякої військової підготовки.

Серед населення повіту, військових проводиться робота щодо матеріальної підтримки учасників російсько-японської війни.

Дубенський купець Д.І.Хармац пожертвував 1 крб. на користь поранених у російсько-японській війні. 1 листопада 1904 року він написав прохання коменданту форту, в якому сказано: "Добродію його високоблагородію коменданту Дубенського форту дубенського купця Д.І.Хармаца прохання: ваше високоблагородіє! Бажаючи прийти на допомогу своєю скромною лептою нашим пораним воїнам на Далекому Сході, oprіч моїх неодноразових пожертвувань для цієї мети, покiрніше прошу розпорядитись з проданого мною гасу для артилерійського й інженерного управлiнь, тобто з 2 крб. 50 коп., вирахувати по дві копійки з кожного пуда для потреб Червоного Хреста у майбутньому до закінчення війни. Сподіваюсь, що моє прохання буде вами задоволене. Дубно. Купець Д.І.Хармац. (Підпис) (Там же, стр. 32, арк.25).

Військове відомство систематично веде пошуки місць для влаштування учасників війни.

Комендант форту регулярно рапортував КВО про відсутність на форту місць для нижчих чинів, потерпілих на війні. 5 серпня 1905 року управління коменданта форту направило у Київське місцеве управління товариства Червоного Хреста 3,35 крб., пожертвувані на потреби Червоного Хреста на Далекому Сході.

У січні 1906 року завідувач управління артчастини видав наказ, у пункті 3, зокрема, говорилося: "Пропоную всім добродіям офіцерам ввіреної мені артилерії повідомити мене не пізніше 6 січня, чи бажають вони або не бажають бути переведеними на службу у Владивостоцьку кріпосну артилерію, тим же добродіям офіцерам, які заявлять про своє бажання бути переведеними у Владивостоцьку кріпосну артилерію, надати мені свідоцтво лікаря у тому, що за станом здоров'я вони відповідають цьому переводу, вищезгадане свідоцтво належить представити при тому ж рапорті, у якому вони заявлять про своє бажання. Лікар буде у приймальному покої 5 січня".

На початку 1907 року у форту знову одержано циркуляр штабу округу за №285, в якому запитувалося, чи немає місць, які могли б бути надані нижчим чинам, потерпілим на війні з Японією. Штаб КВО вимагав повідомляти щомісяця на 15 число наявність таких місць. Комендант справно виконував розпорядження, проте таких місць не виявлялося. А в червні 1907 року був виданий наказ №180, згідно з ним Дубенська фортова артилерійська рота 25 квітня 1908 року мала відправитися у м. Владивосток.

30 липня 1907 року поручику А.Г.Котельникову видані з сум артилерії форту для забезпечення нижчих чинів, відправлених у Владивосток, 1500 крб. Поручик супроводжував артроту в цю далеку і непросту дорогу.

На 1 жовтня 1907 року артрота форту була виключена із складу частин Київського військового округу наказом по округу №180 за 1907 рік. Один нестройовий нижчий чин, молодший наглядчач знаходився в дисциплінарній команді при штабі Київської фортеці, а тому з ротою вони не відправлялися.

Листування між управлінням коменданта форту і вищестоящими військовими органами переконує, що все-таки частина патріотично налаштованих офіцерів всілякими способами намагалася проникнути на Далекий Схід. Як засвідчують архівні матеріали, у російсько-японській війні брали участь і представники Дубенського форту колезький асесор, лікар В.С.Милашевич, прикомандирований до форту 19 березня 1907 року після повернення з Далекого Сходу. Медичний інспектор КВО направив коменданту форту в.п. молодшого медфельдшера Максима Іванченка, який повернувся з Далекого Сходу в 41-ий піхотний Селенгінський полк.

Медінспектор Київського військового округу 9 лютого 1908 року звернувся до коменданта форту: “Прошу повідомити мене, ким і на якій підставі був відправлений у Владивосток з Дубенської фортової артроты в.п. молодшого медичного фельдшера довіреного вам форту Максим Іванченко”. Комендант дав завдання в'яснити це, і внаслідок аналізу документів встановили, що М.Іванченко був відправлений у Владивосток розпорядженням колишнього завідувача артилерійської частини форту полковника Ф.Й.Демського. А ось підстав не встановили.

Після відправки особового складу форту у Владивосток завідувач артчастини полковник Ф.Й.Демський 1 травня 1907 року видав білет №871 дружині нижчого чину. “Дано цей білет дружині перебуваючого на надстроковій службі в Дубенській фортовій артилерійській роті старшого фейєрверкера Дмитра Левицького Євдокії Кирилівні Левицькій для вільного проживання в усіх місцевостях Російської імперії і вільного проїзду до чоловіка свого у форт Владивосток Приморської області.” (Там же, оп.2, спр.5, арк.93). (Документ скріплено підписом і печаткою).

А командир 41-го піхотного Селенгінського полку Колніков повідомив коменданта форту, що молодший лікар полку коле-

зький асесор В.С.Милашевич буде представлений у черговий чин за вислугу років і на представлення немає ніяких перешкод.

На вимогу комендант форту повідомив, що лікар В.С.Милашевич не може виїхати на місце нової служби, оскільки знаходиться у відпустці на п'ять днів у м.Ровно. Крім того, збільшився особовий склад форту до 431чол. Також він обслуговує жандармів, коменданта, інженерну частину, 7 осіб з сімей офіцерів, 13 нижчих чинів і вільнонайманих. Отже, в загальному 500 чол., а з настанням зимового періоду число пацієнтів збільшиться.

Колезький асесор Вітольд-Карл Станіславович Милашевич народився 13 квітня 1870 року, римо-католик, з потомствених дворян Ковенської губернії. Загальну освіту здобув в Ковенській гімназії, медичну – в імператорському університеті зі ступенем лікаря. Ковенським волосним начальником військової повинності 18 грудня 1891 року зарахований у радники ополчення 2 розряду. По закінченні курсу в імператорському Московському університеті одержав чин лікаря 16 жовтня 1896 року. Молодшим лікарем призначений 2 лютого 1897 року. За користування в університеті казенною стипендією зобов'язаний відслужити 2,5 роки. Височайшим наказом військового відомства про цивільні чини за №68 призначений на службу в 41-ий піхотний Селенгінський полк молодшим лікарем. У полк прибув 1 квітня. На підставі наказу начальника 11-ої піхотної дивізії 11 червня командирований в 31-ий драгунський Ризький полк для ведення лікування очей. На підставі наказу військово-медичного інспектора направлений у Дубенський форт.

Присвоєно чин титулярного радника 23 червня 1901 року зі старшинством, чин колезького асесора - 2 вересня 1901 року зі старшинством.

Нагороджений світлобронзовою медаллю на Володимиро-Андріївській стрічці за похід у Китай у 1900-1901 р.р. В кампаніях участі не брав. Молодший лікар 41-го піхотного Селенгінського полку, прикомандирований до Дубенського форту для надання медичної допомоги службовцям і військовим форту з 14 квітня 1904 року.

Медаль за працю одержав у першому загальному переписі населення 1897 року.

В атестаційному листі молодшого лікаря 41-го піхотного Селенгінського полку підкреслено "Прикомандирований до

управління Дубенського форту: 1. В моральному відношенні – якості відмінні; 2. В службовому відношенні (службові якості) здібності – до служби запопадливий, здібний. 3. Загальне заключення по чотирьох ступенях (виражаюча, добра, задовільна, незадовільна) – дуже добре. (Там же, *спр. 4, арк. 29*).

Після відбуття артилерійської роти у Владивосток настала черга відправляти майно, матеріальну частину, озброєння і боєприпаси.

Управління артилерійської частини КВО звернулося до начальника гарнізону м. Дубно з проханням: внаслідок відправки 12 червня зі станції Дубно в форт Владивосток матеріалів зняти фейєрверківський караул на військовій платформі станції Дубно, але вже 28 серпня знову просить призначити ефрейторський караул з 12-ої години дня 29 серпня на військовій платформі станції для охорони перевезеного туди пороху. Відправка особового складу, матеріальної частини у Владивосток стала важливою військовою справою.

Для організованої відправки матеріальної частини, особового складу начальник гарнізону м. Дубно видав спеціальний наказ військам 22 листопада 1908 року за №101, в якому зазначалося: 1. Для перевезення артилерійського вантажу з форту на станцію Дубно призначити у розпорядження завідувача артилерійської частини Дубенського форту по дві парні підводи від кожної батареї і дивізіону 11-ої артилерійської бригади, від 18 і 19 батарей 11-го кінноартилерійського дивізіону.

Нарядам прибувати щоденно у форт на 8-му годину ранку в наступні числа: 24, 25, 27, 28, 29 листопада. Підстава: відношення Київського окружного артилерійського управління. У форту залишилася ще частина нижчих чинів, які виконували різні роботи по підтриманню життєдіяльності форту.

На підставі наказу Київського військового округу за №322 від 1908 року начальник артилерії КВО поставив до відома коменданта, що нижчі чини строку 1906 року в кількості 11 чоловік переводяться в запас армії з 20 грудня 1908 року.

Важко сказати без підтверджуючих документів, чому доля розпорядилася так, що вся артилерія форту вирушила у далекий Владивосток, а якась невідома сила штовхала ряд офіцерів туди ще в роки російсько-японської війни.

28 жовтня 1907 року комендант форту М.П.Коз'яков доповідав у штаб округу, що внаслідок переведу Дубенської фор-

тової артилерійської роти в м. Владивосток програма практичної стрільби на 1908 року не передбачається.

Після переведення артроти у Владивосток активне життя у форту припинилося. А тому йшли запити у штаб округу про наявність офіцерських вакансій в інженерних військах поза межами Дубенського форту.

ХРОНОЛОГІЯ 1908 РОКУ

Обґрунтування відправки живої сили, матеріальних цінностей з Дубенського форту вимагає додаткового дослідження, але 1908 рік у його житті був насичений важливими подіями.

Найвні матеріали хронологічно відображають основні події року.

2.01.1908 року. Розвод караулу о 12-ій годині дня відповідно до наряду, оголошеного в наказі по форту 1 січня ц.р. за №1. Записано на прибуток по грошовому журналу 5 крб., одержаних від Дубенського повітового казначейства талоном окружного інтендантства на запобігання від порчі госпітальних речових запасів.

3.01.1908 року. Для перевірки грошових сум управління завідувача артилерійської частини форту призначена комісія з трьох членів: голова - капітан П.О.Зброжек і два офіцери 8-мої роти 42-го піхотного Якутського полку.

4.01.1908 року. Для перевірки сум управління виконавця інженерних робіт форту - призначена комісія (штабс-капітан фон-Нотбек, штабс-капітан Котельников, поручик Котельников).

7.01.1908 року комендант форту вирушає у м.Київ. Тимчасово його замінив виконавець інженерних робіт форту полковник Соколов.

ПРИКАЗЪ ПО ВОЕННУМУ ВѢДОМСТВУ. № 187.

С.Петербургъ. Іюль 27-го дня 1897 года.

Высочайше утвержденнаго 7-го Іюня 1897 года Высочайшимъ Повелѣніемъ Слѣдствіе предписано:

1. Сформировать Командантскіе для Форта Дубна по прилагаемому при семъ образцу.
2. Дубенскій командиръ артиллерійской роты, имѣя съоставнаго штата, обязанъ имъ заботы по составу штата: 1897 года № 11 № 942—прислать прилагаемый при семъ образецъ. Объявленіемъ объявленъ по составу штату.

Генералъ-Адъютантъ

И. Д. Д. Д. Д. Д.

На Высочайше Императорскомъ Высочайшемъ Приказѣ

На Высочайше Императорскомъ Высочайшемъ Приказѣ

№ 187 1897 года.

С.Петербургъ. Іюль 27-го дня 1897 года.

Высочайше утвержденнаго 7-го Іюня 1897 года Высочайшимъ Повелѣніемъ

ШТАТЪ

Управленія Дубенскаго Форту.

Наименованіе чина.	Званіе.	Служба по годамъ выслуги.												Всего.	
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12		
Командиръ форта, полковникъ															
Командантъ роты, капитанъ															
Секретарь, старшина, членъ канцеляріи															
Служащіе чины															
Всего															

Наказ по військовому відомству по сформуванню штату Дубенського форту.

По грошовому журналу 35

крб. із сум, призначених на поліпшення побуту офіцерів гарнізону форту, були видані під розписку поручику Котельникову.

10.01.1908 року повернувся з поїздки в м. Київ і вступив у виконання своєї посади комендант полковник М.П.Коз'яков.

21.01.1908 року записано на прибуток 103 крб. 2

коп., одержаних з казначейства талоном окружного інтендантства на заготівлю фуражу для забезпечення коней з 1 січня до 1 травня. Видано під розписки коменданту 48,96 крб. і ад'ютанту коменданта - 54,06 крб. Одержано 625 крб. на утримання офіцерських чинів управління за січень місяць і 8,5 крб. платні нижчим чинам управління коменданта.

31.01.1908 року виїхав у службову командировку в м. Київ виконавець інженерних робіт форту полковник Соколов, на його місце тимчасово призначили капітана Панова.

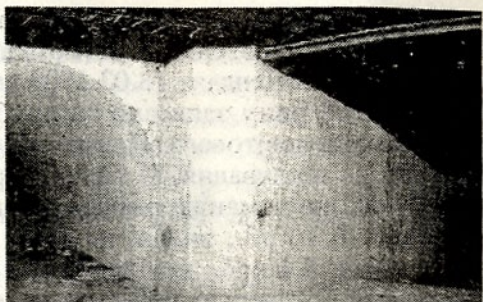
Списано 20,54 крб., витрачених на канцелярські приладдя і господарські потреби управління.

Настоятель Свято-Троїцької церкви в селі Тараканів повідомив коменданта, що у виконавця інженерних робіт, військового інженера полковника Соколова 22 березня 1907 року народилась дочка Єлизавета. У зв'язку з цим було внесено зміни у службовому списку штабних офіцерів.

Виконавець інженерних робіт Соколов повернувся у форт 1 лютого.

19.02.1908 року одержано в управлінні коменданта 32,28 крб. на купівлю освітлювальних матеріалів на період з 1 січня до 1 липня, були видані коменданту форту 9 крб., капітану Зброжеку - 6,73 крб., і 4 жандармським унтер-офіцерам - 12,72 крб. На канцелярські витрати на рік було одержано 149,76 крб.

15.03. 1908 року у наказі коменданта сказано: на протязі четвертої седмиці великого посту - 17,18 і 19 березня - всім військовим чинам форту з їх сім'ями православного віросповідання виконати обов'язок говіння. Списки сповідальників вимагалось надати коменданту після закінчення говіння всіх членів з відмітками про тих, що не говіли, та з поясненням, чому не говіли.

Розгалуження підземних коридорів у 2-му земляному валі.

16.03.1908 року у м. Київ відбув комендант форту полковник М.П.Коз'яков. Обов'язки коменданта виконував Соколов. Повернувся комендант 18.03.1908 року.

21.03.1908 року записано на прибуток одержані запискою Дубенського повітового військового начальника 14,7 крб., з них 3,5 крб. — жалування, 35 коп. - на купівлю мила і 10,85 крб. - амунічних прикомандированим до управління нижчим чинам. Списано: 6,3 крб., видані нижчим чинам комендантського управління; 8,4 крб., виділених для нижчих чинів управління виконавця інженерних робіт, прикомандированим до управління. Оприбутковано у грошовому журналі 50 крб. застави підрядчика Дорфмана.

22.03.1908 року. Наказ по форту №82 §2: “Височайшим наказом в 13 день лютого місяця цього року завідувач артилерійської частини форту полковник Демський призначений командиром Кушкінської фортової артилерії, а тому штабс-капітан фон-Нотбек призначається виконуючим цю посаду”.

§3: “Височайшим наказом в 9 день березня місяця виконавець інженерних робіт форту, військовий інженер полковник Соколов звільнений від служби за домашніх обставин з мундиром і пенсією. Полковнику Соколову здати, а місцевому інженеру капітану Панову прийняти посаду виконавця інженерних робіт форту, особовий склад, суми і майно управління... доповісти про прийняття, надати відомості про можливу нестачу майна”.

На прибуток по матеріальній книзі взято одержані з Київського речового складу: готові мундирні речі – 2 мундири з погонами, 2 шинелі з погонами, 2 кашкети, 3 шаровар і краваток, 9 натільних полотняних сорочок, 9 нижніх брюк, 9 носових хусточок, 3 простирадла, 3 гімнастичні сорочки, 6 рушників; взуттєвого товару – 1 пара передків нового розкрою; 3 пари підошв, 3 пари підметок, 3 пари готових чобіт. Все було видано за призначенням.

1.04.1908 року комендант форту М.П.Коз'яков відбув у місто Київ, а виконував обов'язки коменданта полковник Соколов. Повернувся комендант 5.04.1908 року.

7.04.1908 року. Наказом по форту на час від'їзду у справах служби в м.Київ в.п. завідувача артилерійської частини форту штабс-капітана фон-Нотбека виконання посади було покладено на штабс-капітана Котельникова, фон-Нотбек прибув 11.04.1908 року. 215 крб. видано добродіям офіцерам на поліпшення побуту.

17.04.1908 року. Прийнято і оглянуто 150 ящиків для 6-тиждіймових бомб, присланих управлінню завідувача артчастини форту з 3-го Київського облогового артполку.

19.04.1908 року. Середа, 22 квітня, День іменин її імператорської величності імператриці Олександри Федорівни, присвячений церковний парад - взвод від 8-ої роти 42-го піхотного Якутського полку. Парад відбувся у фортовій церкві о 9-ій годині ранку.

21.04.1908 року. З 22 квітня військам Київського округу наказано носити літню форму одягу згідно із загальним порядком, встановленим наказом військового відомства 2 липня 1907 року.

28.04.1908 року. Шостій і восьмій ротам 42-го піхотного Якутського полку наказано виступити в табір біля форту з 1 травня.

30.04.1908 року. До караульного наряду, оголошеного наказом по форту від 1 січня за №1, додано з цього числа один пост вартових для охорони гармат, складених біля шосе поблизу садиби №5, а з 1 травня виставлявся ще один пост вартових для охорони гармат, складених біля шосе між садибою №5 і постом №1.

Вартовим було наказано вільно допускати до гармат усіх осіб з письмовим дозволом в.п. завідувача артчастини форту.

5.05.1908 року. На підставі інструкції, затвердженої 30 квітня тимчасовим командувачем військ Київського військового округу, управління виконавця інженерних робіт Дубенського форту скасовувалося з 7 травня.

Місцевий інженер капітан Панов наказом окружного інженерного управління за №36 переводився в Житомирську інженерну дистанцію.

6.05.1908 року. Зі скасуванням управління виконавця інженерних робіт форту все інженерне майно і фортові споруди передаються у відання Житомирської інженерної дистанції.

7.05.1908 року. Наказ по Дубенському форту за №128, параграф 2, по стройовій частині: "Височайшим наказом 30 квітня ц.р. я підвищений у генерал-майори, з увільненням від служби, з мундиром і пенсією. Оригінал підписав в.п. коменданта форту генерал-майор Коз'яков".

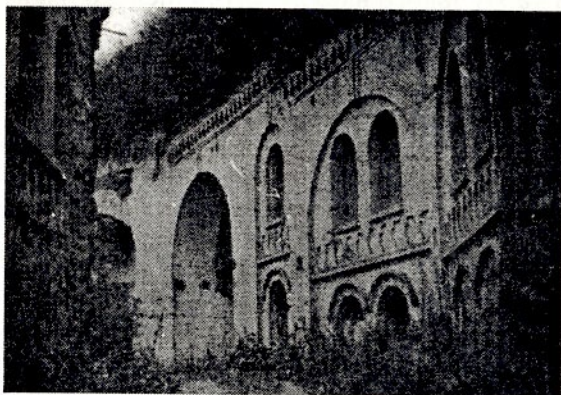
15.05.1908 року. Комендантом наказано: "До караульного наряду, оголошеному в наказі по форту від 1 січня ц.р., додати один сфрейторський караул для охорони артилерійських гармат і снарядів, складених на військовій платформі залізнич-

чної станції Дубно. Командиру 8-ої роти Якутського полку зробити розпорядження про встановлення біля військової платформи однієї палатки для розміщення караулу. Караул виставити завтра, 17 травня, о 12-ій годині дня”.

17.05.1908 року. Звільнений у двотижневу відпустку у Санкт-Петербург зі збереженням утримання комендантський ад'ютант капітан П.О.Зброжек. 22 травня ад'ютант прибув у форт на 9 днів раніше і приступив до виконання своїх обов'язків.

1.06. 1908 року. На час десятиденної відпустки в.п. завідувача артчастини форту штабс-капітана фон-Нотбека тимчасово в.п. призначено штабс-капітана Котельникова. Фон-Нотбек прибув 12.06.1908 року.

9.06.1908 року. В.п. коменданта, відбув в м. Київ, а тимчасо-

Фасад безпечних казематів з північно-західної сторони форту.

во в.п. коменданта призначено ад'юганта П.О.Зброжека. Прибув М.П.Коз'яков з командирівки 13.06.1908 року.

11.06.1908 року. Окружне інтендантське управління надіслало 25 крб. в.п. коменданта форту, як добавку до

жалування по чину за травень місяць.

Ось останній наказ по Дубенському форту, підписаний в.п. коменданта генерал-майором М.П.Коз'яковим, №173 від 21 червня 1908 року:

«§1.

Завтра розвод караулу о 12-ій годині дня по наряду, оголошеному в наказі по форту 1 січня ц.р. за №1.

По стройовій частині:

§2.

9-ій і 10-ій ротам 42-го піхотного Якутського полку, який прибув у Дубенський форт 19 червня, змінити 20 червня нижчих чинів 6-ої і 8-ої рот того ж полку, які займають фортовий караул.

Вихід з потери на валганг.

також жандармську команду; 2. Чинів управління виконавця інженерних робіт форту і завідувача артилерійської частини форту підпорядкувати: перших – начальнику Житомирської інженерної дистанції, а других – начальнику артилерії округу, причому канцелярію, справи, архіви і все майно, яке знаходилось у віданні осіб артилерійського відомства, надалі, до остаточної ліквідації майна і розформування артилерійського управління, залишити в їх завідуванні. Що стосується інженерного управління, його чинів і майна, то відповідно до останнього розпорядження командувача військ округу, такі вважати скасованими з 7 травня ц.р. відповідно до наказу по Дубенському форту за №126. Чини інженерного управління форту, а як і все майно і завідування інженерною частиною, вважати переданими у відання начальника Житомирської дистанції з 7 травня (наказ по Житомирській дистанції від 2 травня ц.р. за №89). Даний наказ привести у виконання з дня вступу на посаду начальника гарнізону Дубенського форту штаб-офіцера 42-го піхотного Якутського полку.

По господарській частині:

§5.

Записати на прибуток грошового журналу одержані по талону окружного інтенданства за № 10505 двадцять чотири карбованці 60 коп. на заготівлю фуражу для коней з 1 липня

§3.

6-ту і 8-му роти 42-го піхотного Якутського полку, які відбули в м. Крем'янець для проходження курсу стрільби з гвинтівок, виключити зі складу частин гарнізону форту з 20 числа червня місяця.

§4.

Тимчасовий командувач військ Київського військового округу наказом від 31 травня ц.р. наказав: 1. Відкомандирувати в розпорядження начальника Дубенського форту (ним буде призначено одного зі штаб-офіцерів 42-го піхотного Якутського полку) всіх чинів комендантського управління, а

по 1 серпня ц.р. і записати їх на витрати, видати під розписку: мені - 11 крб.47 коп. і капітану Зброжеку - 13 крб. 13 коп.

Підстава: відгук окружного інтенданства від 12 червня ц.р. за №31046.

Оригінал підписав в.п. коменданта форту, генерал-майор Коз'яков."

Нова сторінка на завершальному етапі діяльності Дубенського форту розпочалася 22 червня 1908 року з призначенням нового коменданта. В цей день по гарнізону Дубенського форту був виданий наказ №1. У параграфі 2 зазначалося: "Прибувши цього числа, я вступив у виконання посади начальника гарнізону Дубенського форту. Наказую у справах служби звертатися до мене. Підстава: секретний наказ штабу Київського військового округу командирю 11-го армійського корпусу від 31 травня за №1334. Всім офіцерам гарнізону Дубенського форту з'явитись у парадній формі завтра, 23 червня, об 11-ій годині ранку в комендантське управління. Підстава: ст.4 статуту гарнізонної служби.

Оригінал. Підпис: начальник гарнізону Дубенського форту підполковник Любинський."

А в наказі №2 по гарнізону Дубенського форту від 23 червня розкривалися нові підходи до організації караульної служби, які були покладені в основу охорони форту на майбутнє:

"§1.

Завтра розвод караулу о 12-ій годині дня. Караул - від 2-ої півроти 9-ої роти. На випадок пожежі і невідкладного виклику - 1-а піврота 10-ої роти.

Домашній наряд	Унтер-офіцери	Єфрейтори	Рядових	Всього
У фортовий караул:	1	1	-	2
Пости:				
№1, до грошового сундука	-	-	3	3
№2, до артилерійського парку	-	-	3	3
В нічний обхід	-	4	8	12
Сторожі:				
№1. Біля всувного мосту східного фасу форту	-	-	2	2
№2. Біля тимчасового мосту західного кута форту	-	-	2	2
№3. Біля запасних порохових погребів -	-	-	2	2
№4. Біля видаткових порохових погребів №1 і №2	-	-	2	2
№5. Біля видаткових порохових погребів №3 і №4	-	-	2	2
Нічні:				

Вартові до артилерійського парку	-	-	2	2
Сторожі:				
№01. Біля садиби №04 і №05	-	-	2	2
№02. Біля кофрів біля складу 57 мм снарядів і 42-пудових ядер	-	-	2	2
№03. Біля фортової церкви й складу інтендантського майна в казематах №№06,7 і 8	-	-	2	2
№04. Біля всувного мосту східного фасу форту	-	-	2	2
№05. Біля тимчасового мосту західного кута форту	-	-	2	2
Посильні:				
До начальника гарнізону	-	-	1	1
У фортовий караул	-	-	1	1
На міську телефонну станцію	-	-	1	1
У комендантське управління	-	-	1	1
	1	5	40	46

Примітки:

1. Сторожі на постах вдень повинні стояти з гвинтівками і пачкою патронів, вночі рушниці повинні бути зарядженими.

2. Нічні сторожі повинні присилатись в караульне приміщення на 9-ту годину вечора і виставлятися на пости о 9-ій годині вечора, а з досвітком зніматися і відправлятися у свої частини.

3. Якщо в карцерах маються заарештовані, то в такому випадку в караул повинні виставлятися вивідні в числі 2 чоловік.

4. Чотири зміни нічних вартових (2 чоловіки і третій старший) повинні виставлятися щоденно. Варту цю висилати в караульне приміщення на 10-ту годину вечора, а з 11-ої години вечора за наказом караульного начальника зміни – по чергово, по 2 вартових, відправляти в нічний обхід.

5. Для утримання в чистоті караульного приміщення, збереження дров і освітлювальних запасів, опалювання печей і догляду за лампами призначати від роти одного нижчого чина.

Підписав наказ начальник гарнізону Дубенського форту підполковник Любинський."

22.06.1908 року оприбутковано по грошовому журналу 25,16 крб., які переводом поштою надійшли від 42-го піхотного Якутського полку на шляхові витрати військовому слідчому Рівненської дільниці у справі рядового 8-ої роти Данила Волошина.

Тепер розвод караулів проходив за нарядом, оголошеним у наказі по гарнізону форту 23 червня за №02.

25.06.1908 року видано наказ, в якому говорилося:

"§2. Вчора при обході форту мною помічено, що нижчі чини

гарнізону без мети ходять по валгангу, траверсах, апарелях і т.д. Наказую на майбутній час безумовно заборонити нижчим чинам безцільні прогулянки по верхах форту, а також розвішування на насадженнях білизни для сушіння, для чого маються на всувному мосту відповідні пристосування.

§3. При обході форту о 12-ій годині ночі 24 червня ц.р. мною помічено такі упущення по караулах:

1. Вартові біля артилерійського парку не вміють пристосуватися до місцевості. Ротним командирам вивчити і пояснити їм, в яких випадках і як їм слід пристосовуватися до місцевості;

2. Сторожі на посту №1, біля входу в форт, пристосувалися до місцевості так, що я ледве їх знайшов. Між іншим, своєчасно мене зупинили. Сторожами були рядові 9-ої роти Іван Матюша і Іван Іонов, за що від імені служби дякую їм;

3. В караулі вартовий начальник спав. Заарештований дисциплінарно нестройовий Давид Манін спав у карцері на постовому тулупі при засвіченій лампі, накрившись шинелею. Не дотримані ст. 278, ст. 284 статуту внутрішньої служби. Караул був від 9-ої роти. За такий безпорядок у караулі командир роти капітану Іванову обмежитись на перший раз оголошенням догани.

Наказую ротним командирам частіше, а також вночі перевіряти караули. До цього часу не виконано завідувачем артилерійської частини форту припис коменданта форту від 14 червня за №394 і постові тулупи до теперішнього часу знаходяться в караульних приміщеннях. Наказую тулупи забрати. Оригінал підписав начальник гарнізону Дубенського форту підполковник Любинський."

28.06.1908 року. Внаслідок передачі цього дня у відання начальника гарнізону фортової церкви з церковним начинням, священним посудом і всім іншим майном, а також церковних сум, з комендантського ад'ютанта управління форту капітана Зброжека знімаються обов'язки ктитора названої церкви.

2.07.1908 року. Наказ №11, §2: "При обході мною форту об 11-ій годині 35 хвилин ночі 1 липня в караулі і на постах я знайшов всіх у порядку. Караул був від 9-ої роти. Біля порохових погребів №№1 і 2 в проході слід повісити ліхтар, щоб сторожі бачили вночі порохові погреби.

§3. На купання нижчих чинів виводити взводами під командою взводних унтер-офіцерів. Заборонити нижчим чинам під час купання митись милом і таким чином забруднювати воду."

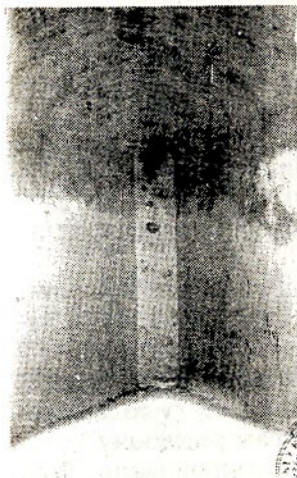
7.07.1908 року. Комендантський ад'ютант управління форту

капітан Зброжек з 6 липня звільнений від завідування складом речей, призначених для фортового лазарету, і склад зданий згідно із секретним наказом штабу Київського військового округу від 31 травня ц.р. за №1335 начальнику гарнізону Дубенського форту.

12.08.1908 року. Відповідно до розпорядження начальника штабу Київського військового округу один робочий кінь управління коменданта проданий з аукціону за 26 крб. Коня виключено зі списку, гроші здано в казначейство.

23.08.1908 року. У наказі відзначено: «22 серпня я прийняв від в. п. коменданта Дубенського форту, відставного генерал-майора Коз'якова, канцелярію, листування, справи, архів і майно комендантського управління. З цього числа обов'язки коменданта форту переходять до мене, про що оголошую по гарнізону форту. Підстава: секретний наказ КВО від 31.05. ц.р.; інструкція, затверджена тимчасовим командувачем військ 30 квітня. Підполковник Любинський».

29.08.1908 року. Наказ №38 §2: «Оголошую по гарнізону Дубенського форту, що командувач військ наказав з 1 вересня припинити носити літню форму одягу, дозволивши, на випадок теплої погоди, носити кителі і полотняні сорочки до 1 жовтня. Підстава: наказ військам КВО від 26 серпня 1908 року за №96. Підполковник Любинський.»

Кутове приміщення житлових казематів.

31.08.1908 року. Внаслідок змін, носіння літньої форми дозволено до 15 вересня на зміну наказу від 26 серпня.

20 вересня в доповнення до наказу КВО від 28.08 дозволено носити кителі і полотняні сорочки до 1 жовтня.

10.09.1908 року. Для огляду і визначення ступеня придатності 265 укупорочних ящиків для 8 шрапнелей призначено комісію: капітан Колоній (командир 10-ої роти), поручик Остапкевич, прапорщик Лучинський.

10.09.1908 року. «Внаслідок остаточного відкомандирування в розпорядження начальника гарнізону Дубенського форту комендантського ад'ютанта і нижчих чинів управління, а також передачі в його ведення грошових сум, канце-

лярії, листування, справ архіву і майна комендантського управління згідно із секретним наказом командувача КВО від 31 серпня ц.р. за №1335, я звільняюся від всяких службових обов'язків по посаді коменданта форту. Комендантське управління належить вважати закритим.» Наказ підписав полковник Любинський.

7 жовтня начальник гарнізону вніс зміни в розстановку постів. Знятий пост з артпарку, а також скорочено до трьох пости нічних сторожів, а всього було скорочено варту на 10 чоловік.

10.10.1908 року. Для огляду двох погребів при садибах №1 і №3, що обвалюються, створена комісія.

В Дмитрівську суботу 25 жовтня, о 10-ій годині ранку в церкві с. Тараканів відслужена панахида по померлих воїнах за віру, царя, вітчизну, які на брані життя своє положили. В церкву посилали вільних від службових занять нижчих чинів.

Начальник гарнізону 22 жовтня попередив добродіїв офіцерів, що деякі з них дозволяють собі бути відсутніми на панахидах, молебнях, парадах і вказав на необхідність їх обов'язкової присутності. В іншому випадку належало вживати відповідних заходів.

20.11.1908 року. Балтський повітовий військовий начальник відношенням від 15 листопада повідомив начальника гарнізону, що писар цього управління, тимчасово прикомандирований до завідувача артчастини Тимофій Войцицький наказом управління перейменованій у старший розряд з залишенням на нижчому окладі платні через відсутність вакансій.

Одержано з Житомирської інженерної дистанції 21, 63 крб. на заготівлю матеріалів для освітлення в другому півріччі.

21.11.1908 року. Обговорено результати випробування фортових електричних машин і газових двигунів.

16.12.1908 року. Начальник гарнізону Любинський розпорядився 17 грудня на 11-ту годину зібрати нижчих чинів 9-ої і 10-ої рот 42-го піхотного Якутського полку, а також артилерійської і інженерної команд у центральному приміщенні для медичного огляду.

29.12.1908 року. У наказі №65, §2, говорилося: “В перший день Нового року призначаю у церковний парад взвод (у 16 рядів) від 9-ої роти 42-го піхотного Якутського полку під командою офіцера, призначеного командиром названої роти. Параду з гвинтівками прибути в церкву с. Тараканів на 9-ту годину ранку. На параді бути присутнім всім офіцерам гарнізону”.

Форт продовжував своє існування. У подальший період його міцними оборонними спорудами скористалися як захисники, так і вороги.

18

розділ

ОФІЦЕРСЬКА
КОМАНДА
ФОРТУ

Полковник Іванов працював командиром артротти форту на рубежі століть. Доброї хвали заслуговує **полковник Азиков**. Ось оцінки його діяльності офіцерами Київського військового округу, якими у 1901 році були зроблені висновки: “Будучи знайомим з Дубенською фортовою артилерією вже протягом понад п’яти років, знаходжу, що в даний час вона в кращому, ніж будь-коли, стані по всіх галузях. Відношу ж це явне поліпшення до енергії, турботи і знань завідувача артилерії полковника Азикова. Оголошую йому душевну подяку за цілком хороший стан довіреної частини, а також дякую дуже командирам гармат - мортирної і скорострільної батарей - за успішну і цілком вірну стрільбу в присутності командувача військового округу”.

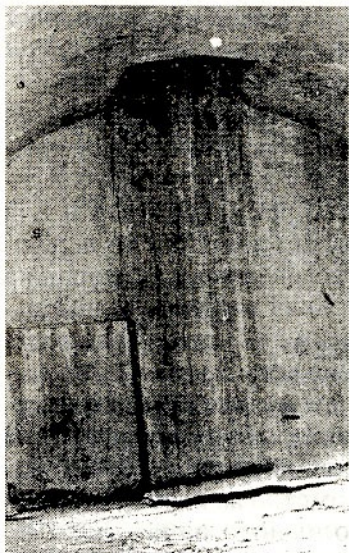
Голяховський Тимофій Львович. Вступив на посаду завідувача артчастини форту у квітні 1902 року.

Народився 15 лютого 1852 року, із потомствених дворян Ставропольської губернії, уродженець Терської області, православний. На службу вступив юнкером 2-го військового Костянтинівського училища 5 серпня 1870 року, навчався в 2-ій Санкт-Петербурзькій військовій гімназії і закінчив по першому розряду. 17 липня 1872 року присвоєно звання прапорщика з призначенням у 5-ий піхотний Калузький імператора німецького і короля пруського полк. 15 квітня 1873 року прикомандирований до 78-го піхотного Новагінського полку. За розпорядженням головного штабу прикомандирований до 20-ої артилерійської бригади, а в грудні - до 1-ої батареї бригади. 3 жовтня 1875 року присвоєно звання підпоручика. 22 березня 1876 року переведений у цивільне відомство на посаду старшого помічника Баталпашинського волосного начальника по польовій пішій артилерії. Присвоєно звання штабс-капітана 22 березня 1879 року. За відмінну службу, старання і особливу

працю під час упокорення повстання 1877 року в Терській області нагороджений орденом Св.Станіслава 3 ст. Після відновлення Кубанського обласного правління призначений 8 січня 1888 року приставом 3 дільниці Баталпашинської волості. Присвоєно звання капітана 8 квітня 1884 року. Через два роки 16 березня 1886 року переведений на Георгіївський окружний артилерійський склад, призначений помічником начальника артилерійської майстерні складу, а у липні - завідувачем лабораторної майстерні і відділу артскладу. 19 вересня 1887 року переведений в Новогеоргіївську фортечну артилерію і зарахований у 5-ту роту 2-ої батареї молодшим офіцером. Наказом по артилерії Варшавського військового округу і головного артилерійського управління командирований у перемінний склад офіцерів артилерійської школи стрільби, 15 вересня 1893 року закінчив курси і прибув на місце служби командиром 15-ої роти. У жовтні був командирований у Санкт-Петербург для вивчення електротехніки на гарматний завод. Після повернення 15 листопада 1897 року призначений в.п. завідувача практичного навчання. Присвоєно звання підполковника 20 жовтня 1894 року зі старшинством з 15 вересня того ж року.

У жовтні-листопаді 1895 року був командирований для ознайомлення з організацією і досвідом стрільби при допомозі планів місцевості в околицях Осовця. Присвоєно звання полковника 1 січня 1901 року, зі старшинством з 1 грудня 1900 року, наказом головного артилерійського управління обраний кандидатом на призначення в Дубно. Наказом 21 квітня 1902 року призначений завідувачем артилерійської частини Дубенського форту. Наказом головного артилерійського управління командирований в склад комісії для випробування офіцерів перемінного складу на серпень-вересень 1903 року. Наказом від 22 січня 1904 року призначений командиром 3-го облогового артилерійського полку.

Одружений на дочці капітана Людмилі Антонівні Горбуновій,

Західні каземати. Люк для подачі боєприпасів.

уродженці Терської області. Діти: Олександр – 17.09.1878 року, Володимир – 10.05.1882 року, Мстислав – 12.06.1883 року, Микола – 22.06.1890 року, Лев – 23.10.1896 року, дочки: Віра – 30.10.1885 року, Людмила – 16.01.1888 року, Ірина – 25.05.1898 року. Дружина і діти православні.

Нагороди: ордени Св. Станіслава 3 ст. – 23.08.1879 року; Св. Анни 3 ст. – 1883 рік; Св. Станіслава 2 ст. – 20 .02.1894 року; Св. Анни 2 ст. – 1898 рік. Темнобронзова медаль в пам'ять війни 1877 – 1878 р.р.; срібна медаль, височайше затверджена 17 березня 1896 року в пам'ять царювання імператора Олександра III.

Призначений завідувачем артчастини і роти Дубенського форту височайшим указом від 2 березня 1904 року.

Фрост Микола Володимирович, завідувач артроти Дубенського форту. Народився 1 грудня 1852 року, із дворян Новгородської губернії, уродженець Санкт-Петербурга, православний, виховувався в Нижегородській графа Аракчєєва військовій гімназії і закінчив Костянтинівське 2-е військове училище по першому розряду.

На службу вступив юнкером у Костянтинівське 2-е військове училище 5.08.1870 року, одержав звання прапорщика в 34-ій артилерійській бригаді 17 липня 1872 року. Звання підпоручика присвоєно 29 грудня 1873 року. Поручиком і бригадним ад'ютантом став 24 листопада 1874 року, призначений членом бригадного суду. 1 грудня 1875 року переведений у 3-ю батарею. Штабс-капітана присвоєно 26 грудня 1877 року. Призначений членом офіцерського бригадного суду у серпні 1878 року, а в листопаді прикомандирований до Миколаївського ракетного заводу. 10 січня 1879 року зарахований в кадри 4-ої батареї Болгарського земського війська, згодом наказом імператорського російського комісара призначений командиром гірської батареї, а княжим указом від 14 грудня 1879 року визначений на службу в Болгарську армію у званні капітана зі старшинством з 26 грудня 1877 року. Гірська батарея перейменована у польову батарею і 23 серпня 1880 року наказом по артилерії призначений командиром 3-ої батареї Софійського артилерійського відділення, озброєного сталевими 7,5 см гарматами. Призначений на рік членом Софійського суду. 25 грудня 1883 року присвоєно звання майора з переводом у 2-ий артилерійський полк командиром першого відділення 8-ої батареї, а

на підставі телеграми інспектора і наказу по полку згодом призначається командиром 2-го артилерійського полку по зовнішній частині.

Наказом від 16 листопада 1885 року звільнений зі служби в Болгарській армії і призначений на службу в 34-ту артилерійську бригаду і зарахований в батарею на посаду напівбатарейного командира, призначений членом бригадного суду. Вишочайшим указом від 5 січня 1887 року переведений у Карсо-Олександрійську фортову артилерію, а згодом переведений у Михайлівську фортецю. Призначений членом офіцерського суду, командир 3-ої роти першого батальйону. З метою ознайомлення з практикою роботи і обов'язками повітового військового начальника командидується в Тифліс. Здав екзамен на посаду і повернувся на місце служби. 17 січня 1893 року командирований у Царське Село в перемінний склад офіцерської артилерійської школи стрільби. Закінчив курс і у вересні вступив у командування батальйоном. Наказом по артилерії зарахований кандидатом на посаду завідувача практичними заняттями.

У листопаді 1893 року переведений у Карську фортечну артилерію. 15 липня 1894 року присвоєно звання підполковника, затверджується на посаді завідувача практичних занять. Обраний головою суду товариства офіцерів. Переведений у Михайлівську фортечну артилерію. Вже 30 серпня 1897 року згідно з наказом Кавказького окружного артилерійського управління командирований у Санкт-Петербурзьку фортечну артилерію для керівництва офіцерами, які навчалися електротехніки. Повернувшись назад, командував 2-им батальйоном.

6 грудня 1901 року присвоєно звання полковника. У січні 1904 року командирований у Тифліс до військово-окружного суду на 4 місяці.

Одружений на дівчині, грецькій підданій Анастасії Ставровиц Дуль. Сини: Олександр - 19.03.1881 року, Володимир - 17.02.1883 року, Микола - 18.04.1884 року, Михайло - 21.08.1889 року.

Знак Михайлівського артилерійського училища.

Дружина, діти православні.

Нагороди: Орден Св. Станіслава 3 ст. - 6.10.1876 року; Св. Анни 3 ст. - 18.01.1881 року; Св. Станіслава 2 ст. - 6.05.1887 року; Св. Анни 2 ст. - 20.02.1894 року; Св. Володимира 4 ст. - 6.12.1898 року. Бронзова медаль в пам'ять війни з турками 1877-1878 р.р.; срібна медаль в пам'ять царювання імператора Олександра III; Болгарський орден "За заслуги".

В боях участі не брав. Під час війни 1877-1878 р.р. знаходився в складі військ 10-го артилерійського корпусу, який охороняв узбережжя Чорного моря. В 1881 році був призначений підкомісаром при виборах депутатів у великі народні збори князівства Болгарія. Досвідчений командир, практик-теоретик, обізнаний з військовими новинками.

Першин Андрій Петрович, завідувач артчастини форту з 18 травня 1905 року.

Народився 29 листопада 1853 року, із дворян Віленської губернії, православний. Загальну освіту здобув у Полоцькій військовій гімназії, закінчив Миколаївське кавалерійське училище по першому розряду.

На службу вступив 13 березня 1871 року юнкером у Миколаївське училище і закінчив повний курс. Присвоєно звання прапорщика з призначенням у 27-му артилерійську бригаду 10 серпня 1873 року. Присвоєно звання підпоручика 26 листопада 1874 року, а в лютому 1875 року переведений у 30 артбригаду, в листопаді прикомандирований до Бобруйського відділу окружного артилерійського складу Вілейського військового округу. Звання поручика отримав 9 грудня 1876 року, штабс-капітана — 18 грудня 1878 року. Переведений у варшавську фортечну артилерію, прибув 1 серпня 1880 року. Служив командиром роти. Призначений членом бригадного суду. За участь у височайшому огляді в м. Варшаві 28 серпня 1884 року премійований двомісячним окладом. Призначений завідувачем фортечної навчальної команди, згодом, з 7 грудня 1887 року по 28 листопада 1889 року, - завідувач практичних занять артилерії. Командирований у Санкт-Петербург для участі в святкуванні 500-ліття існування російської артилерії. Виконував посади завідувача практичних занять з 4 грудня 1889 року по 7 січня 1890 року. Призначений у березні 1891 року командиром 6-го батальйону Варшавської кріпосної артилерії. Згідно з наказом головного артилерійського управління 13 грудня 1893

року командирований у Царське Село у перемінний склад офіцерської артилерійської школи стрільби. Закінчив курс навчання в липні 1894 року, переведений в Івангородську фортечну артилерію, в листопаді того ж року командирований для вивчення електротехніки на Санкт-Петербурзький гарматний завод. В Івангородську фортецю прибув у серпні 1895 року. За наказом Варшавського військового округу командирований у форт Осовець для ознайомлення з досвідом стрільби за планами місцевості. 27 жовтня 1895 року переведений у Ковенську фортечну артилерію, призначений членом комісії з озброєння фортеці, тимчасово виконував обов'язки завідувача господарства, знаходився в комісії Віленського артилерійського фортечного управління по розробці програми занять з офіцерами фортечної артилерії. Командирований у штаб округу для доповіді плану приведення в бойову готовність Ковенського форту. З 20 червня 1899 року знаходився в польовій команді, командирований з півротою і гарматами Ковенської фортечної артилерії в Усть-Іжорський табір для стрільби в присутності імператора. Брав участь у розробці програми навчання з фейєрверкерами фортечної артилерії. Присвоєно звання полковника 6 грудня 1901 року. Тимчасово командував фортечною артилерією. 2 березня 1904 року наказом головного артилерійського управління направлений у Новогеоргіївську фортечну артилерію і призначений 20 квітня завідувачем практичних навчань та членом комісії по озброєнню форту. Наказом головного артуправління від 18 травня 1905 року переведений завідувачем артилерійської частини Дубенського форту. У наказі по Дубенському форту за №134 від 4 червня 1906 року зазначалося: "Височайшим наказом від 17 травня цього року завідувач артилерійської частини форту полковник Першин призначений командиром 1-го облогового артилерійського полку, а Івангородської кріпосної артилерії полковник **Ахшарумов** - завідувачем артилерійської частини Дубенського форту. Полковника Першина у майбутньому до здачі ним своєї посади вважати тимчасово виконуючим таку".

Одружений першим шлюбом на вдові полковника Барзова Олені Єгорівні. Діти: дочки Ніна - 31 січня 1882 року; Ксеня - 19 жовтня 1883 року. Дружина, діти православні.

Нагороди: ордени Св. Станіслава 3 ст. - 8 лютого 1882 року; Св. Анни 3 ст. - 6 травня 1886 року; Св. Станіслава 2 ст. - 25 березня 1890 року; Св. Анни 2 ст. - 27 квітня 1894 року; Св.

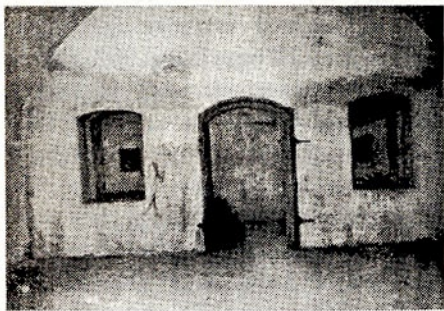
Володимира 4 ст. - 19 липня 1898 року; срібна медаль в пам'ять царствування імператора Олександра III.

Доля не пестила офіцерів. Більшість завідувачів артчастини форту, одержавши високу освіту, пройшли службу в багатьох гарнізонах, очолювали різні військові громадські організації. Мали чини і нагороди. Останній командир артротти — єдиний вищий офіцер, виходець із селян. Після його відбуття у форт - Кушку місце виконуючого посаду завідувача зайняв М.І.фон-Нотбек.

Демський Федір Йосипович, завідувач артилерійської частини форту з 21 липня 1906 року.

Народився 1 квітня 1854 року, із селян Гродненської губернії, православний. Навчався в 2-му військовому Костянтинівському і Михайлівському артилерійському училищах по першому розряду, в Миколаївській академії генерального штабу по 2-ому розряду, закінчив офіцерську артилерійську школу стрільби.

На службу вступив у 2-ге військове Костянтинівське училище юнкером 3 вересня 1875 року, одержав портупею юнкера через рік, ще через рік переведений у Михайлівське військове училище. Прикомандирований до Варшавського навчального артилерійського полігону на посаду помічника начальника полігону у серпні 1879 року. Тут був обраний членом полкового суду. 5 серпня 1880 року командирований у Миколаївську інженерну академію для здачі екзаменів, але не склав, а тому був командирований у Миколаївську академію генерального штабу, куди був зарахований 4 жовтня 1882 року. Після її закінчення по другому розряду командирований у розпорядження штабу Варшавського військового округу. При закінченні академії видано 300 крб. на обзаведення конем з належностями. Переведений на службу в 2-у роту, командирований у Ломжу для участі в польових виїздах 6-го артилерійського корпусу. Присвоєно звання штабс-капітана 1 грудня 1885 року, член польового суду. Затверджений командиром 6-ої роти, знаходився в польовому виїзді зі стройовими офіцерами 6-го армкорпусу згідно з наказом штабу округу від 24 червня 1886

Вхід до західних казематів.

року. Наказом по Варшавському військовому округу від 12 жовтня 1888 року призначений начальником форту. Член суду товариства офіцерів, член комітету по завідуванню офіцерським позичковим капіталом. Звання капітана отримав 24 серпня 1891 року. Призначений діловодом комісії по завідуванню офіцерським капіталом, член польового суду, член економічного товариства Варшавського гарнізону. Командував 1-ою ротою запасних нижчих чинів. Виконуючий посаду товариша генерал-фельдцейхмєстера і прикомандирований до Михайлівського військового училища для керівництва заняттями з випускниками для фортечної артилерії. Здав командування ротою і фортом, командирований у січні 1901 року в Царське Село у перемінний склад кріпосної артилерійської школи стрільби, у вересні був у Санкт-Петербурзі завідувачем офіцерів, які навчалися електротехніки. 17 березня 1902 року переведений у Зегрзьку фортечну артилерію і призначений в.п. завідувача практичних занять у (1902-1906 р.р.) Звання підполковника присвоєно 29 липня 1902 року зі старшинством з березня 1902 року. Брав участь у військовій грі при штабі Варшавського військового округу. Голова польового суду, призначений зборами 9 вересня 1905 року. Відповідно до наказу головного артилерійського управління 2 листопада того ж року відкомандирований у Санкт-Петербург членом комісії по виробленню програми практичних стрільб з фортечної артилерії. Звання полковника – з 1 січня 1906 року. Згідно з телеграмою головного артилерійського управління за №32692 призначений завідувачем артилерійської частини Дубенського форту 21 липня 1906 року, куди прибув 1 серпня. Неодноразово тимчасово виконував посаду коменданта форту.

Височайшим указом від 13 лютого 1908 року і наказом по форту від 22 березня 1908 року полковник Ф.Й. Демський, завідувач артилерійської частини, призначений командиром Кушкінської фортечної артилерії. На підставі наказу по форту за №174 відбуд до нового місця служби 28 серпня 1908 року.

Одружений першим шлюбом на Ганні Петрівні, уродженці Варшавської губернії. Дітей немає. Дружина православна.

Нагороди: ордени Св. Станіслава 3 ст. – березень 1887 року; Св. Анни 3 ст. – 24.04.1892 року; Св. Станіслава 2 ст. – 15.05.1899 року; Св. Анни 2 ст. – 23. 12. 1901 року; срібна медаль в пам'ять царювання імператора Олександра III; відзнака

за закінчення Миколаївської академії генерального штабу по 2 розряду.

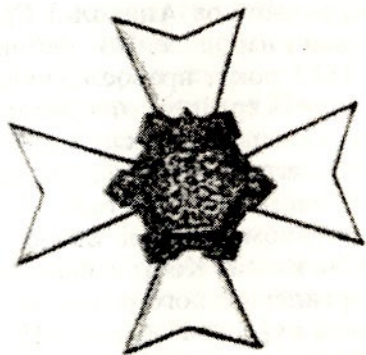
Штабс-капітан фон-Нотбек Герман-Емілей Миколай Іоганович народився 23 листопада 1877 року, євангеліст-лютеранин.

Із дворян Естляндської губернії, уродженець цієї губернії. Загальну освіту здобув у Ревельському Петровському реальному училищі. Військову – в Михайлівському артилерійському училищі, закінчив курс по 1 розряду. Нижчий чин одержав 31 серпня 1898 року. Підпоручик – з 9 серпня 1900 року зі старшинством з 9 серпня 1899 року. Поручик — з 9 серпня 1903 року. Неодружений. Виконуючий посаду завідувача господарства артилерії Дубенського форту з 1 березня 1906 року.

Нагороди: орден Св. Станіслава 3 ст. - 1906 рік. Височайшим указом 15 квітня 1907 року переведений у Ковенську фортечну артилерію, але згодом був призначений в.п. завідувача артилерійської частини Дубенського форту.

Капітан Моциньський Едмунд Андрійович, народився 10 лютого 1871 року, римо-католик, з потомствених дворян Кам'янець-Подільської губернії. Загальну освіту одержав у Київському Володимирському кадетському корпусі, закінчив курс в 1891 році. Військову – в Костянтинівському артилерійському училищі, закінчив курс в 1893 році по 1 розряду. Нижчий чин одержав в 1891 році. Підпоручик з 8 червня 1893 року, поручик - з 12 липня 1897 року. Штабс-капітан - з 11 липня 1901 року. Капітан - з 18 липня 1905 року. Неодружений. Старший офіцер 15-ої батареї 19-ої артилерійської бригади. Прикомандирований до Дубенського форту для навчання молодих солдатів.

Штабс-капітан **Криницький Ілюдор Антонович** народився 10 жовтня 1876 року, православний, син полковника, з дворян Саратовської губернії. Загальну освіту одержав у Сибірському губернському кадетському корпусі. Військове – в Павловському військовому училищі, закінчив курс по 1 роз-

Знак Миколаївського інженерного училища.

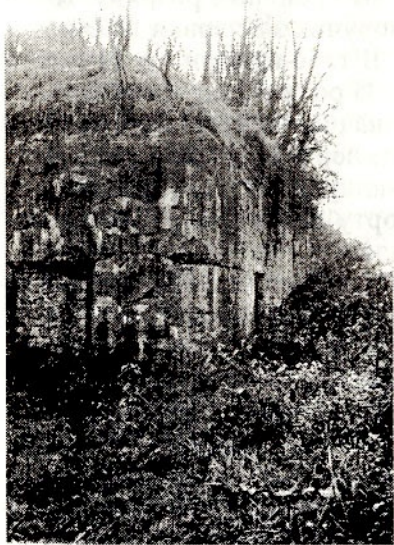
ряду. Нижчий чин одержав 31 серпня 1896 року. Підпоручик - з 16 серпня 1898 року зі старшинством з 13 серпня 1897 року. Поручик — з 19 серпня 1901 року зі старшинством з 13 серпня 1901 року. Штабс-капітан — з 21 серпня 1905 року. Неодружений. Молодший офіцер 4-ої роти 3-го облогового артилерійського полку. Прикомандирований до Дубенського форту наказом штабу Київського військового округу. В роті — з 18 листопада 1906 року.

Котельников Олександр Григорович, народився 28 серпня 1878 року, православний, з дворян Харківської губернії, уродженець Подільської губернії. Загальну освіту здобув у Петровському Полтавському кадетському корпусі. Військову - в Костянтинівському артилерійському училищі, закінчив курс по 1 розряду. Нижчий чин одержав 31 серпня 1898 року. Підпоручик — з 9 серпня 1900 року зі старшинством з 9 серпня 1899 року, поручик - з 9 серпня 1903 року. Одружений. Дружина лютеранка, уродженка Гродненської губернії.

Діти: дочка, син. Виконував посаду, а згодом став завідувачем майстерень артилерійської частини Дубенського форту, з

1 серпня 1906 року - в управлінні. Нагороджений орденом Святого Станіслава 3 ст. - 1907 рік. Височайшим указом від 15 квітня 1907 року переведений у Брест-Литовську фортечну артилерію.

Котельников Анатолій Григорович народився 13 листопада 1883 року, православний, з дворян Харківської губернії, уродженець Волинської губернії. Загальну освіту одержав у Петровському Полтавському кадетському корпусі. Військову - в 2-х класах Костянтинівського артилерійського училища, закінчив курс по 1 розряду. Нижчий чин одержав 31 серпня 1901 року. Підпоручик з 10 серпня 1903 року зі старшинством з 10

Північна частина ескарпової стіни.
Вхід до північної потерни.

серпня 1902 року, поручик - з 10 серпня 1906 року. Неодружений. Завідувач спеціальних команд при допоміжних технічних засобах Дубенської фортечної артилерії з 1 березня 1906 року. Прикомандирований для ведення діловодства з 12 грудня 1906 року згідно з наказом командувача Київського військового округу на невизначений термін.

Підпоручик Максимов Микола Петрович, народився 21 жовтня 1885 року, православний, з дворян Рязанської губернії, уродженець Володимирської губернії. Загальну освіту здобув у другому кадетському корпусі, закінчив курс наук 3-х класів. Військову - в Костянтинівському артилерійському училищі, закінчив по 1 розряду. Нижчий чин одержав 30 серпня 1903 року. Підпоручик з 2 травня 1906 року зі старшинством з 9 серпня 1904 року. Молодший офіцер 3-ої роти артилерійського полку. Неодружений. Прикомандирований до Дубенського форту наказом головного штабу Київського військового округу. В бойових кампаніях участі не брав. Нагород немає.

Підпоручик фон-Гергрос Борис Олексійович народився 3 серпня 1885 року, православний, із потомствених дворян Смоленської губернії. Загальну освіту здобув в Полтавському кадетському корпусі, закінчив курс наук 2-х класів, військову - в Костянтинівському артилерійському училищі, закінчив по 1 розряду. Нижчий чин присвоєно 30 серпня 1903 року. Підпоручик - з 15 липня 1905 року зі старшинством з 9 серпня 1904 року. Неодружений. Молодший офіцер 2-ої роти 3-го облогового артилерійського полку. Прикомандирований до Дубенського форту, артилерійську роту, наказом головного штабу Київського військового округу. В бойових кампаніях участі не брав. Нагород немає.

Ад'ютант Зброжек Петро Олександрович.

Народився 20 червня 1866 року, з потомствених дворян Київської губернії. Син капітана, православний.

На службу вступив із вихованців Єлисаветградської військової прогімназії на правах вільного слухача 3 розряду в 130-ий піхотний Херсонський полк з прикомандируванням до Київського піхотного юнкерського училища (18 серпня 1883 року). В училищі — юнкер. Присвоєно звання унтер-офіцера 5 липня 1885 року. Закінчив курс наук по другому розряду і наказом штабу Київського військового округу присвоєно звання підпрапорщика з правом призначення на офіцерську вакансію. 1 лип-

Знак «Офіцерський артилерійський клас».

на посаді завідувача зброї. 3 5 січня 1898 року наказом Київського військового округу командирований в управління коменданта Дубенського форту для виконання вакантної посади комендантського ад'ютанта. У травні наказом коменданта форту призначений в.п. ад'ютанта зі стрійової, господарської частини і казначея управління. Надано звання штабс-капітана 21 листопада 1900 року, а у травні 1901 року підвищений в чині до капітана. У грудні призначений ктитором фортової гарнізонної церкви. У червні 1902 року призначений членом господарського комітету форту. 28 червня 1908 року наказом по гарнізону форту звільнений від обов'язків ктитора церкви, а 10 вересня — з посади ад'ютанта на підставі секретного наказу командувача Київського військового округу від 31 травня 1908 року.

Одружений першим шлюбом на дочці дійсного статського радника, дівчині Варварі Степанівні Сольській.

Діти: син Сергій, 28. 09.1905 року. Дружина, син - православні.

Нагороди: ордени Св. Станіслава 3 ст. – 6. 12.1899 року; Св. Анни 3 ст. – 6.12.1903 року; Св. Анни 2 ст. – 1907 року.

Військовий інженер полковник Баумгартен Федір Отто Олександр Федорович.

Народився 6 квітня 1855 року. Із дворян Полоцької губернії. Лютеранин, освіту здобув у Миколаївському інженерному училищі і Миколаївській інженерній академії, яку закінчив по першому розряду. На службу вступив юнкером 6 вересня 1871 року в Миколаївське інженерне училище. Після закінчення, у званні підпоручика, направлений у 1-ий понтонний напівбатальйон,

куди прибув 14 вересня 1874 року. У серпні 1876 року прибув у Санкт-Петербург для вступу в Миколаївську інженерну академію. Здав успішно екзамени і 1 вересня зарахований у молодший клас, був прикомандирований до академії 22 жовтня 1876 року без відрахування з основного місця служби в 1-му понтонному півбатальйоні, який в січні 1871 року реорганізований у батальйон, звання поручика одержав 13 червня 1877 року. У вересні того ж року був відрахований з академії і відправлений в головне інженерне управління, за розпорядженням якого прибув у жовтні місяці в польове інженерне управління діючої армії. Звідти, 31 жовтня, направляється в м. Ланац, пізніше, 2 лютого 1878 року, — у розпорядження начальника інженерної частини в тилу армії. В березні виїжджає з Бухареста у Санкт-Петербург для продовження навчання в академії. Зарахований спочатку у молодший клас, а 5 жовтня 1878 року переведений у старший клас, а згодом - у додаткове відділення старшого класу з правом носіння академічного знака. Присвоєно звання штабс-капітана з залишенням при академії з 9 січня 1880 року. По закінченні повного курсу наук по першому розряду призначається на службу в інженерний корпус Варшавського військового округу, а 17 вересня 1880 року направляється в Брест-Литовське фортечне інженерне управління. 28 листопада 1882 року присвоєно звання капітана. Наказом №2 по військовому інженерному відомству 23 січня 1894 року назначений у Свеаборзьке фортечне інженерне управління, куди прибув у квітні місяці. 17 квітня 1894 року присвоєно звання підполковника. Був назначений тимчасово виконувачем посаду начальника Свеаборзького фортечного інженерного управління у травні місяці. Наказом №15 по військовому інженерному відомству від 23 липня 1898 року назначений виконавцем інженерних робіт Дубенського форту. 7 листопада прибув у Дубно, вступив на посаду, а 6 грудня отримав звання полковника. Згодом йому присвоєно звання генерал-майора, був переведений у Київ.

Нагороди: ордени Св. Станіслава 3 ст. - 30.08.1882 року; Св. Анни 3 ст. - 30.08.1886 року; Св. Станіслава 2 ст. - 30.08.1889 року; Св. Анни 2 ст. - 26.01.1893 року; Св. Володимира 4 ст. - 14.05.1896 року; темнобронзова медаль в пам'ять війни 1877-1878 р.р.; срібна медаль в пам'ять царювання імператора Олександра III.

Одружений першим законним шлюбом на дочці колезького

Знак за відмінну стрільбу.

асесора фон-Гавемана, на дівчині Софії Ганні Самійлівні. Діти: син Вільгельм, 17.10.1879 року; Олександр, 24.08.1883 року; дочка Євгенія, 24.02.1882 року, дочка Олена, 22.10.1885 року.

Дружина і діти лютерани.

Полковник **Соколов Петро Павлович**. Виконавець інженерних робіт форту.

Народився 8 вересня 1863 року, православний, із дворян Тамбовської губернії. Закінчив Воронежську військову гімназію, Михайлівське військово училище і Миколаївську інженерну академію. В двох останніх навчальних закладах курс закінчив по першому розряду. На службу поступив з вихованців Воронежської військової гімназії в Михайлівське артилерійське училище юнкером у званні рядового 1 вересня 1882 року, підвищений в чин юнкера унтер-офіцерського звання через рік. За результатами екзамену надано звання підпоручика з призначенням на службу в 34-ту артилерійську бригаду 7 вересня 1885 року. Був зобов'язаний служити на дійсній військовій службі 4,5 роки - за період виховання. Прибувши на місце служби, 21 вересня 1885 року був зарахований у 2-гу батарею. Командирований в Санкт-Петербург для здачі екзаменів у Михайлівську артилерійську академію 22 липня 1887 року. Того ж року, 1 вересня, командирований у Миколаївську інженерну академію. Екзамени витримав, але в академію не поступив через відсутність вакансії. Службу продовжив у 4-ій батареї цієї ж бригади. 1 січня 1888 року призначений діловодом батареї. Здавши посаду у травні, виїжджає другий раз у Санкт-Петербург для вступу в Миколаївську інженерну академію. Знову для нього не вистачило місця, але з дозволу військового міністра 2 листопада був зарахований у молодший клас академії у позаштатні слухачі.

23 жовтня 1889 року переведений у старший клас академії і зарахований у штатні слухачі. Закінчив академію по 1 розряду. 29 січня 1891 року підвищений у званні — в штабс-капітани.

В червні 1891 року був прикомандирований до 3-го залізничного батальйону і призначений викладачем у класі руху і теле-

графу. 8 жовтня 1891 року на підставі наказу начальника залізничної бригади був командирований у Варшаву в розпорядження начальника інженерів Варшавського військового округу по використанню фортечних інженерних доріг. Повернувся з командировки 7 червня 1892 року і став командувати першою ротою того ж 3-го залізничного батальйону, затверджений членом батальйонного суду. 1 серпня 1894 року присвоєно звання капітана. В червні 1895 року переведений у військові інженери, в жовтні того ж року відбув до нового місця служби у Варшаву і зарахований в управління військових споруд поза фортецями. 13 серпня 1896 року командирований у розпорядження генерал-лейтенанта Боголюбова для складання проекту інструкцій по будівництву воєнних польових залізниць. 24 лютого 1899 року наказом по інженерному управлінню Варшавського військового округу переводиться на службу в Осовецьке інженерне управління, а в березні того ж року призначається виконавцем робіт господарського комітету управління.

10 квітня 1902 року призначається в.п. штаб-офіцера Очаківського фортечного інженерного управління. 14 квітня присвоєно звання підполковника. В липні знову повертається у Варшаву з призначенням діловодом будівельної частини. 6 липня 1904 року прикомандирований до Зегрзького фортечного інженерного управління з призначенням в.п. помічника голови і

Дубенський замок - один із центрів телеграфного зв'язку форту з навколишнім світом.

начальника господарського комітету. 29 грудня 1904 року головним інженерним управлінням направляється в розпорядження інспектора інженерів Манжурської армії, куди прибув 3 лютого 1905 року, а звідти - в розпорядження польового дорожнього управління. 19 червня призначається начальником дистанцій ґрунтових доріг. В листопаді 1905 року знову повернувся у Варшаву. 29 липня 1906 року призначений виконавцем інженерних робіт Дубенського форту. 6 грудня 1906 року присвоєно звання полковника. Височайшим указом 9 березня 1908 року виконавець інженерних робіт військовий інженер П.П.Соколов звільнений від служби за домашніми обставинами, з мундиром і пенсією.

Одружений на дочці присяжного — Антоніні Кирилівні Зиковій, православної, із Санкт-Петербурга. Діти: сини — Кирило, 20.10.1893 року, Володимир, 22.12.1896 року, дочка Єлизавета, 22.03.1907 року.

Нагороди: ордени: Св. Станіслава 3 ст. - 25.12.1893 року; Св. Анни 3ст. - 6.12.1897 року; Св. Станіслава 2 ст. - 6.12.1901 року; Св. Анни 2 ст. з мечами - 23.08.1905 року; Св. Володимира - 4 ст. 6.12.1906 року; срібна медаль.

Місцевий інженер капітан **Панов Данило Миколайович**. В розпорядженні виконавця інженерних робіт з 22 листопада 1897 року. Народився 2 грудня 1867 року у Петербурзькій губернії. Закінчив курс в Санкт-Петербурзькому дитячому притулку принца Ольденбургського і кондукторський клас при головному інженерному управлінні. Нижчий чин одержав 14 травня 1884 року. Підпоручик - з 26 серпня 1895 року. Поручик - з 9 квітня 1900 року. Штабс-капітан - з 6 квітня 1903 року, капітан - з 8 квітня 1906 року. Неодружений. Нагороди: орден Святого Станіслава 3 ст.

Копітку роботу в управлінні проводив інженерний чиновник титулярний радник **Комаров Микола Олексійович**.

У Дубенський форт прикомандирований 12 грудня 1902 року для ведення діловодства по розпорядженню начальника інженерів Київського військового округу на невизначений час. Народився 23 квітня 1858 року у Петербурзькій губернії. Православної віри. Навчався в Московській військовій прогімназії. Нижчий чин присвоєно 3 травня 1874 року. Колезький реєстратор - з 17 вересня 1895 року, а губернський секретар - з 17 вересня 1908 року, титулярний радник - з 17 вересня 1904 року. У воєнних кампаніях участі не брав. Неодружений.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Служба у Дубенському форту включала в себе великий і різнобарвний комплекс обов'язків, виконання яких забезпечувало гарнізону необхідні умови для його постійної боєготовності, нормального процесу бойової підготовки. Точне дотримання статутних норм, прав і обов'язків всіма військовими, чиновниками управлінь, підтримання статутного порядку й міцної військової дисципліни, а також надійне утримання бойової зброї, майна - все сприяло розвитку цієї бойової одиниці.

У великому комплексі заходів по зміцненню форту особливо важливе місце займала внутрішня, караульна і гарнізонна служба. Вона організовувалась безперервно і повсякденно, відповідно до військових статутів, комендант підтримував постійний зв'язок з підрозділами, уважно вивчав інформацію про поведінку особового складу, кожний випадок порушення вимог до несення гарнізонної служби аналізувався, після чого приймалися відповідні рішення.

Практичні стрільби, збройові змагання глибоко аналізувалися, враховувався внесок кожного військовослужбовця і підрозділу, визначалися переможці. При визначенні переможців оцінювались практичні навички, моральні якості солдата. Було правилом, поряд із виставленням оцінок по видах бойової стрільби, широко відзначати тих військовослужбовців, які служать зразком дотримання норм поведінки, стройової виправки. Активність нижчих чинів, службовців, чиновників враховувалась при

видачі атестатів. Багато залежало від підвищення своїх військових, загальних знань, участі в житті форту, від честі, гідності, бездоганної поведінки, дотримання зразкового зовнішнього вигляду, правил військової ввічливості, поведінки поза розташуванням частини.

У форту намагалися реконструювати бойові і оборонні споруди, озброєння. Нове, передове стихійно не впроваджувалося. Комендант, завідувачі управлінь боролися з косністю, з небажанням перелаштовувати свою роботу. Найновіші досягнення в артилерії постійно впроваджували в практику на заняттях і тренуваннях, вчили підлеглих виконувати службові обов'язки так, як це робили кращі фейєрверкери, бомбардири, каноніри.

Заняття з усіх видів бойової підготовки проводилися якісно. На заняттях вивчалися нормативи. Йшла боротьба за скорочення часу і підвищення якості роботи, точне виконання того чи іншого прийому окремих солдатом і підрозділом. Великого значення надавалося комплексним діям на тактично-стройових заняттях, виконанню вправ зі стрільби, завдань з обслуговування і ремонту гармат, техніки. Багато конкретних питань вирішувалося на польових заняттях.

Управління форту допомагали командирам усіх рівнів у виконанні завдань по вдосконаленню виучки солдатів, у зміцненні матеріальної бази озброєнь, сприяли поліпшенню побутових умов. Офіцери, які мали у своєму підпорядкуванні підлеглих, добивались хороших показників, високої бойової готовності своїх бойових одиниць.

Царський уряд, споруджуючи на західному кордоні з австрійською державою великий форт, намагався забезпечити надійність своїх кордонів на цьому напрямі. На спорудження підземної фортеці (лише фортова слобідка побудована на поверхні ґрунту), були задіяні великі кошти. Будівництво затягнулося на довгі роки, а тому прогрес у військовій справі вимагав постійного удосконалення споруджених укріплень, на що знову витрачалися кошти.

Дубенська фортеця, побудована на лівому болотистому березі ріки Ікви, мала на західному напрямку перед собою гористу місцевість, а тому обстрілювати таку міс-

цевість при нападі ворога з заходу було складно, що створювало труднощі для командування форту. З інших напрямів фортеця була відкрита, її легко можна було обійти або обстрілювати з польових гармат. Але, як показали наступні дві війни, оволодіння фортом і зі сходу вимагало потужних зусиль.

Ось як описує очевидець вигляд форту в останньому десятилітті XIX ст.:

"Майже 10 років будовано цю фортецю, озброювано, як повідомляють, далекобійними гарматами великого калібру. Обширні підземні, підвальні каземати служили для розміщення гарнізону і великих військових загонів, і до цього часу ця фортеця вже повністю комплектно оснащена, не все збоку видно, бо всі форти, згідно з новою системою, є підземними, ледь тільки над самою дорогою виглядають пащі великих гармат, при яких стоять. В'їзд кожному посторонньому є суворо заборонений, тому не можу розповісти про внутрішнє устаткування цієї фортеці. Віднедавна її сполучено битим шляхом із Дубним, далі на схід - Рівним і північному заході - з Луцьком. Ці комунікаційні артерії були кілька років тому віддалені для громадського користування. Одначе, коли в 1890 році перед великими волинськими маневрами, які відбувалися в присутності Олександра III під Рівним, заїхав туди фельдмаршал великий князь Микола (старший) в ролі генерального інженера військово-інженерної служби з метою огляду Дубенської фортеці, яку краще Тараканівською слід би назвати, то, враховуючи думки його супроводжуючих осіб, які склалися з найбільш поважних в краю інженерів, виникли у великого князя сумніви щодо відновлення цієї фортеці, як такої, що повністю не відповідає меті.

Повідомлено тоді, що крім мільйонів, які ця фортеця коштувала, не захищає вона достатньо залізницю, коли ворожа армія, яка б, припустимо, вторгалась від австрійського кордону в глибину країни, може спокійно пройти через сухий і повністю прохідний краєчок лісів між селами Судобичі і Дитиничі, місця ці не обстрілюються фортечними гарматами. Обстрілюють вони тільки приквян-

ські мочари, які і без того недоступні для армії, що вторгається за артилерією машинами».

Скільки в цьому правди, важко сказати, бо, природно, всі ці питання зберігалися в секреті. Відомо тільки, що один з авторів проекту форту інженер-полковник Борисов був тоді усунений зі служби і відданий під військовий суд.

В 1912 році в складі військово-інженерної інспекції військ південно-західного військового округу форт відвідав військовий інженер Д. М. Карбишев.

Перші випробування для форту припадають на роки Першої світової війни. Руйнування об'єктів укріплення розпочалося влітку 1916 року, коли під час Брусилівського прориву частини південно-західного російського фронту вибили з цих укріплень частини 4-ої австрійської армії. В цих боях загинуло 200 австрійських солдатів, які захоронені біля форту.

У 1920 році більшовики намагалися залучити на свій бік колишніх керівників і сторожів казарм в місті і на форту. Польська влада використовувала землі форту в селі Страклів під городи. На форту працювало сім сторожів, серед них Йосип Колодій, Олександр Дзіковський, Семен Филипов, Максим Кравчук. У селі Страклів працювало 3 сторожі — Кузьма Солинніков, Володимир Сальников, Панас Левчун. Комендантом усіх приміщень був Олександр Синицький.

Як повідомляє «Історичний річник по Волині» за 1929р., форт «уславився у 1920 році героїчною обороною під командуванням майора Матчинського проти більшовиків».

А С. М. Будьоний у своїй книзі «Пройдений шлях» про опір польського війська у форту в 1920 році писав: «Після полудня 11-а кавалерійська вибила противника з Дубно, потім форсувала Ікву, наступала на форт Тараканово, у п'яти кілометрах південно-західніше Дубно. Спроба взяти його з ходу успіху не мала». І далі пише: «Огляд форту з усіх сторін остаточно переконав, що на облогу його не варто було відвертати великі сили... Ворог сам відійде з Тараканово...».

Учасник боїв під Дубно польський підполковник Арци-

шевський згадував: "Важко описати численні біснуваті і люті атаки полків ворожої кінноти... то в лоб і фланги на піхоту, то ззаду на окремі батареї, яким доводилося захищатись картечю з дистанції 200 метрів, і безупинні контратаки наших резервів."

Після Великої Вітчизняної війни було дві спроби використати форт для народного господарства. В 1965 році Міністерство торгівлі УРСР зробило спробу обладнати на базі форту склад консервної продукції. Були проведені роботи з розчистки казематів, виготовлені стелажі, двері, проведено освітлення, але надмірна вологість і випаровування не дали можливості зберігати продукти.

Штаб Прикарпатського військового округу також зробив спробу обладнати склад автотракторних запчастин. Були проведені трудомісткі підготовчі роботи, але від ідеї відмовилися з тієї ж причини.

Дубенський форт, розташований на території теперішньої Тараканівської сільської ради, стає надбанням історії. Бойове укріплення, створене руками навколишніх селян, ремісників, майстрів різних професій, перетворилося на пам'ятник архітектури і майстерності зодчих. Він пережив багатолітню історію влади царського самодержавства, польського санаційного режиму, радянізації, німецького окупаційного режиму, колективізації, індустріалізації краю.

У незалежній Українській державі живуть і працюють нащадки творців цієї оборонної споруди. Тараканівська сільська рада (голова І. С. Денисюк), на території якої знаходиться форт, проводить повсякденну роботу для покращення умов життя жителів навколишніх до форту сіл - Тараканова, Великих і Малих Загорців, Страклова. Господарство, яке очолює досвідчений спеціаліст М.К.Маленький, постійно добивається високих урожаїв, розвитку тваринництва, індивідуальних садиб.

Постійну підтримку мешканцям навколофортових сіл надають Дубенська районна державна адміністрація (голова А. М. Ревенко) та районна рада народних депутатів (голова В.М.Мамчур), які бачать майбутнє форту місцем туристичного паломництва.

Фортові укріплення постійно відвідують туристи. Тут проводять свій відпочинок сотні людей, захоплюючись творінням рук наших предків.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Амбразура - (від *фр. embrasure* – бійниця) щілина в отворі фортифікаційної або іншої оборонної споруди для ведення вогню із кулеметів, гармат, а також для спостережень.

Апарель - (від *фр. appareil- в'їзд*) похила платформа, плита для проходу (проїзду) в приміщення (споруду) і похилий спуск в окоп для гармат.

Артилерія – вид військ, вид зброї або сукупність предметів озброєння (гармати, гаубиці, міномети, мортири). Перші згадки в літописі про використання артилерії на Русі відносяться до 1382 року.

Бомбардир – (від *нім. bombardier*) увійшло у вживання в кінці 17 ст. Бомбардирами називали рядових солдатів, які обслуговували бомбардирські гармати: мортири, гаубиці, єдиного роги, тобто ті, які стріляли бомбами. Звання бомбардира присвоювали в артилерії кращим солдатам-канонірам. Воно прирівнювалося до старшого солдата. Бомбардири могли бути командирами відділень і взводів. Одержували збільшену платню і носили на погонах відзнаку – поперечну смужку із тасьми.

Банник – щітка циліндричної форми із щетини на дерев'яному держаку. Банником, змоченим водою, прочищали канал гармати після кожного пострілу.

Батарея – (від *фр. – бити*) вогневий і тактичний підрозділ в артилерії. Фортова батарея складалася з вогневих взводів та відділення управління і мала окремі гармати.

Барбет – насипний майданчик за бруствером фортеці для розміщення артилерійських гармат і кулеметів.

Башлик – капюшон з сукна світло-жовтого кольору з двома довгими кінцями. Він оторочений по швах тасьмою жовтого кольору. Башлик накидали на спину, а кінці пропускали під погони і схрещу-

вали на грудях. А тоді затягували пояси́м ре́мине́м. Офіце́рські башлики прикрашувались золотою або срібною тасьмою. Башлик проіснував у російській армії 55 років.

Бійниця – щілина в стіні оборонної споруди для ведення вогню із стрілецької зброї або в бруствері окопу, траншеї, ходах сполучення.

Босприпаси – складова частина озброєння, безпосередньо призначена для знищення живої сили і техніки, руйнування укріплень, оборонних споруд і виконання спеціальних завдань (освітлення, задимлення). До боєприпасів відносяться набої до стрілецької зброї, гранати, снаряди, бомби.

Бруствер – (від нім. *brust* – груди і *wehr* – захист) невеликий насип на поверхні окопу або траншеї для зручності при стрільбі, захисту від куль, осколків снарядів і укриття від спостережень ворога.

Валганг - верхня частина фортового валу, прикрита спереду бруствером і призначена для розташування і пересування артилерійських гармат. Установлювались також стрілк. валганги, які називались банкетами.

Вахмістр – (від нім. – *сторожа, караул*) чин і посада унтер-офіцерського складу в жандармерії, відповідав чину фельдфебеля в інших видах військ.

Відпускний білет – документ встановленої форми, який видавали військовослужбовцям, офіцерам і нижчим чинам.

Гауптвахта – (від нім. *hauptwache* – головний караул) спеціальне приміщення для утримання під арештом військовослужбовців.

Гімнастерка – біла літня сорочка. Введена в російській армії у 1882-1884р.р. Одяг не сковував рухів (звідси назва – сорочка для гімнастичних, навчальних занять). В 1908р. білий колір гімнастерки замінено на захисний (трав'янисто-зелений).

Геліограф – (від грец. *helios* – сонце, *grapho* – пишу) світлосигнальний прилад для передачі сигналів або геліограм з допомогою коду Морзе. Принцип дії заснований на спрямованому відображенні світла дзеркалом.

Генерал – фельдцейхмейстер (від. нім. *feldzcudmeister* – начальник артилерійського тилового постачання), титул і посада головного начальника артилерії в арміях ряду країн, в Росії - з 1699 по 1909 рік. Згодом воно стало почесним, і його носив один із членів імператорської родини.

Гласіс – (від фр. *glacis*) пологий земляний насип попереду зовнішнього форту, довготермінової споруди або польового укріплення. Споруджується для покращення обстрілу місцевості, маскуваня і захисту укріплення.

Емеритальна – (від лат. *emerco* - заслужовую) воїни, які найбільше відзначились, при звільненні з армії одержували особливий подарунок – емеріум.

Ескарп (франц. *escarpe*) земляне загородження у вигляді великого зрізу схилу місцевості, повернуте до противника.

Ескадрон – (франц. *escadron*) один із підрозділів кавалерії, який складався із 2-4 взводів.

Еспланада - (фр. *esplanade* - площа) - до XIX ст. відкритий простір до 500 м ширини між цитаделлю форту і міськими забудовами, де заборонялось будівництво, засипались ями, рови і т.д., вирубувались дерева для кращого огляду місцевості і зручності обстрілу: в XIX ст. простір навколо форту до 7 км від лінії форту, який підлягав розчистці.

Жандармерія – (від фр. *gendarmarie* – ополчитися проти чужого) поліція, яка має військову організацію і виконує охоронні функції всередині країни і в армії. Жандарми, або військова поліція, з'явилися у 1791 року у Франції. В Росії до 1917 року діяв корпус жандармів, який виконував роль політичної поліції.

Знаки заслуги і знаки розрізнення - до перших відносяться орденні і медалі, до других – видимі знаки чинів, тобто погони, еполети, лампаси, а також нагрудні знаки.

Калібр – (франц. *calibre*) діаметр каналу ствола вогнепальної зброї, а також діаметр снаряда (кулі) і одна з основних величин, які визначають силу вогнепальної зброї.

Канонір – (від франц. *canonier* та нім. *kanonier* – гармаш) увійшло у вживання в кінці 18 ст. Канонірами називали солдатів регулярної артилерії. Вони входили до складу гарматної обслуги, несли певні обов'язки по догляду і збереженню гармат, їх підготовці до стрільби. На відміну від бомбардирів, каноніри тільки обслуговували гармати.

Карцер – (від лат. *carcer* – тюрма, в'язниця) приміщення для порушників установленого порядку в армії, тюрмі і навчальних установах. Для тих, хто перебував у карцері, встановлювався особливий режим. В Росії він існував до 1917 року.

Каптенармус – (від франц. *capitaine d'armes*) посадова особа в роті, батареї, відповідала за облік і збереження зброї і майна.

Існував у Росії з початку 18 ст. до 1917 року.

Кокарда – металевий або матерчатий знак. З початку 19 ст. він прикріплювався до головного убору. Останній тип кокарди був встановлений в армії Росії в 1907 році.

Контрескарп – земляне загородження у вигляді високого зрізу, схилу місцевості (висоти), повернуте на свою сторону.

Контр – (від лат. *contra* – проти) частина складного слова, що означає: протилежність, протидія.

Комендант – (франц. *comendant*) посада в збройних силах, гарнізоні, фортеці.

Кондуктор – військове звання унтер-офіцерів у російській армії. Присвоювалось, як правило, після здачі відповідних екзаменів.

Кондуїт – (від франц. *conduite* – поведінка) в дореволюційній Росії журнал для запису вчинків в армійських частинах.

Кордегардія (франц. *corps de garde* – караул, караульне приміщення). В 17 ст. — всі виставлені караули, пізніше – приміщення для караулу і утримання арештованих під вартою. В кінці 19 ст. – будова казематного типу біля фортових воріт, оборонних укріплень обладнана, звичайно, бійницями.

Лафет – (нім. *lafette*) станок, на якому закріплюється ствол артилерійської гармати.

Лядунка – сумка для патронів. На лицевій стороні прикріплювались знаки з жовтої міді. Вони відрізнялись за родами і видами військ.

Метрична система мір (ваги)

Пуд – рос. Міра маси (ваги)=16,38 кг.

Фунт – рос. Міра маси (ваги). – 1 фунт=0,40951241 кг=1/40 пуда=32 латам=96 золотникам=9216 долям.

Лот – міра маси (ваги)=золотнику=12,8 г. В Росії застосувалася з другої половини 19 ст. до введення метричних мір.

Золотник – російська дOMETрична міра маси (ваги)=96 долям (4,266 г.)

Доля – російська дOMETрична міра маси (ваги) =1/96 золотника (44,43 мг).

Фут – міра довжини. 1 фут=1/7 сажня=12 дюймам=0,3048 м.

Дюйм – одиниця довжини. 1 дюйм=1/12 фута=10 лініям=2,54 см.

Верета – міра довжини, дорівнює 500 сажням (1,0668 км).

Вершок – міра довжини, дорівнює 1/34 дюйма (4,45 см); 4 вершки – 1 п'ядь.

Аршин – міра довжини в деяких країнах. Дорівнює 16 вершкам (71,12 см).

Мундир – верхній одяг. При ньому належало носити парадний головний убір, зброю та ордени. З кінця 18 ст. мундиром стали називати лише сам мундир.

Обер – (від нім. *ober* – головний, старший) частина слова, яка визначала старшинство в посаді, званні.

Обер-офіцер – назва груп молодих офіцерів, чинів російської та десятків інших іноземних армій і флотів. В російській армії, відповідно до табеля про ранги 1722р., до них відносились офіцери в чинах від прапорщика до капітана.

Озброєння – комплекс різних видів зброї і засобів, які забезпечують його застосування. Включає: зброю (засоби доставки і боєприпаси), системи пуску, наведення, управління та інші технічні засоби, якими оснащуються підрозділи, частини, кораблі.

Ордени – російські дореволюційні почесні державні нагороди за воєнні та інші відзнаки.

Орден Святої Анни – встановлений в 1735р. Гольштейнготтарпським герцогом Карлом-Фрідрихом в пам'ять померлої дружини Анни Петрівни – дочки Петра I, з 1815р. має чотири ступені.

Орден Святого Володимира – чотиріступеневий, для нагородження за військові і цивільні заслуги, в тому числі і за вислугу років на державній службі.

Орден Святого Станіслава – перейшов із Польщі у 1831р. до загальноросійських орденів. Має чотири ступені.

Офіцер – (лат. *officium* – посада) військовослужбовець командного або начальницького складу. Вперше зустрічається у Франції в 16 ст.

Офіцерські збори – в російській армії вид клубу, який об'єднував офіцерів окремих військових частин, гарнізону. Дійсними членами офіцерських зборів були тільки штаб-офіцери і обер-офіцери. Головами офіцерських зборів були командири військових частин, начальники гарнізонів.

Поручик – порученець, помічник командира. Чин – обер-офіцерського складу в російській і деяких іноземних арміях.

Погон – наплічний знак. Погони визначають чин і належність до певного роду військ. В сучасному виді погони з'явилися на початку 19 ст., спочатку в артилерії (1801р.), згодом – в інших військах. Їх нашивали на всі види форменного одягу. Після 1854р. погони переходять на всі види одягу, а еполети залишаються тільки на парадній формі.

Потерна – підземний коридор (галерея) для зв'язку між фортифікаційними спорудами чи опорними пунктами укріплених районів.

Прапорщик – військовий чин у ряді країн. Спочатку виконував функцію ротного прапороносця. Згодом, у 18-20 ст., – молодший офіцерський чин.

Рекогносцировка – (лат. *recognosco* – оглядаю, обстежую). Розвідка місцевості в районі майбутніх бойових дій для одержання да-

них і прийняття рішення. В мирний час проводиться при підготовці навчань, а також з метою розробки планів польових та топогеодезичних робіт.

Сержант – унтер-офіцерський чин у багатьох державах. В артилерії російської армії був старший унтер-офіцер. З 1796р. замінений чином фельдфебеля. Нині існує в ряді країн Заходу.

Субалтерн – офіцер (підлеглий, несамостійний). Загальна назва молодших офіцерів в роті, батареї, команді в ряді армій з 2-ої половини 18 ст.

Траверс – поперечна товщина ґрунту на прямолінійних ділянках траншей (ходів, окопів) перед входом у фортифікаційні споруди.

Унтер – початкова частина назви деяких чинів.

Унтер-офіцер – молодший військовослужбовець командного, начальницького складу в ряді армій світу. В різні періоди до унтер-офіцерів належали фельдфебель, вахмістр, кондуктор, капрал, сержант, урядник, фейєрверкер.

Фас – (франц. *face* – лице) – у фортифікації передня, звернена до ворога сторона укріплення.

Фельдфебель – звання, чин старшого унтер-офіцера в арміях деяких держав. Фельдфебель був помічником командира роти з адміністративних та господарських справ. Йому відповідав чин вахмістра, в російській армії існував з 18 ст. Вперше з'явився в німецьких ландскнехтів у 15 ст.

Форт – (від лат. *fortis* – сильний). Окреме оборонне укріплення, яка складалася із одного або декількох фортифікаційних споруд відкритого чи закритого типу. У XVIII – на початку XX ст. — складова частина фортової або польової укріпленої позиції.

Титули – встановлена і закріплена регламентом і традиціями форма звернення до осіб, які мають чини і звання. Розрізняють титули, пов'язані із чинами і посадами, родовим походженням.

Траверс – перепона із товщі землі поперек траншеї, ходу з'єднання для захисту від куль при повздовжньому обстрілі.

Шапка овеча – головний убір, який носили в армії Росії (1881-1907р.р.). Шапки були двох фасонів – загальновійськові та кавалерійські.

Шаровари – з середини 18 ст. брюки, які заправляли у високі чоботи. З 1881р. були введені для всіх родів військ (окрім артилерії) широкі шаровари. Проіснували до 1907 року і замінені для офіцерів – галіфе, для солдатів більш вузькими штанами.

Шарф – елемент службової і парадної форми одягу офіцерів і генералів.

Шинеля – тип верхнього одягу, який одягали в рукави.

Штаб-офіцери – назва групи старших офіцерів в деяких іноземних і російській арміях. Згідно табеля про ранги від 1722р. до штаб-офіцерів належали офіцери від майора до полковника. На відміну від обер-офіцерів, штаб-офіцери носили еполети з бахромою.

Штандарт – прапор, знамено. Від звичайного військового прапора відрізняється формою (квадратна, трикутна) і меншими розмірами.

Штабс-капітан – звання, чин обер-офіцерського складу в деяких арміях.

Штабс-ротмістр – звання, чин обер-офіцерського складу. Це звання відповідало званню штабс-капітана в піхоті. В російській армії вводилось спочатку в драгунських, а згодом - в інших кавалерійських полках.

Шрапнель – артилерійський снаряд з готовими уражаючими елементами – сферичними кулями, стержнями і т.д., запропонований англійським офіцером Г.Шрапнелем у 1803р.

Дубенський форт

Резюме

(російською, англійською, німецькою, французькою мовами)

Дубенський форт-застава – зразок фортифікаційно-військового мистецтва кінця XIX століття, який витримав випробування Першої та Другої світових воєн. Форт-застава, побудований в 70-80 р.р. XIX століття, був важливою ланкою в системі оборонних споруд західного кордону Російської імперії. Він являв собою комплексне бетонно-земляне укріплення, в якому одночасно могло перебувати біля тисячі військових і цивільних осіб. Форт включав три підрозділи: комендатуру, артилерію та інженерний підрозділ.

Дубенский форт-застава – образец фортификационно-военного искусства конца XIX века, выдержавший испытания Первой и Второй мировых воєн. Форт-застава, построенный в 70-80 г.г. XIX столетия, был важным звеном в системе оборонительных сооружений на западной границе Российской империи. Он представлял собой комплексное бетонно-земляное укрепление, в котором одновременно могло находиться около тысячи военных и гражданских лиц. Форт имел три подразделения: комендатуру, артиллерию и инженерно-строительные подразделения.

Dubno fort-frontier post is an example of fortifying military art of the end of the 19-th century which standed the test of the First and Second World wars. Fort was built in 70-80s years of the 19-th century and it was a very important link in the system of defensive works on the west border of Russian Empire. It is complex-concrete-carthen fortification work, where approximately 1000 military and civil persons could stay at the same time. Fort had 3 sub-units: comendant's office, artillery, the Engineer's.

Das Speerfort in Dubno ist ein Vorbild der militärischen Fortkunst Ende des 19. Jahrhunderts, das in den Jahren der Ersten und Zweiten Weltkriege eine Probe bestanden hat. Das Speerfort werde in 70-80-er Jahren des 19. Jhs gebaut und ist zum wichtigsten Bestandteil im System der Schutzeinrichtungen an der westlichen Grenze des russischen Kaiserreichs geworden. Das sind die betonerdige Festungen, wo sich gleichzeitig etwa tausend Militär-und Zivilpersonen befinden konnten. Das Fort bestand aus drei Abteilungen: 1) Kommandant, 2) Artillerieabteilung, 3) Bauingenieurabteilung.

Le fort-barrière de Dubno est un exemple de l'art de fortification de la fin du 19-ième siècle, qui a subi l'épreuve de deux Guerres Mondiales. Ce fort-barrière était une organisation importante dans le système de la défense de la frontière occidentale de l'Empire Russe. C'était une consolidation complexe de béton et de fer qui pouvait cacher près d'une mille de personnes militaires et civiles à la fois. Le fort se composait de trois subdivisions: de commandant, d'artillerie et d'ingénieur et de construction.

ЗМІСТ

Вступ	3
1. <i>Розділ.</i> Становлення форту	7
Початок будівництва	7
План форту	10
2. <i>Розділ.</i> Управління форту	13
Комендант і комендантське управління	13
Управління артилерійської частини	32
Управління виконавця інженерних робіт	49
3. <i>Розділ.</i> Фортова варта	58
4. <i>Розділ.</i> Жандармська служба	69
5. <i>Розділ.</i> Обороздатність форту	76
Бойове навчання	89
Практичні стрільби артилеристів	102
Мобілізаційний план форту	113
6. <i>Розділ.</i> Новобранці і нижчі чини	114

7. Розділ. Фортова служба.....	129
8. Розділ. Звільнення в запас.....	141
9. Розділ. Форт і навколишній світ.....	155
10. Розділ. Еспланада і селяни.....	169
11. Розділ. Фортове господарство.....	186
12. Розділ. Побут у форту і на слобідці.....	197
13. Розділ. Забезпечення життєдіяльності гарнізону.....	206
14. Розділ. Медичне забезпечення у форту.....	218
15. Розділ. Форт і церква.....	226
16. Розділ. Розформування гарнізону Дубенського форту.....	237
17. Розділ. Хронологія 1908 року.....	244
18. Розділ. Офіцерська команда форту.....	255
Заклучення.....	271
Пояснення слів.....	276
Резюме.....	283

Історико-краєзнавче видання

САВЧУК

Петро Оксентійович

ДУБЕНСЬКИЙ ФОРТ

історичний нарис

Редактор

Михайло ПІДЛИПНИЙ

Комп'ютерний набір і верстка:

Ліана МЕЛЬНИК

Валентина ЗОЗУЛЯ

Святослав НАДОЗІРНИЙ

Зам. №63 від 16.08.2000р.

Підписано до друку 15.11.2000р.

Формат 60х84 1/16.

Папір офсетний.

Друк офсетний.

Друк аркушів 17,1.

Ціна договірна.

Тираж 1000 прим.

ISBN 966-7206-19-10

С 126 Петро САВЧУК. Дубенський форт. – Рівне: "Ліста" – 2001. – 288 стор. з ілюстраціями.

У нарисі вперше дається історія становлення, діяльність Дубенського форту, збудованого в кінці ХІХ ст. для захисту західних кордонів країни. Розкрито процес будівництва форту, обороноздатність, зв'язок з іншими містами. Показано структуру керівництва фортом, внутрішнє життя особового складу, бойове навчання, набір новобранців, звільнення в запас, форт і здоров'я мешканців форту, виховання, церкву, закриття і подальшу долю форту.

Форт є пам'яткою військової архітектури кінця ХІХ ст.

Книга розрахована на широкий загал вчителів, військових, краєзнавців, журналістів.

Підготовлено до друку, зверстано і віддруковано у ПФ "Ліста", 33023
Рівне, вул. Чернишова, 10а. Тел.: 62-05-09

Автор висловлює подяку
за сприяння у роботі
над архівними матеріалами:

Харчуку Григорію Тихоновичу - заступнику директора
Державного архіву Рівненської області (ДАРО);
Кондратюк Оксані Віталіївні - провідному спеціалісту ДАРО;
Новак Галині Іванівні - провідному спеціалісту ДАРО.

**Видавнича фірма
"Ліста" м.Рівне**

**представляє
нову книгу:**

ДУБЕНСЬКИЙ ФОРТ

Її автор - Петро Оксентович САВЧУК, кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету - активно і плідно розробляє історичну тематику Волині. Оpubлікував понад 250 наукових праць, тез, брошур. Книжка "Дубенський форт", безсумнівно, зацікавить кожного, хто цікавиться історичним минулим свого рідного краю, хоче пізнати нові грані його історії.

